

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
2021-YL- 008

BAŞLANGICINDAN DEMİR ÇAĞI SONUNA KADAR EQUID
GÖMÜTLERİ

HAZIRLAYAN
Fehmi KESKİN

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Emre ERDAN

AYDIN- 2021

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

..... Ana Bilim Dalı ... (varsa Programın adı) Programı öğrencisi ... (Öğrencinin Adı Soyadı) tarafından hazırlanan ... (Tezin Başlığı) başlıklı tez, ... (Savunma Tarihi) tarihinde yapılan savunma sonucunda aşağıda isimleri bulunan jüri üyelerince kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı ve Soyadı	Kurumu	İmzası

Jüri üyeleri tarafından kabul edilen bu ... (Tezin Türü) tezi, Enstitü Yönetim Kurulununsayılı kararıyla(Tarih) tarihinde onaylanmıştır.

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz Şekil de uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

... / ... / 2021

Fehmi KESKİN

ÖZET
BAŞLANGICINDAN DEMİR ÇAĞ SONUNA KADAR AT GÖMME
GELENEKLERİ

Fehmi KESKİN

Yüksek Lisans Tezi, Arkeoloji Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Emre ERDAN

2021, XVI + 179 sayfa

Equid familyası, dünya çapında kullanılabilirlik açısından insanoğlunun çağlar boyu yanında yer almıştır. Evcilleştirilmeden önce eti için bir av hayvanı iken evcilleştirilmesinden sonra uzun mesafeleri kat edebilen, günlük hayatta üretim amaçlı işlevselliği ve savaşlarda sağladıkları üstünlükleri sebebiyle insanoğlunun faydalandığı en önemli araçlardan biri olmuşlardır. Mağara duvarlarına ilk çizilmeye başladıkları dönemden itibaren görsel ve plastik sanatlarda önemli bir figür halini almışlardır. Tez kapsamında bu familyanın alt türlerinden bir tanesi olan *Equus Caballus* öncelikli olarak incelenmiştir. Asya'nın büyük bir bölümü, Anadolu, Yakındoğu, Doğu Akdeniz, Ege Adaları ve Orta Avrupa coğrafyaları incelenmiş ve equid familyası'na ait bireylerin, gömüt geleneklerinde kullanımları araştırılmıştır. Asya'da, Anadolu'da, Ege Adaları'nda ve Orta Avrupa'da *Equus Caballus* gömütlerinin yoğunluğu gözlenmiştir. Yakındoğu'da ve Doğu Akdeniz'de *Equus Asinus* gömütlerinin yoğunluğu tespit edilmiştir. Ayrıca bazı merkezlerde savaş ve cenaze arabalarında bu gömüt gelenekleri bağlamında gömüldükleri tespit edilmiştir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Equus Familyası, At Gömütleri, Eşek Gömütleri, Tunç Çağı, Demir Çağı.

ABSTRACT

EQUID BURIALS FROM THE BEGINNING TO THE END IRON AGE

Fehmi KESKİN

Yüksek Lisans Tezi, Arkeoloji Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Emre ERDAN

2021, XVI + 179 pages

The Equid family has stood by human kind for ages in terms of world wide availability and usefulness. While they were animal to hunt for their meat before being domesticated, they have been one of the most important tools that human beings benefit from because of their functionality for production purposes in daily life and their usefulness in wars. They have become an important figure in visual and plastic arts since the first time they started to be drawn on cave walls. Within the scope of the thesis, *Equus Caballus*, one of the subspecies of this family, has been primarily examined. A large part of Asia, Anatolia, Near East, Eastern Mediterranean, Aegean Islands, Central Europe geographies were examined and the use of individuals belonging to the equid family in burial traditions was investigated. The density of *Equus Caballus* burials has been observed in Asia, Anatolia, Aegean Islands and Central Europe. The density of *Equus Asinus* burials is observed in the Near East and Eastern Mediterranean. In addition, it was found that war and funeral chariots were buried in the context of these burial traditions in some centers.

KEYWORDS:Equus Family, Horse Burials, Donkey Burials, Bronze Age, Iron Age.

ÖNSÖZ

Equus familyası evcilleştirilmesinden itibaren insanlığın her daim hizmetinde yer almıştır. Sosyal ve kültürel açıdan toplumları etkilemişlerdir. Günlük hayatta taşımacılıkta ve tarımsal faaliyetlerde kullanılmışlar, savaşlarda ise dayanaklı ve hızlı olmalarıyla önemli bir savaş aracı olarak görülmüşlerdir. İnanç sistemlerinde öte dünyaya geçişte önemli bir araç olarak kullanılmışlardır. Bu bağlamda equus familyasına ait bireyler cenaze ritüellerinde ölü ile birlikte mezarlara defnedilmişlerdir. Farklı coğrafyalarda farklı toplumlar tarafından bu gömüt ritüeli kullanılmış ve mezarlara equus familyasına ait bireyler tekli veya çoklu olarak gömülmüşlerdir.

Tez çalışmamda her daim yorum ve düşünceleri ile bana destek olan Tez danışmanım Doç.Dr. Emre ERDAN'a teşekkürlerimi sunarım. Araştırmamı yaparken bana yardımları bulunan Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN ve Dr. Öğr. Üyesi Adil Adnan ÖZTÜRK'e teşekkürlerimi bir borç bilirim. Çalışma boyunca ve sosyal hayatımda devamlı yardımlarıyla yanımda bulunan KemalERSAVAŞ ve Sergen BIYIK'a teşekkür ederim. Bu zorlu süreçte yanımda olan aileme teşekkür eder her daim destek oldukları için şükranlarımı sunarım.

Fehmi KESKİN

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
ŞEKİLLER DİZİNİ	xi
TABLolar DİZİNİ.....	xii
HARİTALAR DİZİNİ.....	xiii
LEVHALAR DİZİNİ	xiv
KISALTMALAR DİZİNİ	xvi
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM	4
1. EQUİDAE TÜRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE EVRİMİ.....	4
1.1. Evrimsel Süreç	4
1.2. Equidae Türleri.....	7
1.2.1. Equus Africanus (Afrika Eşığı).....	7
1.2.1.1. Equus Africanus asinus.....	8
1.2.2. Equus Grevyi	8
1.2.2.1. Equus Zebra	8
1.2.3. Equus Guagga.....	9
1.2.4. Equus Hemionus (Asya Yabaneşığı)	9
1.2.5. Equus Przewalskii (Yabani At)	9
1.2.5.1. Altay Atı	10
1.2.5.2. Arap Atı	10

1.2.5.3. İngiliz Atı.....	10
1.2.5.4. Kamuk Atı.....	11
1.2.5.5. Mustang	11
2. BÖLÜM	12
2. TARİHSEL SÜREÇTE AT İNSAN BİRLİKTELİĞİ	12
2.1. Atın Evcilleştirilmesi	15
2.2. Binek Hayvanı Olarak At.....	19
2.2.1. Gündelik Yaşamda Binek Hayvanı Olarak At.....	20
2.2.2. Savaşlarda Binek Hayvanı Olarak At.....	23
2.3. Atın Gıda Maddesi Olarak Tüketimi	25
2.4. Atın Üretim Amaçlı Kullanımı	27
2.5. İnanç Tarihinde At	27
3.BÖLÜM	31
3. EQUID GÖMÜTLERİNİN BÖLGESEL VE TARİHSEL DAĞILIMI	31
3.1.Asya Kıtası.....	31
3.1.1. Orta Asya ve Avrasya’da Bulunan Equid Gömütleri	33
3.1.2. Hindistan.....	47
3.1.3. İran’da Bulunan Equid Gömütleri	48
3.1.4. Ermenistan’da Bulunan Equid Gömütleri	49
3.1.5. Azerbaycan (Nahçıvan) Bölgesi’nde Bulunan Equid Gömütleri	49
3.2.Yakındoğu.....	50
3.2.1. Irak’ta Bulunan Equid Gömütleri	54
3.2.2. Kuveyt’te Bulunan Equid Gömütleri.....	56
3.2.3. Suriye’de Bulunan Equid Gömütleri	57
3.2.4. Mısır’da Bulunan Equid Gömütleri.....	61
3.3. Doğu Akdeniz ve Ege Havzası	65

3.3.1. İsrail’de Bulunan Equid Gömütleri	67
3.3.2. Filistin’de Bulunan Equid Gömütleri	68
3.3.2. Kıbrıs’da Bulunan Equid Gömütleri.....	70
3.3.4. Kıta Yunanistan ve Ege Adaları’da Bulunan Equid Gömütleri.....	73
3.4. Anadolu	77
3.4.1. Anadolu’da Bulunan Equid Gömütleri	79
3.5. Avrupa.....	86
3.5.1. Doğu Avrupa’da Bulunan Equid Gömütleri.....	89
3.5.2. Orta ve Avrupa’da Bulunan Equid Gömütleri.....	91
3.5.3. İtalya’da Bulunan Equid Gömütleri.....	93
4. SONUÇ	96
5. KAYNAKLAR	101
6. HARİTALAR.....	147
7. LEVHALAR	153
ÖZGEÇMİŞ	179

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 3.1. Asya Kıtası Equid Gömütlerinin Tarihsel Dağılımı.....	50
Şekil 3.2. Asya Kıtası Mezarlarda Bulunan Equid Gömütlerin Sayısal Dağılımı.....	50
Şekil 3.3. Yakındoğu Equid Gömütlerinin Tarihsel Dağılımı.....	64
Şekil 3.4. Yakındoğu'da Mezarlarda Bulunan Equid Gömütlerin Sayısal Dağılımı.....	64
Şekil 3.5. Doğu Akdeniz ve Ege Havzası Equid Gömütlerinin Tarihsel Dağılımı.	76
Şekil 3.6. Doğu Akdeniz ve Ege Havzası Mezarlarda Bulunan Equid Gömütlerin Sayısal Dağılımı.	76
Şekil 3.7. Anadolu Coğrafyası Equid Gömütleri Tarihsel Dağılımı.	86
Şekil 3.8. Anadolu Coğrafyası Mezarlarda Bulunan Equid Gömütlerin Sayısal Dağılımı.	86
Şekil 3.9. Avrupa Equid Gömütlerinin Tarihsel Dağılımı.....	94
Şekil 3.10. Avrupa'da Mezarlarda Bulunan Equid Gömütlerin Sayısal Dağılımı.	95
Şekil 4.1. Coğrafyada Equid Gömütlerin Tarihsel Dağılımı.	100
Şekil 4.2. Coğrafyada Mezarlarda Bulunan Equid Gömütlerin Sayısal Dağılımı.....	100

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1.1. Asya Kıtası'nda Bulunan Gümü Merkezleri.....	6
Tablo 3.1. Asya Kıtası'nda bulunan gümü merkezleri.....	31
Tablo 3.2. Yakındoğu'da Yer Alan Gümü Merkezleri.....	52
Tablo 3.3. Doğu Akdeniz ve Ege Havzası buluntu merkezleri.	65
Tablo 3.4. Anadolu'da Bulunan Buluntu Merkezleri	78
Tablo 4.5. Avrupa'da yer alan buluntu merkezleri.....	88

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Asya'da Bulunan Equid Gümü Merkezleri.	147
Harita 2. Yakınoğu'da Bulunan Equid Gümü Merkezleri.	148
Harita 3. Doğu Akdeniz ve Ege Havzası'nda Bulunan Equid Gümü Merkezleri.	149
Harita 4. Anadolu'da Bulunan Equid Gümü Merkezleri.....	150
Harita 5. Avrupa'da Bulunan Equid Gümü Merkezleri.	151
Harita 6. Equid Gümülerinin Tarihsel Dağılımı.....	152

LEVHALAR DİZİNİ

Levha I.....	153
Levha II.....	154
Levha III.....	155
Levha IV.....	156
Levha V.....	157
Levha VI.....	158
Levha VII.....	159
Levha IX.....	160
Levha X.....	161
Levha XI.....	162
Levha XII.....	163
Levha XIII.....	164
Levha XIV.....	165
Levha XV.....	166
Levha XVI.....	167
Levha XVII.....	168
Levha XVIII.....	169
Levha XIX.....	170
Levha XXI.....	171
Levha XXII.....	172
Levha XXIII.....	173
Levha XIV.....	174
Levha XV.....	175
Levha XVI.....	176

Levha XVII.....	177
Levha XXVIII.....	178

KISALTMALAR DİZİNİ

BAR	: British Archaeological Reports
BC	: Before the Birth of Christ
Cm	: Santimetre
Çev	: Çeviren
DNA	: Deoksiribo Nükleik Asit
DTCF	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
EA	: Equus Asinus
EAD	: Erken Akad Dönemi
EBD	: Eski Babil Dönemi
EC	: Equus Caballus
Ed.	: Editör
EDÇ	: Erken Demir Çağı
Eds.	: Editors
EED	: Erken Eneolitik Dönem
EH	: Equus Heminous
EHD	: Er Hanedanlar Dönemi
ETÇ	: Erken Tunç Çağı
EÜ	: Ege Üniversitesi
EÜFBED	: Erzincan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi
GAD	: Geç Akad Dönemi
GB	: Güneybatı
GDÇ	: Geç Demir Çağı
GHD	: Geç Helladik Dönem

GKD	: Geç Kıbrıs Dönemi
GTÇ	: Geç Tunç Çağı
IRAQ	: British Institute for the Study of Iraq
ICAZ	: International CouncilforArcheozoology
ICOSTURK	: International Conference on Studies in Turkology
Is.	:Issue
ISBN	: International Standard BookNumber
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
KD	: Kuzeydoğu
Kg	: Kilogram
M	: Metre
MD	: Mezar Dışı
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
NJ	: New Jersey
No	: Number
ODÜ	: Ordu Üniversitesi
OHD	: Orta Helledik Dönem
OK	: Orta Kıbrıs
OTÇ	: Orta Tunç Çağı
PHD	: Doctor of Philosophy
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
TSA	: Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi
TÜBA-AR	: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Univ.	: University

USA : United States of America

Vol : Volume

TDAE : Türk Dünyası Araştırma Enstitüsü

GİRİŞ

İnsanoğlunun avcı-toplayıcı evresinden itibaren *equidfamilyası* her dönemde toplumların ve bireylerin hayatında olmuştur. Bu birliktelik *equidfamilyası*'nın evcilleştirilmesi ile birlikte had safhaya ulaşmıştır. Gerek günlük yaşamda gerekse savaş alanlarında at ve insan ayrılmaz bir bütün olmuşlardır. İnsanoğlu, atın daha rahat kullanımı için; koşum takımı, eyer, üzengi ve gem parçalarını üretmiştir. Bu ekipmanlarla birlikte at ile insan arasında bir bütünlük sağlanmıştır. Bu bütünlük yanında statüyü de beraberinde getirmiştir. At, bu statü ile birlikte inanç dünyasında da kendisine yer bulmuştur. Toplumların inanç sistemlerinde yerini alan at, ölen bireyler için ölümden sonraki hayata geçiş aracı olarak görülmüş ve bu minvalde cenaze ritüellerinde de yerini almıştır. Tarihsel süreç bağlamında bakıldığında, yapılan arkeolojik kazılar sonucunda şu ana kadar tespit edilen en erken gömütler, Orta Asya ve Yakındoğu coğrafyalarında tespit edilmiştir. Avustralya ile kutup bölgeleri dışında bütün kıtalarda at gömütlerine rastlanılmaktadır.

Paleolitik Dönem'de mağaralarda yaşayan avcı-toplayıcı insanlar, gördükleri canlıları betimleme gayretine girmişlerdir. Mağara duvarlarına, kemiklerin ve taşların üzerine, gördükleri hayvanların tasvirlerini yapmaya başlamışlardır. Bu hayvan tasvirlerinin arasında yabani at tasvirleri de görülmektedir. Böylelikle plastik ve görsel sanatlarda at, imgesel olarak karşımıza çıkmaya başlamıştır. Öyle ki Fransa'da bulunan Chauvet Mağarası'nın duvarlarında tasvir edilen yabani atların figürlerinin farklı dönemlerde yapıldığı tespit edilmiştir¹. Almanya'da bulunan Vogelherd Mağarası'nda bulunmuş olan ve literatüre "Vogelherd Atı" olarak geçen fildişinden yapılmış at figürünü de plastik eser olarak tarihlenmiş en eski at figürünüdür².

Belirli bir inanç ve öte dünyaya geçiş seremonilerinde vahşi hayvanların kurban edilmesi zor olduğu için çoğunlukla evcil hayvanlar kurban edilmiştir. At dışında koyun, keçi, domuz, boğa ve köpek kurban olarak sunulan diğer evcil hayvanlar olarak tespit edilmiştir. Ölü gömme geleneklerinde ise cenaze yemeği kapsamında geyik kurbanı da diğer kurban hayvanlarına eklenmiştir. Bazı bölgelerde insan kurbanı da görülebilmektedir. Orta Asya'da, Avrasya Stepleri'nde ve bazı Hint metinlerinde; erk sahibi bir kişi öldüğünde, atı da dâhil olmak üzere yanındaki mahiyeti de ölen kişi ile birlikte, öte dünyada ona hizmet

¹Marshack, 1995: 34; Bahar, 2017: 1.

²Niven, 2007: 364.

etmeleri amacıyla genellikle boğdurularak öldürülmüşlerdir³.

Kalkolitik Dönem'de Nubia'da (Sudan) evcilleştirilmeye başlandığı düşünülen eşek ise Yakınoğu coğrafyasının yük ve binek hayvanı olarak öne çıkmaktadır. Yakınoğu'da bulunan mezarlarda, Tunç Çağı ve Er Hanedanlar Dönemleri boyunca eşeklerin kurban edildikleri yapılan arkeolojik kazılar sonucunda tespit edilmiştir. Irak, Suriye, Mısır, İsrail ve Filistin'de bulunan mezarlarda eşek gömüleri yoğunluktadır.

Hyksos Hanedanlığı, Mısır'da yönetime geldikten sonra bu coğrafya at ile tanışmıştır. Hyksos Hanedanlığı ile birlikte Mısır'da at, savaşlarda önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Mısır ve Hititler arasında yapılan Kadeş Savaşı'nda⁴, II. Ramses'in atların çektiği bir savaş arabasının üzerinde yayı gerili Şekil de tasvir edilmesi, yine aynı Şekil de Abydos frizlerinde tasvir edilen arabalı savaş sahneleri⁵ bu dönemde Mısır'da atların aktif olarak kullanıldığının kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Doğu Akdeniz'de ise İsrail ve Filistin'de Equid gömütleri yoğunluktadır. En erken gömütler Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen Tell es-Safi yerleşiminde yapılan kazılarda açığa çıkarılmıştır. Demir Çağı ile birlikte Kıbrıs, Ege Adaları ve Kıta Yunanistan'da at gömüt uygulaması ölüm ritüelleri arasında kullanılmaya başlanmıştır. Kıbrıs'ta bulunan Salamis Nekropolü'nde açığa çıkarılan oda mezarlarında da at gömütlerinin yoğunlukta olduğu tespit edilmiştir.

At, Paleolitik Dönem'den itibaren Anadolu'da gıda maddesi olarak tüketilmeye başlanmıştır. Erken Tunç Çağı'nda Anadolu'da at gömüt geleneği pek görülmemektedir. Geç Tunç Çağı'nda Hititler'le başlayan at gömüt gelenekleri Demir Çağı ile birlikte Urartu ve Frigler'e ait yerleşimlerde bulunan mezarlık alanlarında da görülmeye başlanmıştır. Lakin Batı Anadolu ve Güney Anadolu'da at gömütlerine rastlanılmamıştır.

Doğu Avrupa'da ve Orta Avrupa'da ise Demir Çağı'nda yaşanan Hallstatt Kültürü'nde at gömüt geleneği ile birlikte at arabası gömütleri de görülmektedir. İtalya'da ise Etrüsk mezarlarında at gömüt geleneği uygulaması karşımıza çıkmaktadır. Başlangıcından Demir Çağı'nın sonuna kadar olan dönemi incelediğimiz çalışmamızda coğrafi bölgeler olarak Asya, Yakınoğu, Doğu Akdeniz, Anadolu, Orta Avrupa ve Doğu

³ Tarhan, 1969: 152; Bekki, 1996: 22; Mandaloğlu, 2012: 221; Tepekule, 2017: 98-100.

⁴ Burne 1921: 192; Searles 1924: 456-457; Wilson 1927: 269; Santouso 1966: 436;

⁵ Spalinger 2003: 196-199.

Avrupa Havzaları araştırılmıştır. Uzakdoğu, Amerika Kıtası, Batı Avrupa ve Kuzey Avrupa araştırma dışında bırakılmıştır.

1. BÖLÜM

1. EQUİDAE TÜRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE EVRİMİ

1.1. Evrimsel Süreç

Equid familyası; gergedan, tapir ve benzeri soyu tükenmiş hayvan türleri ile birliktetektoynaklılar grubunu oluşturmaktadırlar⁶. Bu grubu oluşturan ana etmen topuk kemiğinin üzerindeki çıkıntıdır. Bu çıkıntı günümüzde eşek, zebra ve atlarda görülmektedir. Bu çıkıntının altındaki kemik, çıkıntı sayesinde söz konusu hayvan türleri öne ve arkaya doğru daha rahat hareket imkânı bulmaktadır⁷. Şu anki at, eşek ve zebra ailesinin, ata benzeyen en eski atalarından evrimleşmesi yaklaşık 55 milyon yıl sürmüştür⁸. Equid familyası, paleontologlar tarafından evrim ağacına göre iki ana dönemde incelenmektedir. İlk dönem; Erken Atlar Dönemi (Eosen ve Oligosen Dönem)⁹, ikinci dönem ise Tam Atlar Dönemi'dir (Miosen ve Pleosen Dönem)¹⁰.

Atların ataları olarak görülen en eski tür, Hyracotherium cinsine aittir¹¹. Bu türün Kuzey Amerika'da 1931 yılında Wyoming'de yapılan kazılarda, Eosen¹² katmanları arasında bulunmuş olan fosilleri Eohippus olarak isimlendirilmiştir¹³. Wyoming'de bulunan fosil bir bütün olarak açığa çıkarılmıştır¹⁴. Boyut olarak ya da köpek büyüklüğünde olan bu türün ön ayaklarında dört, arka ayaklarında ise üç parmak bulunmaktadır. Yayılım alanı Kuzey Amerika olarak gösterilen bu tür, atlardan ziyade boynuzsuz antiloplara benzemektedir. Bu türün günümüzdeki atlardan farklı olarak gösterilen en önemli özellikleri; kafataslarının yapısı, yüzlerinin alt kısmının kısa olması ve molar¹⁵ dişlerinin şekli bakımından farklılıklar göstermesidir. Kafataslarının iç kısımlarında yapılan incelemeler sonucunda, bu türün, beyinlerinde yer alan koklama loblarının oldukça büyük,

⁶ Koçkar, 2012: 11.

⁷ Koçkar, 2012: 11.

⁸ Clutton-Brock, 2008: 8.

⁹ Koçkar'a göre, erken atlar dönemi grubuna; Hyracotherium, Orohippus, Mesohippus ve Miohippus türleri girmektedir. Koçkar, 2012: 12-13.

¹⁰ Koçkar'a göre, tam atlar dönemi grubuna; Kalobatippus, Parahippus, Merychippus, Hipparion, Pliohippus, Dinohippus, Plesippus türleri girmektedir. Koçkar, 2012: 13; Bahar, 2017: 1.

¹¹ Demirsoy, 2003: 793.

¹² Eosen dönem 53-37 milyon yıl öncesine tarihlenmektedir. Erdal, 2012: 99.

¹³ Clutton-Brock, 2008: 8; Koçkar, 2012: 13.

¹⁴ Koçkar, 2012: 13.

¹⁵ Molar; Azıdişi. Tuğlacı, 1973: 199.

cerebellum¹⁶ kısmının belirgin ve cerebrum¹⁷ kısmının kıvrımlı olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenden dolayı, bu tür, Marsupialia ya da ilkel Insectivora türleriyle büyük bir benzerlik göstermektedir. Lakin temel yapıları olarak molar dişleri tamamıyla günümüzdeki atlarla benzeşmektedir.

Daha sonra orta ve üst Eosen'de birçok geçiş formları içeren Orohippus ve Epihippus cinsleri ortaya çıkmıştır. Bunların da ön ayaklarında dört, arka ayaklarında üç parmak yer almaktadır. Oligosen Dönem¹⁸'de üç parmaklı Mesohippus, Orta Oligosen'de Miohippus ve Pleosen'de Merycippus (Hipparion ve diğerleri), daha sonra bir toynaklı Pliohippus ve Equus cinsleri ortaya çıkmıştır. Bu evrim sürecinde, yalnız parmak sayılarında azalma olmamış, aynı zamandan radius¹⁹, ulna²⁰, tibia²¹ ve fibula²² kemiklerinde de değişiklikler meydana gelmiştir. Orta Miosen'e kadar molar dişlerinin taç kısımları çok kısa olan equidae²³ örneklerinde, bu devirden sonra taç kısımları yükselmeye başlamıştır ve bu değişikliklere bağlı olarak beslenme biçimlerinde de değişiklikler ortaya çıkmıştır²⁴. İlk equidae örnekleri yaprak türleriyle beslenmelerine karşın daha sonra evrimleşenler, besin olarak otlarla beslenmişlerdir. Oligosen dönemi takiben beyinleri de değişime uğramış ve daha önce Marsupialia'ninkine benzeyen beyinleri, Miosen²⁵ dönemden sonra günümüzdeki türlerin beyinlerine benzer bir yapı kazanmıştır²⁶.

Equidae familyasını oluşturan olan ana grup, Alt Tersiyer'den itibaren Kuzey Amerika Kıtası'nda evrimleşmeye başlamıştır²⁷. Bu ana grubun yan dallara ayrılarak evrimleşen Lophiotherium, Pachynolophus ve Anchilophus, Eosen Dönem'in sonunda ortadan kalkmışlardır. Kuzey Amerika'da evrimi devam eden bu ana grubun, daha sonraki diğer yan dallarından, Miosen dönemin başlarında Anchitherium, Pleosen Dönem'de Hipparion, Pleistosen Dönem'de ise Equus gibi cinsler ortaya çıkmıştır.

¹⁶Cerebellum; Beyincik, beynin arka kısmı. Tuğlacı, 1973: 74

¹⁷Cerebrum; Beynin ön ve orta kısmı. Tuğlacı, 1973: 74

¹⁸ Oligosen dönem 37-25 milyon yıl öncesine tarihlenmektedir. Erdal, 2012: 99.

¹⁹ Radius; Döner kemik, dal kemik, önkol kemiği. Tuğlacı, 1973: 304.

²⁰Ulna; Bilekten dirseğe kadar uzanan iki kemiğin uzununu, dirsek kemiği. Tuğlacı, 1973: 397

²¹Tibia; Kaval kemik. Tuğlacı, 1973: 382.

²² Fibula; Dizden aşağıdaki iki incik kemiğinin ufağı, kamış kemik, perone. Tuğlacı, 1973: 118.

²³Equidae; Atlar ve eşeklerden oluşan familya grubu. Demirsoy, 2003: 793; Bahar, 2017: 1.

²⁴ Demirsoy, 2003: 795.

²⁵Clutton-Brock, 2008: 8; Miosen dönem 25-5 milyon yıl öncesine tarihlenir. Erdal, 2012: 99.

²⁶ Demirsoy, 2003: 795.

²⁷ Demirsoy, 2003: 795.

Bering Boğazı'nı takip ederek Kuzey Amerika'dan Asya'ya geçen Equustürünün temsilcileri Asya'dan Avrupa'ya kadar yayılmışlardır²⁸. Bu tür, daha sonra Avrupa'dan Afrika'ya geçmiştir. Kuzey Amerika, Equidae familyasına ait türlerin ortaya çıktığı yer olmasına karşın günümüzde, burayainsanlar tarafından getirilmiş ve bir zaman sonra yabanileşmiş atlar mevcuttur²⁹.

Kuzey Amerika'da oluşan Hippidium ve Onohippidion gibi equidae cinsleri ise Holosen Dönem'de Güney Amerika'ya gelmişler ve buraya uyum sağlamışlardır³⁰. Fakat Holosen Dönem'insonunda Güney Amerika temsilcilerinin de Kuzey Amerika temsilcileri gibi soyları tükenmiştir. Amerikalı paleontolog G.G. Simpson³¹, equid familyasının evrim kronolojisini tam olarak ortaya çıkarmıştır (Tablo-1.1).

Tablo 1.1. Asya Kıtası'nda Bulunan Gümü Merkezleri.

Hyracotherium	55 Milyon Yıl
Orohippus	50 Milyon Yıl
Epihippus	45 Milyon Yıl
Mesohippus	40 Milyon Yıl
Miohippus	35 Milyon Yıl
Kalobatippus	25 Milyon Yıl
Parahippus	23 Milyon Yıl
Merychippus	17 Milyon Yıl
Dinohippus	12 Milyon Yıl
Pliohippus	10 Milyon Yıl
Astrohippus	10 Milyon Yıl
Equus (Modern At)	4 Milyon Yıl

Kaynak: Simpson, 1951

Equus türü, günümüzde çeşitli Equidae familyalarından yaşayan tek türdür. 5 milyon yıldır varlığını sürdürmekle beraber Antarktika ve Avustralya dışında dünyanın her yerinde fosillerine rastlanmaktadır³². Günümüzdeki atların atalarını oluşturacak gerçek yabaniatlar,

²⁸ Bahar, 2017: 1.

²⁹ Demirsoy, 2003: 795; Koçkar, 2012: 14; Bahar, 2017: 1.

³⁰Bökönyi, 1974a: 233.

³¹Simpson, 1951.

³² Koçkar, 2012: 14.

Alt Kuvaterner’de ortaya çıkmışlardır. Bunlar EquusBressmus ve EquusMosbachensis’tir³³. Bunlardan köken almış tek cins ise EquusPrzewalskii’dır (yabaniat). Holosen Dönem’de Avrupa’da bulunan bu yabaniatın yalnız fosilleri değil, PaleolitikDönem insanları tarafından avlanmış olduklarından, mağaralara çizilmiş birçok duvar resimleri günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüzdeki evcilatlar bunlardan türetilmiştir. Asya ve Afrika’da yaşarlar³⁴.

1.2.EquidaeTürleri

1.2.1.Equus Africanus (Afrika Eşeği)

Orta Afrika’da zebraların yaygın olduğu alanın kuzeyinde yer alan bölgelerde yayılım gösterirler. Omuz yükseklikleri 140-150 cm ye kadar çıkmaktadır. Kuyrukları ve kulakları uzun ve ön bacaklarında siyah lekelere benzeyen benekler bulunmaktadır. Ayrıca kuyruklarının alt kısmı uzun kıllardan oluşmaktadır. Afrika eşeği zebralara benzer ve zebralarda bulunan şeritler bu türde en yoğun olarak bacak kısımlarında görülmektedir. Kromozom sayıları $2n=62$ şeklindedir³⁵. Maksimum 15’li gruplar halinde dolaşmakta ve yaşamaktadırlar. Grubun en yaşlı üyesi gruba liderlik etmektedir. Dişi bireylerin ise gebelik dönemleri tam bir yıl sürmekte ve bu dişi bireyler tek yavru doğurmaktadırlar. Africanus yavruları doğduktan biraz sonra annelerinin peşi sıra yürümeye başlarlar. Africanus yavrularının emzirilme süresi dört aydır ve yavrular altı aylık olana kadar su tüketmezler. Dişileri iki erkekleri beş yaşında erginleşir ve üreme yetisini kazanırlar. Soyları tükenme tehlikesi ile karşı karşıya olan bu tür, Somali’de koruma altına alınmıştır. Africanus türü için soğuk ve yağmurlu havalar ölümlerine sirayet edecek kadar tehlikelidir³⁶ (Levha I-I).

Africanus türü ilk olarak Nil Vadisi’nde MÖ IV. binlerde evcilleştirilerek “EquusAfricanusAsinus” adını almıştır. Nil Vadisi’nden başlayarak; Arabistan ve Afrika Kıtası’na daha sonra MÖ II. binlerde ise olasılıkla Anadolu üzerinden Avrupa’ya kadar yayılım göstermişlerdir. Bu türün tercih edilme nedeni, hastalıklara karşı direnci az gıda tüketimine karşılık çok çalışmaları ve en yaşlı hallerinde bile çalıştırılabilmeleridir³⁷.

³³ Demirsoy, 2003: 795-796.

³⁴ Demirsoy, 2003: 796.

³⁵ Demirsoy, 2003: 797.

³⁶ Demirsoy, 2003: 797.

³⁷ Demirsoy, 2003: 797; Clutton-Brock, 2008: 16.

1.2.1.1. Equus Africanusasinus

Bu tür Afrika'da daha yaygındır³⁸. Omuz yükseklikleri 115-120 cm ye kadar çıkmaktadır. Zebrada bulunan siyah şeritler Asinus türünde omuz başlarında enine şeritler olarak yer almaktadır³⁹. Bulanık ve kirli suyu tüketmezler. Asinus türünün sütü protein ve şeker bakımından inek sütünden daha değerlidir. Sütleri, bebeklerde ve zayıf düşmüş insanların güçlenmesine yardımcı olmak için kullanılırdı. Her dönem de hatta günümüzde bile eti hala tüketilmektedir. En kaliteli parşömen yaprakları bu türün derisinden imal edilmiştir. Gebelik evresi bir yıldır. Yoğunlukla tek, nadiren iki yavru doğururlar. Somali'de yaygın olan bu hayvanların soyu tükenmek üzeredir. Dişi atlarla erkek eşeklerle çiftleşilirse EquusMulus (katır), erkek atlarla dişi eşekler çiftleştirilirse EquusHinnus (bardo) alt türleri ortaya çıkar⁴⁰. Bu iki alt türün üreme kabiliyeti yoktur. Sıcak ve soğuğa karşı oldukça dayanıklı olan bu türler ateşten korkmazlar. EquusMulus türü Anadolu'da daha yaygın olarak görülür. Yahudiler bu türlerin kullanımını yasaklamışlardır (Levha I-II).

1.2.2. EquusGrevyi

Bir çeşit zebra olan bu türün omuz yüksekliği 155-160 cm ye kadar ulaşmaktadır. Zebralara göre daha ilkel olup davranış ve huy olarak farklılık gösterirler⁴¹. Başlarından tırnaklarına kadar vücutlarının tamamı çizgiledir ve bu çizgiler zebralarda yer alan çizgilere göre daha dar ve daha yakındır. Lakin karın bölgesinde ve kuyruk sokumunun arka kısmında çizgilere rastlanmaz. Afrika'da yaşayan bu türün Avrupa'daki mağaralarda, mağara resmi olarak çizimleri tespit edilmiştir (Levha II-I).

1.2.2.1. Equus Zebra

Uzunlukları 220 cm omuz yükseklikleri 130 cm ye kadar ulaşır. Equusgrevyi türüne göre daha küçük yapıdırlar. Vücutlarının üzerindeki çizgiler daha geniş ve çizgiler arasındaki boşluk daha fazladır. Equusgrevyi türünde görüldüğü gibi karın kısımlarında çizgi bulunmaz ve kuyrukları uzun ve kıllıdır. Eşeklerle ve atlarla çiftleştiklerinde kısır bir tür olan "zebroid" elde edilmiştir⁴². Sürü halinde yaşayan zebralar yabani dirler ve evcilleştirme girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Günümüzde Güneybatı Afrika'da

³⁸Bökönyi, 1974a: 232-233.

³⁹Grinder vd., 2006: 03.

⁴⁰Demirsoy, 2003: 797.

⁴¹Demirsoy, 2003: 796.

⁴²Demirsoy, 2003: 796.

yaşayan bu türün soyları, bilinçsiz avlanma ve iklim koşulları sebebiyle yok olmak üzeredir (Levha II-II).

1.2.3. EquusGuagga

Güney Afrika'da yaşayan bu tür günümüz atlarına çok benzer⁴³. Soyları yok olmak üzeredir (Levha III-I).

1.2.4. EquusHemionus (Asya Yabaneşegi)

Omuz yükseklikleri 125-130 cm ağırlıkları 260 kg kadar ulaşmaktadır⁴⁴. Kulakları kısa olan bu türün çıkardıkları ses at ile eşek arasındadır. Kuyruklarının uç kısmı topuz şeklindedir. Yarı kurak ve kurak bölgeler yaşam alanlarıdır. Suyu çok sevdiklerinden dolayı su kaynaklarına maksimum 20 km mesafeye kadar yayılım gösterirler. Saatte 70 km hızla koşabilirler. Gebelikleri 11 aydır ve tek yavru doğururlar. Yavruları 9-12 ay süreye emzirilir. Dişiler üç, erkekler dört yaşlarında erginleşip üremeye hazır olurlar. Soyları yok olmak üzeredir. Yayılım alanları; Sibirya, Türkmenistan, Moğolistan ve Tibet arasındadır. 4800 m rakımdaki alanlara kadar yayılırlar. Bu tür evcilleştirilememiştir. Yedi alt türü olan EquusHemionus'unen önemli alt türlerinden biri olan "EquusHemionusAnatoliensis" Anadolu'da yaşamış ve Mezopotamya'da Sümerler tarafından askeri amaçla kullanılmıştır⁴⁵. Yine bir alt tür olan "EquusOnagar" Afganistan, İran ve Kuzeydoğu Hindistan'da görülmektedir (Levha III-II).

1.2.5. EquusPrzewalskii (Yabani At)

Boyu 280 cm, kuyruğu 110 cm, omuz yüksekliği 145 cm ve ağırlığı 300 kg'a kadar ulaşabilmektedir. Erkek bir atın önderliğinde maksimum 20'li gruplar halinde yaşarlar⁴⁶. Sürü lideri öldüğünde diğer erkek atlar liderlik için mücadele ederler. Çok hızlı olup koku duyuları çok gelişmiştir. Bu sayede düşmanın kokusunu aldığında hemen kaçma eğilimindedirler. Eski çağlarda Ural Dağları'ndan Orta Asya ve Moğolistan'a kadar yayılım gösteren bu tür gerek doğal alanlarının sığırlar tarafından işgali ve gerekse yoğun bir Şekil deavlanmalarından dolayı suyun kıt olduğu bölgelere sürülmüş ve muhtemelen soyları yok

⁴³ Demirsoy, 2003: 796.

⁴⁴ Demirsoy, 2003: 796.

⁴⁵ Demirsoy, 2003: 796.

⁴⁶ Demirsoy, 2003: 797; Clutton-Brock, 2008: 20.

olmuştur⁴⁷. Koruma adı altında bazı hayvanat bahçelerinde görülebilmektedirler. EquusPrzewalskii'nin doğadaki son gözlem kaydı, 1969'da GunTamgo'dayapılmıştır⁴⁸ (Levha IV-I).

EquusPrzewalskii, evcil atların atasıdır. Evcil atlarla yabani atlar arasında kromozom sayıları bakımından farklılıklar görülmektedir. Bundan dolayı farklı bir tür olabileceğine kanaat getirilmiş fakat yapılan çalışmalarla yabani atların genetik yapılarında da kromozom sayısı bakımından büyük olasılıklar olduğu saptanmıştır. Dört alt türü mevcuttur. Evcil olan alt tür "EquusPrzewalskiiCaballus"tur⁴⁹ (Levha IV-II).

1.2.5.1. Altay Atı

Yabani at ile benzerlik gösterirler. Omuz yükseklikleri ancak 145 cm kadar ulaşan bu türler yüksek rakımlı dağlarda yük taşımaya çok uygundular. Hastalıklara karşı oldukça dirençlidirler⁵⁰ (Levha V-I).

1.2.5.2. Arap Atı

Omuz yüksekliği 150 cm kadar ulaşmaktadır. Vücut üzerinde kas ve damarları belirgin olan bu türün kılları çok parlaktır. Burun delikleri oransal olarak diğer türlere göre daha geniştir. Akdeniz iklimine çok iyi uyum sağlamalar ve Akdeniz coğrafyasında; İran, Anadolu, Arabistan ve Kuzey Afrika ülkelerinde görülmektedirler. Haçlı seferleri ile birlikte Orta çağ'da Avrupa'ya da getirilmiş ve Avrupa'daki evcil atlarla çiftleştirilerek daha değerli türler elde edilmiştir⁵¹ (Levha V-II).

1.2.5.3. İngiliz Atı

İngiltere'deki evcil atların arap atlarıyla çiftleştirilmesi ile bu tür ortaya çıkmıştır. İri yapılı ve omuz yükseklikleri 180 cm kadar ulaşan olan bu tür yarış atı olarak kullanılmaktadırlar. Tarımsal faaliyetlerde kullanılmazlar⁵² (Levha VI-I).

⁴⁷Bökönyi, 1974a: 233-235.

⁴⁸ Koçkar, 2012: 17.

⁴⁹ Demirsoy, 2003: 797.

⁵⁰ Demirsoy, 2003: 797.

⁵¹ Demirsoy, 2003: 797.

⁵² Demirsoy, 2003: 797.

1.2.5.4. Kamuk Atı

Yüksekliği 120 cm ulaşan kemik yapısı ince kulakları küçük, başı kısa, yelesi ve kuyruğu bol ve ince kıllıdır. Antik dönemlerden beri Mısır'a kadar gittiği veya götürölmüş olduğu görölmektedir⁵³. Bir dönem Volga Nehri ve Hazar Denizi civarında görölen bu tür günümüzde kaybolmak üzeredir⁵⁴.

1.2.5.5. Mustang

Yaşam alanları Kuzey Amerika'dır ve evcil atların yabanileşmesi sonucu ortaya çıkan bir türdür. İspanyol ve İngilizler kolonistler tarafından Avrupa'dan Amerika'ya götürölen evcil atlar belirli bir süre sonra doğaya bırakılmış ve doğaya bırakılan evcil atlar yabanileşmişlerdir. Mustang türü Kızılderililer tarafından tekrar yakalanıp evcilleştirilmişlerdir. MS XIX. yüzyılda sayıları 4 milyona ulaşan bu tür eti hayvan yemi olarak kullanılmak üzere avlanmaya başlanmış ve günümüzde sayıları 20.000' e kadar düşmüştür⁵⁵.

⁵³ Koçkar, 2012: 15

⁵⁴ Demirsoy, 2003: 797.

⁵⁵ Demirsoy, 2003: 797; Koçkar, 2012: 17.

2. BÖLÜM

2.TARİHSEL SÜREÇTE AT İNSAN BİRLİKTELİĞİ

Başlangıcından itibaren insanoğlu ve doğa ilişkisi bir bütün halindedir. Homo Habilis'ten Homo Sapiens'e kadar olan evrim sürecinde insanlığın başlıca besin kaynağı, avcı-toplayıcı olarak bilinen dönemde yoğunlukla topladıkları besinlerdir. Paleolitik Dönem ile birlikte insanlar taşı yontmaya başlayarak delgiler ve ok uçları gibi taştan aletler üreterek bunları kullanmaya başlamıştır. Bu aletlerin kullanımı ile avcı-toplayıcı yaşam gelişerek evrilmeye başlamıştır. Buzulların erimesi ve daha ılıman bir iklimin oluşması ile de insanlar mağaralardan ve kaya oyuklarından çıkmaya başlamışlardır. Neolitik Dönem ile birlikte ilk yerleşimler oluşmaya başlamış ve buğdayın tarıma alınmasıyla birlikte insanlık yeni bir döneme girmiştir. Tarım toplumların oluşması ile birlikte iş gücü artmıştır. Bu artıştan dolayı önceleri öküz, geyik gibi hayvanlar kullanılmış,daha sonraları da at ehlileştirilerek insanlığın en büyük yardımcısı ve yoldaşı olarak tarihteki yerini almıştır.

At; tüm toplumlarda günlük hayatı kolaylaştırıcı, hareketli, çabuk ve asil duruşu ile tüm toplumlar tarafından saygı ve değer gören önemli bir hayvan olarak görülmüştür. Ata yüklenen bu değerve kutsiyet onun tanrılara ya da doğaya kurban edilmesi inancını doğurmuştur⁵⁶. Eski çağlarda at, daha çok tarımda, ulaşımda ve askeri alanlarda kullanılmak üzere çoğaltılmış ve tahakküm edilmiştir.At; sadece binek hayvanı olarak değil, yük taşıma, gıda ve sağlıkta yararlanılan bir hayvan olarak göçebe toplumların yaşamlarının en önemli materyallerinden biri olmuştur⁵⁷. Bu nedenle at, inanç dünyasının, mitlerin, edebiyatın ve kültür tarihinin en önemli metalarından birisi haline gelmiştir.At bu toplumlarda; bir savaş aracı, oyun arkadaşı, günlük sporların ve fiziksel gelişmelerin vazgeçilmez bir aracıdır. Mitler ve masallar atla başlamış ve atla bitmiştir⁵⁸. Atlar insan hareketliliğinde, ekonomide ve savaşta devrim yaratmıştır.Ayrıca Hint-Avrupa dillerinin yayılması ve yeni metalurji biçimleriyle de ilişkilidir ve modern zamanlara kadar en hızlı karayolu taşımacılığını sağlamıştır⁵⁹.

⁵⁶SirGavaz, 2016: 81.

⁵⁷ Bahar, 2017: 2.

⁵⁸ Danişan vd., 2014: 77-78.

⁵⁹Gaunitz vd., 2018: 111.

Yeryüzünde insanoğlu, yaşadıkları coğrafi çevrenin başlıca üç doğal kaynağı olan; orman, hayvan yetiştirme ve tarım imkânlarını değerlendirerek hayatlarını sürdürebilmişlerdir. Eskiçağlarda, ilk kültürlerde, kendi bölgelerinin şartları içinde, orman kavimleri (avcı-toplayıcı), zirai kavimler (çiftçilik) olarak bilinirken, bozkırdakiler “çoban” kültürünü (besicilik) benimsemişlerdir⁶⁰. Çoban kültüründe sürüler önemli bir yer tutmuştur. Keçi, koyun ve öküzün yanı sıra atın tahakkümü ile birlikte bozkır göçebelerinin sürüleri mahiyet kazanmıştır. Bu kültürün ana unsuru ise attır. At bu kültüre canlılık kazandırmış olup, at sayesinde bu kültür; kuvvet, hareket ve sürat üzerine kurulmuştur⁶¹. Bozkırlılar, atın hızı ve demirin vurucu gücü sayesinde, geniş coğrafyalara yayılmış ve oralarda hâkimiyet kurabilmişlerdir⁶².

Vahşi hayvanların evcil hayvanlara dönüşmesi, modern insan toplumları için temel bir ön koşuldur. Çeşitli türler evcilleştirilmiş, ancak hiçbir türün savaş, nakliye ve iletişim yetenekleri üzerinde at kadar bir etkisi olmamıştır. İnsanlık tarihi için önemine rağmen, at evcilleştirmenin zamanı ve yeri uzun süredir tartışmalı bir konu olagelmiştir⁶³.

Bugüne değin elde edilen bilgiler ışığında, Ural ve Altay Dağları arasında yer alan bozkır kavimlerinin yaşam alanı, atlık kültürün merkezi olmuş, hayvan besleyen atlı bozkırlıların uygarlığı buradan çevreye yayılmıştır. Bu çevrede “at besleme kültürü” doğmuştur. At besiciliği, bozkırlılarda bütün hayatın temelini oluşturmuş, yalnız yük taşımakta değil, avcılık ve beslenme konusunda da ondan çok yararlanılmıştır⁶⁴. Atın ehlileştirilmesive atlı çoban kültürünün ortaya çıkmasıyla birlikte, insanlık tarihinde yeni bir sayfa açan bu gelişme, diğer kültürlerin evrilmesine de katkıda bulunmuştur⁶⁵.

Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ele geçen buluntular sayesinde bu kültürün gelişimi takip edilmiş, MÖ III. binyılda at binme ve tekerlekli arabaların kullnılmaya başlanması önemli bir gelişmedir. Balhan mezarları kültürü ve Andronovo kültürü gömütlerinde en erken koşum takımları açığa çıkarılmıştır. Bu dönemden itibaren buluntu merkezlerinde at kalıntıları arkeolojik kazılar ışığında tespit edilmeye başlanmıştır. MÖII. binyıldan itibaren atlar dini törenlerde ön plana çıkmaya başlamıştır. Erken Balhan

⁶⁰Kafesoğlu, 1977: 21.

⁶¹ Koca, 2010: 04.

⁶² Durmuş, 2017: 20-21.

⁶³ Ludwig vd., 2009: 485.

⁶⁴ Arslan, 1984: 01-02.

⁶⁵ Durmuş, 2017: 21.

mezarları kültüründe at kalıntılarına tespit edilmiştir. Büyük ölçüde at gömütü Andronovove Balhan mezarları kültürlerinin geç evrelerinden açığa çıkarılmıştır. KarasukKültürü'ne ait mezarlık alanlarda da at gömütlerine rastlanmıştır⁶⁶.

Tunç Çağı'nın başlangıcından bu yana, yani atın ilk evcilleştirmesinden hemen sonra, ilk atlı göçebe halklarının harekete geçtiği Erken Demir Çağı'nda, en sık kullanılan evcil hayvanlardan biri haline gelmiş ve tarihin Şekil lenmesinde rol oynamaya başlamıştır⁶⁷. Tarihsel süreçte at, insanoğlunun her daim yanında yer almıştır. At, Orta Asya'da MÖ III. binyıldan itibaren evcilleştirilmeye başlanmış olup, daha öncesinde yabani hayvan statüsündedir. Bu dönemde sadece binek hayvanı olarak değil, üretim amaçlı da kullanılmış olan atların süt, kıl, et ve kemikleri gündelik hayattagıda-üretim sirküsündeyerini almıştır. Avlanma ile etinden faydalanılan atın, evcilleştirilmesi ile sütünden, yük taşıma gücünden faydalanılmaya başlanmıştır. Yük taşımada önceleri araba çekimi, tarım toplumlarında saban, sonra binek olmuştur.

Düşünebilen ilk insansı olan “Neanderthal”den itibaren mezarlara ölü hediyeleri bırakılmaya başlanmıştır. Bu ölümden sonra yaşam olduğu inancının ve aslında “Dinler Tarihi”nin başlangıç noktasıdır. İnsanlık sonrasını bilmediği bir olgudan korktuğundan dolayı ölümden sonrasını düşünmeye ve ölümden sonraki yaşama hazırlık olarak mezarlara hediyeler koymaya başlamıştır. Genellikle ölen bireye ait günlük eşyalar ile başlayan mezar hediyeleri sonraki dönemlerde statü simgesi halini almıştır. Toplumlarda statünün (rahip, yönetici ve asker sınıfı vb.) oluşması ile birlikte, tanrıların karşısına asil bir Şekil de çıkmak için gösterişli ve statüsünü belirleyici mezar hediyeleri ile öte dünyaya geçişin azameti sergilenmiştir. Burada da at hem savaşın hem gücün simgesi olduğu için statü simgesi olarak mezarlarda yerini almıştır. Bu atın; insanların öte dünyayla ilgili hayallerinde yeryüzü yaşamındaki önemini koruduğunu ortaya koymuştur. At, Tunç Çağı'ndan itibaren mezarlarda oldukça sık görülmüştür. O dönemden itibaren, equus familyası mezarlara yerleştirilmeleri için tüm vahşi ve evcil hayvan türlerinden dahafazla öneme sahip olmuştur⁶⁸. Hatta HammurabiYasaları'ndaequus familyasından EquusAsinus (eşek) ile ilgili kanunlarda yer almaktadır⁶⁹.

⁶⁶Zvelebil, 1980: 253..

⁶⁷Clarke, 1941: 50; Bökönyi, 1974a: 230.

⁶⁸Bökönyi, 1974a: 230.

⁶⁹Osmanağaoğlu ve Menteş Gürler, 2009: 6.

Hızlı bir binek ve yük hayvanı olarak at, daha önce belirttiğimiz üzere taşımacılıkta ve ticaretle bir devrim yaratmıştır. Savaş aracı olarak bakıldığında ise savaşın gelişimi üzerinde de aynı Şekil de etkili olmuştur. Tunç Çağı'nın başlangıcından bu yana, yani atın ilk evcilleştirmesinden hemen sonra, belirli halkları ve ilk atlı göçebe halklarının ortaya çıktığı Erken Demir Çağı'nda, hayvanların bazı halkların savaş aracı olarak en sık kullanılan evcil hayvanlardan biri haline gelmiş ve tarihin Şekil lenmesinde rol oynamaya başlamıştır. Atlı göçebe halkların, MS IV. yüzyılda başlayan göç hareketi ile Avrupa'ya doğru gerçekleştirdikleri yayılma dalgası, özellikle Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte, Avrupa'ya yeni ve farklı bir karakter kazandırmıştır⁷⁰.

Yolculuk mesafeleri her daim zaman almıştır; bu mesafelerin aşımı at ile daha hızlı ve kolay hale gelmiştir. Atın binek hayvanı olarak kullanımı beraberinde topluluklar arasındaki iletişimi kolaylaştırıcı özellikleri getirmiş, iletişim ağlarının ortaya çıkış ve yayılımı daha hızlı olmaya başlamıştır. Atın savaşlarda binek hayvanı olarak kullanımı fetih politikası güden toplumlar açısından bir avantaja dönüşmüş, söz konusu hedeflere ulaşımı daha cazip ve kolay hale getirmiştir. At aynı zamanda sportif faaliyetler başta olmak üzere popüler zevklere uyacak Şekil de değerlendirilmiştir. Roma Dönemi'nde ağırlık kazanan bu yönde uygulamalarda atların çektiği araçlarla gerçekleştirilen yarışlar ve gladyatör dövüşleri önemli yer tutmaktadır. MÖ II. binyılın ortasından itibaren savaş arabası üretiminde atın daha net fark edilen mezziyetleri temel alınmaya başlanmıştır⁷¹. Aryanlar, ata süratli hayvanlar arasında ilk sırayı vermiştir. Aryanların dikkatini çeken ve atın en çok hangi amaçla kullanılacağını ortaya çıkaran bu yöndür⁷². Atın evcilleştirilmesi ile toplumlararası etkileşim artmış ve bu etkileşim dolayısıyla at, savaşları ve kitleler halinde hareketi belirleyen önemli bir araç olmuştur.

2.1. Atın Evcilleştirilmesi

Evcilleşmenin kültürel tanımı; evcil hayvanların düzenli tutulması, bakımı ve kullanımı, yaş ve cinsiyet analizi, at kontrolü için yapılan yenilikler, at binme ile ilgili teknikler ve diğer özellikler ve davranışlar incelenerek tanımlanabilir⁷³. Evcilleştirme geleneksel olarak, bitkilerin veya hayvanların insanlar tarafından kontrollü bir Şekil de

⁷⁰Bökönyi, 1974a: 230.

⁷¹Compton, 1981: 27-28.

⁷²Compton, 1981: 28; Sharma, 1993: 12.

⁷³Anthony, vd., 2006: 137.

bağlanması ve bu tür birleşimin geleneksel olarak, yerli stoğun yeniden izole edilmiş izolasyonundan kaynaklanan değişen seçim farklılıklarına atfedilebilen morfolojik değişikliklerinin bir yansıması olarak tanımlanır⁷⁴. Evcilleştirmenin özü, belirli davranış özelliklerine sahip bir türün hayvanlarının, insanlar tarafından yakalanması ve evcilleştirilmesi, bunların doğal yaşam alanlarından uzaklaştırılması ve kontrollü üreme koşulları altında bakımı üremesidir⁷⁵.

“At, tapir, gergedan, fil, domuz, deve ve primatların da içinde olduğu memeli hayvanların çoğu ilk kez Erken Eosende 10 kg dan daha küçük hayvanlar olarak ortaya çıkmışlardır. 55 milyon yıl önce, küçük bir orman hayvanı olan en eski at cinsi Hyracotherium'un fosilleri, Doğu Asya, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın Erken Eosen katmanlarında bulunmuştur⁷⁶. Miyosende memeli çeşitliliği zirveye ulaşmış, Avrupa-Asya, Asya-Afrika ve Asya-Kuzey Amerika Kıtaları arasında hayvan göçleri yaşanmış ve Atlar da midilli boyutlarına ulaşmıştır. Orta ve Geç Miyosen dönemde, Avrupa, Asya ve Afrika arasındaki memeli göç yollarının uğrak yeri Anadolu olmuştur. Orta Avrupa da Alt ve Orta Miyosende yaygın olarak yaşayan Anchitherium Aurelianense türü fosil örneklerine, Türkiye de Orta Miyosen dönem kazı çalışmalarında; Paşalar (Bursa), Çandır (Ankara), Sofça (Kütahya), Yeni-Eskihisar (Muğla), Tüney (Ankara), Sarıçay (Muğla), İnönü I (Ankara), Sarpdere (Çanakkale), Nebisuyu (Çanakkale) ve Bayraktepe (Çanakkale) coğrafi bölgelerinde rastlanmıştır”⁷⁷.

Miyosen Dönem'den itibaren çoğalan memeli çeşitliliğinde atgillere baktığımızda boyutsal olarak gelişme gösterir. Erken dönemlerde boyutları küçük olan bu familya, evcilleştirildikten sonra günümüzdeki boyutlarına ulaşmıştır. Arkeolojik veriler üzerinde yapılan analizler sonucunda atın evcilleştirilmesinden sonra kemiklerdeki büyüme tespit edilmiştir.⁷⁸

İnsanlığın hayvanları evcilleştirme kronolojisine baktığımızda: “çöpçü” hayvanlar olarak nitelendirilen köpek familyası muhtemelen ilk evcilleştiren hayvan familyasıdır. İkinci grup mevsimsel göçler yapan ve bu sebeple insanlarla ilişkili olan göçebe vahşi

⁷⁴Levine, vd., 2000: 124.

⁷⁵Bökönyi, 1974b: 22; Fijn, 2015: 283-284. Clutton-Brock'a göre evcilleştirme; 'hayvanları, üremeleri, topraklarının organizasyonu ve gıda tedariki üzerinde tam kontrol sağlayan bir insan topluluğu tarafından esaret altında tutulması' olarak tanımlamaktadır. Clutton-Brock, 2012: 3.

⁷⁶Clutton-Brock, 2008: 8.

⁷⁷Çoban, 2015: 138.

⁷⁸Anthony, vd., 2006: 137.

hayvan kategorisinde yer alan koyunlar, keçiler ve geyikler evcilleştirilmiştir. Bu hayvanlar insanın avlanmanın yanısıra kesim yapma yoluyla da gıda ihtiyacını karşılamış ve böylece insan, yerleşik hayatta kalıcı olmaya başlamıştır. Üçüncü grup, tarımla birlikte gelen yerleşik hayat ile evcilleştirilmiş sığır gibi hayvanlardır. Dördüncü grup ulaşım aracı olarak (yük hayvanı, binme ve çekme işleri için) evcilleştirilenlerdir (eşek, yaban eşeği, deve, at). At ve deve insan kullanımına en son giren familyalar olarak tespit edilmiştir⁷⁹.

MÖXII-IV. binyıllarında Mezolitik ve Neolitik Dönemleri'ni yaşayan Avrasya'da avcılık ve toplayıcılık kültürünün benimsenmiş olması, insan ve hayvan ilişkilerinin artmasında önemli bir etken olmuştur. Evcilleştirilen türlerin çoğalması, iklim değişiklikleri ve insanların göç hayvanlarını avlamak için onların peşinden gitmesi sonucu avcı-toplayıcı kültür yerini “göçebe kültürüne” bırakmıştır⁸⁰. Bu yeni göçebe hayat kültüründe at, bozkır kültürünün yaratılmasında önemli bir etmen olarak ortaya çıkmıştır.

Son yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda yapılan arkeozoolojik çalışmaların ortaya koyduğu yeni verilere göre, atın da içinde yer aldığı equid familyasının evcilleştirilme süreçleriyle ilgili yeni veriler ortaya koymaktadır⁸¹. Örneğin katırların Kuzeydoğu Afrika ve Nubia'da daha Kalkolitik Dönem'den itibaren evcilleştirme sürecine girdikleri artık net olarak bilinmektedir⁸². Yaygın olan görüş, atın evcilleştirme sürecinin Orta Asya, Rusya ve Avrupa'da birbirine yakın zamanlarda başlamış olduğu yönündedir⁸³.

Atlar, eşekler ve zebraların hepsi insanlardan daha gelişmiş görme, işitme ve koku alma duyularına sahiptir. Atın karakteristik uzun yüzü sadece büyük dişler için değil, hassas koku organlarını içerdiği için gereklidir. Gözler kafatasının çok uzağında durur ve başın yan kısımlarında bulunur, böylece at otlarken bile her yönden iyi bir görüşe sahiptir. Kulaklar büyüktür ve arka kısımları çok uzundur, böylece hareket ettirilebilir ve en ufak bir sese son derece duyarlıdır⁸⁴.

⁷⁹ Baskıcı, 1987: 84; Kılıç, 2012: 191.

⁸⁰ Larson ve Fuller, 2014: 116; Belek, 2015: 112; Esin, 2017: 1317.

⁸¹ Bökönyi'ye göre; MÖ IV. ikinci yarısında Güney Ukrayna'daki Dreivka yerleşiminin Aeneolitik evresinden gelen kemik buluntuları üzerinden yaptığı araştırma sonucunda, atın ilk evcilleştirilmesini bu bu döneme tarihlemektedir. Bökönyi, 1974a: 238-239. Golden'e göre; atın muhtemelen MÖ 4800 gibi erken bir tarihte (tarihendirme tartışmalıdır) ve büyük ihtimalle Deşt-i Kıpçak'ta ehlileştirilmesi milat olmuştur. Golden, 2018: 29.

⁸² Greenfield vd., 2012: 21; Erdan, 2016: 40.

⁸³ Bökönyi, 1974a: 237; Erdan, 2016: 40.

⁸⁴ Clutton-Brock, 2008: 12.

Evcilleştirilmiş atlar, Doğu Avrupa'dan Orta Asya'ya kadar MÖ 2000'den önce bile geniş bir alanda bulunur, ancak eşek için durum böyle değildir. Bununla birlikte, bozkır bölgelerinde daha fazla sayıda at bulunmaktadır ve bu atların çok azı Güneydoğu Avrupa veya Balkanlar'da görülmektedir. MÖ IV. binyıla ait at kalıntıları, Kuzey Karadeniz ile olan temaslarından dolayı Balkan Yarımadası'nda yer alan bazı yerleşimlerde geçmiştir⁸⁵. MÖ 2000 yılına kadar Yunanistan'da görülmezler.

Atın evcilleştirilmesi medeniyetin gidişatını derinden etkilemiştir. Atlar, Hint-Avrupa dillerinin ve kültürünün yayılmasına ve eski toplumların çökmesine yol açan et, süt ve gelişmiş ulaşım ve savaş yetenekleri sağlamışlardır⁸⁶. MÖ IV. binyıl ortalarından itibaren Botai Kültürü'nde seramik kullanımı yüzünden Neolitik olarak tanımlanan bu bölgedeki hareketli avcılar ve yarı yerleşik yerleşimlerde, ekonomide atların rolünün diğer hayvanlara göre daha büyük olduğutespit edilmiştir⁸⁷.

Yakın zamandaki arkeozoolojik çalışmalar ve lipid kalıntı analizleri Botai atlarının evcilleştirildiği, çiftçilik ve süt gibi ikincil amaçlarda kullanıldığı için avcılıkta kullanılmaya gerek olmadığına dair izlerin olduğu belirlenmiştir. Botai bölgesindeki atların evcilleştirilmesine ilişkin bu kayıtlar daha sonra atların kürk rengi üzerindeki DNA⁸⁸ araştırmaları tarafından desteklenmiştir. Bu araştırmalar genel olarak atların evcilleştirilmesinin MÖ III. binyıla dayandığını ortaya koymaktadır⁸⁹. Botai'de, Outram tarafından yapılan bacak-kemik sağlamlığının metrik çalışması, Botai atlarının vahşi popülasyonlardan net bir metrik ayrılmasını sağlam ve onları evcilleştirilmiş atlarla gruplandırmıştır. Bu, evcilleştirmeyi gösteren en önemli kanıt, at kemiklerinin oranlarındaki en erken ölçü değişimidir⁹⁰. Doğu Macaristan'daki Csepel-Haros atlarının MÖ 2500 dolaylarında başlayan varyasyon artışı, bundan sonra da devam etmiştir. Bu genellikle evcilleştirmenin MÖ 2500 civarında başladığının bir göstergesi olarak ele alınmaktadır⁹¹. Ancak artan varyasyon örnek boyutuna duyarlıdır ve her halükârda MÖ 2500 civarında başlayan at boyundaki artan varyasyon, evcil hayvanın başlangıç aşamasını değil, belirli

⁸⁵Sharma, 1993: 8.

⁸⁶Sharma, 1993: 12; Vila vd., 2001: 474.

⁸⁷Outram vd., 2011: 117.

⁸⁸ Ludwig vd., 2009: 485.

⁸⁹Outram vd., 2011: 117-118.

⁹⁰Outram vd., 2009: 1333; Anthony ve Brown, 2011: 134-135.

⁹¹Benecke ve von denDreisch, 2003: 77-78; Anthony ve Brown, 2011: 135.

amaçlar için belirli ırkların gelişimini yansıtan özelliklerden bir tanesidir⁹².

MÖ 3500-3000 tarihleri arasında, Kafkasya'daki Maykop ve Erken Transkafkasya Kültürü yerleşimlerinde atlar görülmeye başlanmıştır⁹³. Cernavoda III ve Baden-Bolerazkültürlerinin yerleşim yerlerinde ilk kez Tuna Vadisi'nin ortalarında ve Polonya'daki yerleşimlerde düzenli olarak ortaya çıkmışlardır. Atlara ait kemik buluntuları, MÖ 3000 civarında Orta Almanya'daki Bernberg yerleşiminde ele geçen kemiklerin% 10-20'sine ve Bavyera'daki GalgenbergCham bölgesinde ele geçen kemiklerin% 20'sinin at kemiklerine ait olduğu tespit edilmiştir.Galgenburg atları, yerli küçük bir türü ve muhtemelen bozkırlardan getirilen daha büyük bir türü içermektedir⁹⁴. MÖ 3500-3000 civarında, Kafkasya'dan Tuna Vadisi'ne, Polonya'dan Almanya'ya kadar atların önemindeki bu genel artış, insanlarla atlar arasındaki ilişkide önemli bir değişim olduğunu göstermektedir. Tam olarak değişimi en açık Şekil de Kuzey Kazakistan'ın bozkırlarındaki Botai-Tersek alanlarından gelen bulgularla birlikte, bazı metrik veriler de dâhil olmak üzere, atların MÖ 3600-3100 arasında ehlileştirildiğini göstermektedir⁹⁵.

Orta Asya'da esas itibariyle bir Neolitik kültür olan ve MÖ V-III. binyıllara tarihlendirilenKelteminar Kültürü'ne ait merkezlerde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda avlanmış yabani at kalıntılarına ulaşılmıştır. Evcilleştirilmiş at kalıntılarına ise Kalkolitik Dönem'de ortaya çıkan Anav Kültürü'nün Tunç Çağı'na ait II. Kültür tabakasında açığa çıkarılmıştır⁹⁶.

Konu hakkında kapsamlı çalışmaları bilinen Bökönyi, atların evcilleştirilmesi ile ilgili verdiği bilgilerde atların bireysel anlamda insanlar tarafından tedavisi gerçekleştirilen ilk canlı türü olduğunu, bilinçli üreme seçiminin doğal bir yansıması olarak değerlendirdiği bu durumu amaçlı hayvan yetiştiriciliğinin başlangıcı olarak göstermektedir⁹⁷.

2.2. Binek Hayvanı Olarak At

Günümüzde çeşitli yollarla yapılan ulaşım araçlarının (uçak, tren, otobüs, araba... vb.) yerinde eski çağlarda tahakkümünden sonra kullanılmaya başlanan at o dönemlerin en

⁹²Anthony ve Brown, 2011: 135.

⁹³Anthony, 2007: 291.

⁹⁴Benecke, 1994: 73-75; Anthony ve Brown, 2011: 143.

⁹⁵Anthony ve Brown, 2011: 143.

⁹⁶Çoruhlu, 2016: 421.

⁹⁷Bökönyi, 1974a: 230.

önemli ulaşım aracı olarak kullanılmıştır. Atın binek hayvanı olarak kullanılması sayesinde uzaklar yakın olmuş ve ulaşılamayacak olarak düşünülen topraklara ulaşım sağlanmıştır.

İnsanlığın hayvanları binek ve arabaya koşulu olarak kullanmaya başlaması MÖ IV. bin yıllarda ren geyikleri ve öküzlerle başlamış daha sonraları at kullanılmaya başlanmıştır⁹⁸. “Bozkır Göçebe Kültürü” ile birlikte at, binek hayvanı olarak kullanım aracı olmuştur. Öncelikle günlük yaşamda kullanılan atın daha sonraları taktik kabiliyetleri yüksek olduğu anlaşıldıktan sonra savaşlarda da önemli bir binek hayvanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. En geniş kapsamıyla Orta Avrupa’dan Güney Rusya ve Kuzey Sibirya ormanlarına kadar uzatılabilecek bir bölgeyi içine alan Bozkır Kavimleri’nin hareket sahası, güneyde Hayber Geçidi’nin yol verdiği Hindikuş Dağları ve Doğu’da İran Platosu ve hatta Anadolu Yaylası’nı da içine almıştır⁹⁹.

Atın binek hayvanı olarak kullanılması ile at üzerinde daha rahat hareket edebilmek ve atın fizyolojik özelliklerinden ötürü daha iyi sürüş sağlayabilmek için koşum takımları kullanılmaya başlanmıştır. Koşum takımında gem ve üzeninin kullanımında gem ile atı doğrusal hizada tutup, üzenge ile de ata hız kazandırmışlardır. MÖ XVII. yüzyılda gerçekleşen Mitanni göçü ile at ve at arabası Mezopotamya’ya giriş yapmıştır. Bu tarihten sonra Mezopotamya’da at yük hayvanı olarak değil binek ve savaşlarda bir aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır¹⁰⁰.

2.2.1. Gündelik Yaşamda Binek Hayvanı Olarak At

Dünyada ilk defa atı ehlileştiren, bir binek hayvanı ve savaş aracı olarak kullanan Asyatik kavimler, bu üstünlükleri sayesinde binlerce kilometrelik alanları bir anda geçmişler ve pekçok yere sahip olma imkânına kavuşmuşlardır. Muhtemelen at ve öküzler tarafından çekilen arabaları da ilk olarak bu kavimler kullanmış olmalı ki mevsimsel göçler sırasında arabaların üzerinde çadırlarını da taşımış olmalıdırlar¹⁰¹. Nitekim Orta Asya’da Karasuk Kültür evresine tarihlendirilmiş Yenisey Bölgesi’nde bulunan kayaların üzerinde yer alan figürlerde, Rus terminolojisinde “Kibitka” olarak adlandırılan arabalı çadırların tasvirleri

⁹⁸ Şerbetçi, 2008: 65.

⁹⁹ İlgen, 2005:821.

¹⁰⁰ Arslantaş, 2011: 416.

¹⁰¹ Bedirhan, 2009: 19.

tespit edilmiştir”¹⁰².

Bozkır kavimlerinde atın binek hayvanı olarak kullanılması ve at biniciliğinin yaygınlaşmasının tarihi çok eskilere dayanmaktadır.¹⁰³ Bozkır kavimleri atı önce yük hayvanı olarak kullanmışlar daha sonraları atlara vagon ekleyerek tekli ve çoklu ulaşım aracı olarak kullanmışlardır. Bu bağlamda hem yük taşımada hem de araba çekmek için işe yarar bir hayvan olarak görülmüştür.Bozkır yaşantısında daimi bir hareketlilik söz konusudur. Erkeklerin günlük asli görevleri at üzerinde sürüleri otlatmak ve avlanmaktır. Bozkırda yaşayan kavimlerin büyük bir kısmı, yeni otlaklar aramak gayesiyle, belirli zamanlarda diğer belirli otlaklara doğru göç etmişlerdir. Çocuk ve ihtiyarlar işe yarayan bütün malzemelerle birlikte arabalarda göç ederler, erkekler ise at üzerinde sürülerin başında kabilelerine öncülük eder ve genç kızlar ve kadınlar da yine at sırtında erkeklerine yardımcı olmuşlardır¹⁰⁴.

Şerbetçi, atların vagonlarda kullanımı ile ilgili olarak: “*Atlar son derece hassas ve ürkek hayvanlardır*¹⁰⁵. *Atların fizyolojik yapılarından dolayı at arabalar ve vagonlara koşulması müsait değildir. Atların ön ve arka ayakları hizalı olmadığından dolayı yana doğru yürürler. İlk iş olarak atlara düz yürümeleri öğretilir. Düz yürüyünce de doğal olarak ağırlıklarını öne verirler. Bu sebepten dolayı binek ya da koşum hayvanı olarak kullanılacak atlara ağırlığı arkaya vermeleri öğretilir*”¹⁰⁶düşüncesine yer vermektedir.

Eskiçağ’da at uzun mesafelerde eşek ya da deve kadar iyi olmasa dakısa sürede yol aldığı için ticarete çok önemli bir yer tutmuştur. Bu dönemde at, deve, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar savaş ganimeti olarak ele geçirelen mallar arasında yerlerini almışlardır. Yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgiler ışığındaAsur Devleti’nin at ihtiyacını karşılamak amacıyla Manna ülkesine seferler düzenlediğini hakkında bilgilere ulaşılmıştır¹⁰⁷. Asur analarında yer alan III. Salmanassarile ilgili kayıtlarda yaptığı seferleri anlatılırken; çok miktarda koşum atları ile iki tekerlekli atlı arabalarını aldığını, şehirlerini yakıp yıktığından bahseder¹⁰⁸. Asur kralı V. Şamsi-Adad¹⁰⁹Nairi Ülkesi’ne yaptığı seferini anlattığı yazıtında

¹⁰² Bedirhan, 2009: 19.

¹⁰³ Kılıç, 2012: 192.

¹⁰⁴ Durmuş, 2008: 205-206; Bedirhan, 2009: 45.

¹⁰⁵ Şerbetçi, 2008: 63.

¹⁰⁶ Şerbetçi, 2008: 63.

¹⁰⁷ Mutlu, 2017:228.

¹⁰⁸ Pınarcık, 2018: 387.

MannaÜlkesi'nden vergi aldığını (vergi olarak; atın yanı sıra deve, büyükbaş ve küçükbaş hayvanları toplamıştır)ve bölge halkına korku saldığını hakkında bilgiler verilmiştir¹¹⁰.

Asur Devleti'nin kralları arasında yer alan II. Assurnasirpal ile Assurbanipal arasında geçen 300 yıllık evrede savaş arabaları gelişim göstererek savaş alanlarında kullanımı açısından daha iyi hale getirilmiştir. *“Buna göre 2 adam 2-3 atın mevcut olduğu bir modelden; 4 adam ve 4 atın çektiği daha hızlı ve fonksiyonel olan bir modele geçilmiştir. Ekip üyelerinden bir kişi arabayı sürerken, diğer ikisi ok atmakta ve sonuncusu da arkadaşlarına elindeki kalkanla koruma sağlamaya çalışmaktadır”*¹¹¹.

Amarna Devri'nde güçlü bir devlet kuran Mitanniler sayesinde atlar, Anadolu Coğrafyası'nda yaygın bir Şekil de kullanılmaya başlanmıştır¹¹². Kinet Hüyük'teki kazılarda ele geçen bir skarabe, yeşil renkte camdan yapılmış olup MÖ VIII. Yüzyıla tarihlendirilmiştir. Skarabenin mühür yüzünde, atın çektiği bir arabada iki kişi bulunmaktadır¹¹³. Mühürde yer alan iki kişili atlı arabanın savaş arabası mı yoksa günlük hayatta kullanılan bir atlı araba mı olduğu belirtilmemiştir.

Günlük yaşamda kullanılan atlar sahibi öldüğünde onunla birlikte gömülmeye başlanmıştır. Bu gömü çeşitlerinin menşei Orta Asya stepleridir. İlerleyen zamanlarda araba ile de gömüler başlamıştır. Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda MÖ I. binden itibaren Mezopotamya'dan Orta Avrupa'ya kadar soylu mezarlarında at arabaları ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca cenaze kortejlerinde at veya öküzün çektiği arabalar rölyeflere veya seramiklerin üzerine tasvir edilmiştir.

¹⁰⁹III. Salmanassar (M.Ö. 859-824) ardıllarından olan Asur Kralı. MÖ 823-811 yılları arasında krallık yapmıştır.

¹¹⁰ "Üçüncü seferimde Zaban nehrini geçtim, Kullar dağına aştım ve Nairi'ye çıktım. Hubuskia'lıDadi'den, Mekdiara'nın oğlu Sarsina'dan, Sunbai, Manna, Parsuai, Taurlai ülkelerinden eyere alıştırılmış atlardan oluşan vergi aldım. Efendim Asur'un müthiş ihtişamı onları yendi. Benim güçlü silahlarım karşısında korktular ve şehirlerini terkettiler. Yalçın dağlara çıktılar. Gökyüzünde bulut gibi sallanan hiçbir kuşun uğramadığı üç zirveyi kale olarak kullandılar. Onları takip ettim, o dağ zirvelerini kuşattım. Bir gün içinde bir kartal gibi onların üzerine saldırdım onların büyük bir bölümünü öldürdüm, onların mallarını-eşyalarını, hayvanlarını, eşeklerini, eyere alıştırılmış atlarını, çok sayıda iki hörgüçlü develerini dağlardan indirdim. Civarındaki 500 şehri tahrip ettim, yıktım, yaktım". Luckenbill, 1926: 255-256.

¹¹¹ Pullu, 2007: 166.

¹¹² Ünal, 2020: 38-39.

¹¹³ Pınarcık, 2018: 400.

2.2.2. Savaşlarda Binek Hayvanı Olarak At

Eskiçağ'da savaş aracı olarak kullanılması ve atı olmayan toplumların atlı birlikleri olan kavimlerin karşısında her zaman kaybetmeye mahkûm olması toplumlar arasında atın önemini ortaya çıkartmıştır¹¹⁴. At; manevra kabiliyeti, savaşlarda çok hızlı bir şekilde karşı safları yarıp geçme özelliği ile bozkır kavimlerinin büyük devletler haline gelmesinde önemli bir faktör olarak görülmüştür. Bozkırların büyük imparatorlukları at sırtında kurulmuş ve diğer kavimler egemenlik altına alınmıştır. At, bozkırlı insanın gözünde adeta kendisiyle birlikte savaşa katılan bir silah arkadaşı olmuştur¹¹⁵. Bu bağlamda bozkır kavimlerinin hareketleriyle birlikte atın önemini; Avrasya, Mezopotamya, Kıta Yunanistan ve Anadolu halkları da kavramışlar ve atı bir savaş gücü olarak kullanmaya başlamışlardır. Lakin at, savaşta insana hızı getirmesi ile birlikte insana yıkım gücünü de beraberinde getirmiştir. Atı savaşlarda beceri ile kullanan topluluklar diğer toplulukların sonunu hazırlamıştır¹¹⁶(Levha VI-II, VII-I).

MÖ 2800'den itibaren Yakın Doğu'nun güneyinde, eşek ya da equid melezlerin çektiği sağlam tekerlekli savaş arabaları konuşlandırılmıştır. Anadolu'da aktif olarak MÖ 1950–1850 Karum Kaniş II'deki (Kültepe) mühür baskıları incelendiğinde, bir savaş baltası sallayan tek bir figür tarafından sürülen ve burun halkalarına bağlı çizgilerle kontrol edilen iki atın çektiği dört kollu tekerlekli bir savaş arabası betimlemesi savaş arabalarının Anadolu'daki varlığının göstergesi olarak kabul edilmiştir¹¹⁷.

MÖ XVI. yüzyılda Mikenlerle birlikte Girit'e atlı savaş arabaları gelmiştir. Akhalar MÖ XVI. yüzyılda atlı savaş arabalarını tanımıştır. Savaş arabaları, hızlı ve gösterişli yapısıyla Mezopotamya'ya kadar tüm uygarlıkları kaplamıştır; *“Ortaya çıkanyeni unsur, yeni bir itici gücün sağladığı hızdır ve antik çağlardaki küçük atlarındurumunda ancak hafiflik ve yeni bir geri çekimin birlikte kullanımı ile elde edilir. Yapımühendisliği açısından disk-tekerlekli öküz arabaları ağır, yavaş ve tahtadan yapılmanesnelerdir, savaş arabaları ise hızlıdır, hafif ahşaptan imal edilmiş olup bölmeli ve çember tekerleklidir. Bu arabaların ortaya çıkışı savaş sisteminde bir devrim yaratmıştır, öyle ki insanların ulaşım hızı birdenbire on katına çıkmıştı. Öküzlerin çektiği arabaların hızı saatte 3 kilometreydi ve*

¹¹⁴ Baskıcı, 1989: 89; Mutlu, 2017: 228.

¹¹⁵ Durmuş, 2017: 23.

¹¹⁶ Ünal, 2020: 20.

¹¹⁷ Drews, 2004: 49-51; Kelekna, 2009: 12.

yaklaşık 17 kilogram gelen ve bir çiftmidillinin çektiği eski Mısır savaş arabaları ise bu hızı saatte 32 kilometreye çıkarmıştır.”¹¹⁸

Askeri olarak Sümer şehir-devletlerinin gayet basit kuvvetlerden oluşan birlikler olarak kurulmuşlardır. Bu birlikler, hafif piyadelerden oluşan zırhsız, kalkanlarının kamışlardan yapıldığı ve ilk olarak öküzler tarafından çekilen savaş arabalarından oluşturulmuşlardır. Savaş koşullarının değişmesiyle yapılan kazılar sonucunda savaş arabalarının eşekler tarafından çekilmeye başlandığı tespit edilmiştir¹¹⁹. Tekerleğin Sümerler tarafından ilk defa kullanılmaya başlanması Mezopotamya’da farklı askeri birliklerin oluşmasında yardımcı olmuştur. İlk başta 4 tekerlekli savaş arabaları kullanılırken zamanla 2 tekerlekli savaş arabalarına geçilmiştir¹²⁰. Böylece hareket kabiliyetinin artmasıyla daha da kullanışlı bir hale gelmesi sağlanmıştır. Sümer resim sanatı incelendiğinde ise Yakınoğu’da savaş arabalarını yabancı ve ehlileştirilmiş eşeklerin çektiği tasvirlerde işlenmiştir¹²¹.

MÖ II. binyılda Mısır’da yönetimin zayıflamasını fırsat bilen *Hyksostopluluğu* Mısır hiyerarşisini ele geçirerek güçlü bir ordu kurarak demir ve savaş arabaları ile hâkimiyetlerini kurmuşlardır¹²². Mısırlılar *Hyksoslar*’dan öğrendikleri demir silah tekniği ve atlı arabalar sayesinde ordusunu güçlendirerek ve girdikleri savaşlarda düşmanlarına karşı başarılı bir şekilde savaşmışlardır¹²³.

Hitit İmparatorluğu ise işgal ettikleri topraklarda, toprağın işletim hakkının devredilmesinden elde edilen vergi gelirleriyle ordu için, çok pahalı bir donanım gerektiren atlı arabaların tesis edilmesi ve arabalı savaşçıların yetiştirilmesi için ekonomik bir gelir oluşturmuş olmalıdır¹²⁴.

MÖVIII. yüzyıldan itibaren atlı-süvari birlikleri oluşmaya başlamıştır. Asurlular ağırlıklarını omuzlarına vererek atlara biniyor, hayvanlarla gerekli iletişimi kurabildikleri için hareket halindeyken okatmakabileyetlerini geliştirmişlerdir¹²⁵. Bu dönemde binicilik

¹¹⁸ Keegan, 1995:244.

¹¹⁹ Jacobson-,Tepfer, 2012: 2.

¹²⁰ Jacobson-,Tepfer, 2012: 2.

¹²¹ Sivrioğlu, 2013: 1159.

¹²² Yılmaz, 2015: 09.

¹²³ Cotterell, 2004: 96; Kelekna, 2009; 13; Yılmaz, 2015: 12.

¹²⁴ Sevinç, 2008: 20-21.

¹²⁵ Şerbetçi, 2008: 74.

yeterince gelişmemişti lakin süvariler her an dizginlerini bırakıp at üzerinde savaşma kabiliyetine sahiptirler. Anadolu’da özellikle MÖVII. ve VI. yüzyıllarda, savaş sahnelerinin betimlendiği tasvirlerde, zaman zaman ağır zırhlı süvarilerin de arabalı askerlerle birlikte yer almayablaşması, yavaş yavaş arabaların savaşlardaki rolünün süvari birlikleri tarafından üstlenilmeye başlandığını göstermektedir¹²⁶. Bunun nedeni muhtemelen, süvari birliklerinin arabalı askerlere kıyasla daha süratli hareket edebilme ve her çeşit arazi de faaliyet gösterebilme yeteneğine sahip olmasıdır. Yakın döneme kadar savaşlarda süvari birlikleri kullanılmıştır. Öyle ki, Türk Kurtuluş Savaşı’nda dahisüvari birlikleri önemli bir rol oynamıştır¹²⁷.

Kutsal bir metin olan Tevrat’ta savaş arabaları ile ilgili bir metinde, Samuel’den kral isteyen İbranilere; “*Üzerinize krallık edecek olan kralın hükmü şu olacak: oğullarınızı kendisine alıp cenk arabaları üzerine ve atlıları arasına koyacak ve arabaları önünde koşacaklar...*”¹²⁸ ifadesi yer almaktadır.

Savaş aracı olarak eğitilen atlar sadece binek olarak değil savaş arabasını çeken hayvanlar olarak da eğitilmiştir. Savaş arabalarının varlığı o döneminin en önemli askeri buluşu olarak görülen unsurlardan bir tanesidir. Savaş arabalarının ilk ortaya çıktığı tarih belli olmamakla birlikte kuvvetle muhtemel Hint-Avrupa kökenli kavimler tarafından icat edilmiş olabileceği düşünülmektedir¹²⁹. Savaşlarda önceleri arabalarda kullanılan atlar daha sonraları süvari birliklerinde kullanılmıştır. Kish yerleşmesinde yapılan arkeolojik kazılarda “Y” yerleşkesinde ele geçen mezar buluntuları arasında savaş arabaları da buluntu grubu içerisinde yerini almıştır¹³⁰.

2.3. Atın Gıda Maddesi Olarak Tüketimi

İnsan türlerinin gelişim aşamasında beslenme alışkanlıklarında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Paleolitik Dönem’de avcı-toplayıcı geçim ekonomisiyle başlayan süreç, önce Neolitik Dönem’de yerleşik hayata geçiş ile tarıma dayalı bir geçim ekonomisine doğru yönelmiş ve nihayetinde sanayi devrimiyle birlikte insanlığın beslenme alışkanlıkları

¹²⁶Gündüz, 2000: 248.

¹²⁷ Öztürk, 2019: 83.

¹²⁸ Tevrat, Samuel I, Bap: VIII

¹²⁹Anthony, 2007:18; 73.

¹³⁰Kish yerleşimi kazılarını 1912-1914 yıllarında Henri de Genouillac; 1923-1933 yılları arasında Stephen Langton önderliğinde yürütülmüştür. Özcan, 2010: 20.

tamamı ile farklılaşmıştır¹³¹.

Equidfamilyası ilk zamanlardan itibaren avlanıp eti yenen bir av hayvanları olmuşlardır¹³². PaleolitikDönem’de yabani atların avlandığı ve tüketildiği mağaralarda ve kaya oyuklarında yapılan arkeozoolojik incelemelerle tespit edilmiştir. 900.000 yıl önceye tarihlendirilen Konya Dursunlu’da çok sayıda hayvana ait kemik buluntuları içinde yabani at kemikleri de tespit edilmiştir¹³³.

Anadolu’da Paleolitik Dönem yaşam alanlarından Dursunlu dışında Yarımburgaz Mağarası, Karain Mağarası; EpipaleolitikDönem’de Pınarbaşı; Akeramik Neolitik Dönem yerleşmelerinden Pınarbaşı A, Çayönü, Körtik Tepe, Boncuklu Höyük, NevaliÇori, Can Hasan III, Aşıklı Höyük, Doğu Çatalhöyük; Keramik Neolitik Dönem yerleşmelerinden Pınarbaşı, Tepecik Çiftlik, Menteşe Höyük; Kalkolitik Dönem yerleşimlerinden Değirmentepe, Can Hasan I, Çadır Höyük; Tunç Çağı yerleşimlerinde İkiztepe, Küllüoba, Acemhöyük, Panaztepe, Sos Höyük; Arkaik Çağ yerleşimlerinden Kalabak Tepe ve Zeytintepe’de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda çöplük alanlarından ve yerleşim içinde bulunana hayvan kemiklerinin incelenmesinden sonra equid familyasının Anadolu’da besin olarak tüketilmiştir¹³⁴.Troia’nın VI.tabakasında yer alan mutfaklarda yapılan çalışmalar sonucunda, Troia mutfağında atın besin kaynağı olarak kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir¹³⁵.

*“Bozkır kültüründe, hayvan besleyiciliği ön plana çıkmaktadır. Hayvan besleyiciliği içerisinde at en önemli yeri tutmakta, hatta kültüre adını vermekte, bozkır kültürü atlı kültür olarak kendini göstermektedir”*¹³⁶. Avrasya bozkırlarında Üst PaleolitikDönem’den itibaren at besin kaynağı olarak kullanılmıştır¹³⁷.Arkeolojik araştırmalar ışığında MÖ 3500’lere tarihlendirilen ve Botai Kültürü’ne ait olduğu tespit edilen seramik parçaları üzerinde yapılan izotop analizleri sonucunda tespit edilen at sütüne ait yağ kalıntılarının rafine bir biçimde olduğunun belirlenmesi, atın evcilleştirilmesinden sonra sütünüsağılarakıçecek

¹³¹ Eren ve Özer, 2018: 309.

¹³²Kelekna, 2009: 6-7.

¹³³ Güleç ve Açikkol, 2006: 392.

¹³⁴Eren ve Özer, 2018: 312-314.

¹³⁵ Sünnetçioğlu vd. 2019, 25.

¹³⁶ Durmuş, 2014a: 277.

¹³⁷ Ünal, 2020: 25.

olarak değerlendirildiğini kanıtlamaktadır¹³⁸.

Sadece eski çağlarda değil günümüzde de atın sütü Orta Asya halkları tarafından kullanılmaktadır. Özellikle Türki Cumhuriyetler’de at sütünden yapılan “kımız” o coğrafyanın vazgeçilmez içeceklerinin başında gelmektedir. At sütünü fermante ederek kımız içkisinin üretimini yapmaktadırlar¹³⁹.

2.4. Atın Üretim Amaçlı Kullanımı

Bozkır kavimleri olarak da geçen Asyatik kavimler, atı ehlileştirdikten sonra atların üretimini yaparak sürüler oluşturmuşlardır. İlk olarak etinden ve sütünden, daha sonra sırasıyla iş, savaş ve ulaşım için kullanılmışlardır¹⁴⁰. At üretimi ile sürülerin oluşturulması, yanında ticareti de getirmiştir. En iyi cins atların Orta Asya olarak bilinen, Yenisey’den Tanrı Dağları’na kadar uzanan ve otlak yönünden zengin olan geniş ovalarda özellikle Fergana Bölgesi’nde yetiştirildiği belirtilmektedir¹⁴¹.

2.5. İnanç Tarihinde At

İnanç dünyasında insan ve atın ilişkisi; gelenek, statü ve sosyolojik olarak bağlantılıdır. Atın insana getirdiği saygınlık ilahi olarak da ata bir ruhaniyet katmıştır. Orta Asya’da hâkim olan Şamanizm inancında şamanların yaptığı ayinlerde at kurbanı yapılmaktaydı¹⁴². Şaman yaptığı ayin ile transa geçip ölen kişiyi kurban ettiği atın sırtında ölen kişiyi öte dünyaya taşırdı¹⁴³. Asyetik kavimlerde en önemli kurban hayvanı attır¹⁴⁴. At, konar-göçer kavimler için çok anlamlı bir unsurdur. Öte dünyaya at ile gitmek bir onur ve güç sembolüdür.¹⁴⁵ Altay Dağları’nda yaşayan kavimlerin en önemli ayinlerinden birisi olarak dini törenlerinde at kurbanını gösterilebilir.¹⁴⁶ Şamanizm inancına göre şaman, kozmik ağacın yanında 9 kat boyunca göğe yükselir. Bu göğe yükselme ayinin son aşamasında yüce varlığa adak olara at kurbanı yapılmaktadır.¹⁴⁷

¹³⁸Kelekna, 2009: 5-6; Outram vd., 2009: 1334-1335; Tegin ve Gönülalan, 2014: 24; Ünal, 2020: 33.

¹³⁹ Kurdal, 1993: 223-224; Yangılar vd., 2013: 124; Durmuş, 2014b: 76-77; Şimşek ve Yıldız, 2020: 688-689.

¹⁴⁰Arslantaş, 2011: 415; Dokur, 2017: 29.

¹⁴¹ Ögel, 2014: 80; Esin, 2017: 1320.

¹⁴² Çoruhlu, 1998: 155; Kim, 2004: 47; Alp, 2009: 47.

¹⁴³Bese, 1989: 244-245; Eliade, 1992: 405; Kim, 2004: 47.

¹⁴⁴ Gömeç, 1998: 44; Roux, 1999: 121-112; Akgün, 2007: 141.

¹⁴⁵ Gömeç, 2011: 65.

¹⁴⁶ İnan, 1976: 48.

¹⁴⁷ İnan, 1976: 22; Çatalbaş, 2011: 51-52; Eliade, 2017: 56.

Atların sezgileri güçlü olduğundan dolayı insanların göremediğimiz ve hissedemediğimiz durumları sezmeleri ile ön plana çıkmaktadırlar. Bu durum dolayısıyla antik dönem toplumlarında atların büyüsel varlıklar olduğuna dair inanışlar ortaya çıkmıştır¹⁴⁸. Bu bağlamda ata yüklenen koruyucu ruh tarzı simgeler atların kaos ortamlarında bile ruhani olarak kullanılan bir canlı olmasını sağlamıştır¹⁴⁹. Ölümünden sonra atın, ölen kişinin ruhunun öte dünyaya geçişine yardımcı olan en önemli unsur olarak görülmesi sebebi ile ölen kişi ile birlikte at kurbanları yapılmıştır¹⁵⁰. Ölen kişi için tutulan yas döneminde ise atların kuyrukları ya kesilmiş ya da bağlanmıştır¹⁵¹.

Bazı bilim adamlarının görüşüne göre; mezar düzeninin özellikleri, çok sayıda kurban tören nesnesinin izleri, yakılmış kemik parçaları ile ateş izleri ve bir atın gövdesinin veya parçalarının, çoğunlukla omur ve toynaklı kafataslarının gömütleri anıtsal mezarların bulunduğu bölge, yaratıcılarının mitolojik dünya görüşünü yansıtan kutsal alanların ilahi önemine tanıklık ettikleri görüşündedirler¹⁵².

Orta Asya kültürlerinde atın uğur getirdiği inancı hâkimdir. At bir yere bağlanırken eve doğru bakarsa bereket getireceğine, nefesinin hastalıkları tedavi ettiğine ve at sahibi olan hanelere kötü varlıkların giremeyeceğine dair bir inanış mevcuttur¹⁵³. Anadolu inancında atın yeri farklıdır. Sabah tan ağarmadan boz bir at ile bir akarsudan yedi sefer geçen bir kişinin büyülere karşı dirençli olduğuna inanılır¹⁵⁴. At, şamanın göğe yükselmesini sağladığından dolayı kanatlı bir varlık olarak düşünülmüştür¹⁵⁵. Atlara, Türk inancı ve kozmolojisinde farklı durumlarda çeşitli anlamlar yüklenmektedir. Türk Kozmolojisine göre suyun biçim aldığı hayvan hali at olarak bilinmektedir. Sudan çıkan efsanevi kanatlı atlar bu durumla bağlantılıdır.¹⁵⁶ Beyaz atların postlarının üzerinde bulunan benekli lekeler, atın uğur getireceğinin göstergesi olarak düşünülür¹⁵⁷.

¹⁴⁸Buffalo ve Firedancer, 2007: 99; Gürçay, 2019: 41.

¹⁴⁹ Gürçay, 2019: 41.

¹⁵⁰Propp, 1985: 107.

¹⁵¹ Çoruhlu, 2014: 220.

¹⁵²Bekbassar, 2005: 101-102.

¹⁵³Tanpolat, 2016: 15.

¹⁵⁴ Gezin, 2014: 36; Tanpolat, 2016: 15.

¹⁵⁵ Çoruhlu, 2002: 140-141.

¹⁵⁶ Çoruhlu, 2002: 141

¹⁵⁷ Çoruhlu, 2002: 141.

Her kültür ve mitolojide simgesel ve imgesel olarak at figürü karşımıza çıkmaktadır. Unicorn¹⁵⁸(tek boynuzlu at), Pegasus¹⁵⁹(Yunan Mitolojisi'ndeki kanatlı at), Centaur¹⁶⁰(yarı at yarı insan), Cheiron¹⁶¹(Centaurların ilk kralı), Sleipnir¹⁶² (Odin'insekiz bacaklı gri atı), Sentör¹⁶³(Mezopotamya Mitolojisi'nde yer alan kanatlı at), Valahaka¹⁶⁴(Hint Mitolojisi'nde yer alan kanatlı at), Ksanthos ile Bailos¹⁶⁵(Troia Savaşı kahramanı Akhilleus'a ait olan ölümsüz atlar), Tulpar¹⁶⁶(Türk Mitolojisi'ndeki efsanevi at) mitolijilerde öne çıkan efsanevi yaratıklardır.

Yunan kültüründe ilk atı yaratan Poseidon'dur ve Poseidon tanrısai bir hediye olarak, atı Atinalılar'a bir armağan olarak vermiştir¹⁶⁷. Antik Yunan'da Apollon kültüründe equidailesine bağı olan eşeklerin önemli bir rolü vardı. Delphi'deki Apollon kehanet merkezinde eşekler kurbanlık hayvan olarak kullanılmıştır¹⁶⁸. Anadolu'da Hitit metinlerinde geçen ve Bin tanrılı Hitit Panteonu'nda yerini alan "Pirwan" isimli at tanrısından bahsedilmektedir. Etimolojik olarak incelediğinde Sanskritçe'de "parwata" kelimesi dağ anlamını taşımaktadır. Hititlerde Tanrı Pirwan, "dağ kültü" ile ilişkilendirilmiştir¹⁶⁹.

Antik Mısır'da Eski Krallık günlerinde, eşek, çöl tanrısı Seth ile ilişkilendirilen kutsal bir hayvan olarak bilinmektedir. İki tüy olarak temsil edilen kulakları üstünlüğün simgesi olarak görülmüştür. Tüm gücü ile kraliyet açısından filizlenerek, eşeğin sembolize ettiği cinsel gücün, bir eşeğin başıyla tasvir edilen Seth'ten kaynaklandığını belirtilmektedir¹⁷⁰. Antik Mısır'da eşeklerin başı ve kanı büyü yapmak için kullanılırdı. Antik bir büyüde eşeğin başı ve kanı kullanılarak karabasanları defettiği belirtilmiştir¹⁷¹. Bazı erken dönem İran tanrılarında atlılar olarak bahsedilir¹⁷².

¹⁵⁸Tanpolat, 2016: 18-19.

¹⁵⁹Olgunlu, 2010: 78.

¹⁶⁰Tanpolat, 2016: 20.

¹⁶¹Tanpolat, 2016: 22.

¹⁶²Tanpolat, 2016: 16.

¹⁶³Mayor, 2013: 36.

¹⁶⁴Zimmer, 2004: 112.

¹⁶⁵Tanpolat, 2016: 18.

¹⁶⁶Gürçay, 2019: 47.

¹⁶⁷Tanpolat, 2016: 15.

¹⁶⁸Telban, 2018: 240.

¹⁶⁹Ünal, 2020: 88-89.

¹⁷⁰Bulliet, 2005: 151.

¹⁷¹Lucarelli, 2017: 94.

¹⁷²Hanffmann, 1961: 252.

Atların çiftleşme ve kurban etme ritüeli arasında belirli bir ilişkinin varlığına işaret eden şey, büyük ölçüde açık mitlerden ziyade yapılan ritüellerden geriye kalan kalıntılardır. Indic (Hint) “*Asvamedha*”, ve Romalılar’ın “*EquusOctober*” törenlerinde, bir atın ya bir savaşçı tanrıya ya da savaşçı sınıfı adına kurban edilmesini içerir; kurban, seçkin bir aygırdır ve kurban edilirken parçalanır ve parçalanan bölümleri işlevsel olarak farklı tanrılara armağan edilirdi. Hindistan’da, kral ile at (kısrak) arasında bir tür çiftleşme söz konusudur; at (kısrak), bunlardan ikincisi, işlevsiz bir tanrıça olarak davranır ve krala toplumun bütünlüğünü oluşturan üç işlevin armağanlarını aktarır¹⁷³.

Rigveda’daki Asvinilahilerinde hem savaş arabası hem de Asvinlerin atları özel bir önem arz etmektedir. Tanrıların çoğu hızlı atların ya da benzer bir hızlı yaratığın çizdiği bir arabada seyahat ederken, hiçbiri Asvinkadar dikkat çekmez. Atlara kuş benzeri, çevik kanatlı, altın kanatlı, şahin benzeri, kuğu benzeri ve düşünce kadar hızlı denir.¹⁷⁴.

¹⁷³Mallory ve Adams, 2006: 437.

¹⁷⁴Compton, 1981: 02

3. BÖLÜM

3. EQUID GÖMÜTLERİNİN BÖLGESEL VE TARİHSEL DAĞILIMI

3.1. Asya Kıtası

Coğrafi olarak dünyanın en büyük karasal sınırlara sahip Asya Kıtası'nda; Orta Asya, Avrasya, Hindistan, İran, Ermenistan ve Azerbaycan-Nahçıvan Bölgesi coğrafyaları alt bölümler halinde incelenmiştir (Harita-1). Tablo-3.1'de ise incelenen bölgelerdeki buluntu merkezlerinin kronolojik olarak sırası verilmiştir.

Tablo 3.1. Asya Kıtası'nda bulunan gömü merkezleri.

Tarih-Dönem	Buluntu Merkezleri	Tam Gömüt Adedi ve Cinsi	Herhangi Bir Uzunluk Gömütü	Araba Gömütü	Equid ile İlgili Mezar Buluntuları
	ORTA ASYA ve AVRASYA				
MÖ IV. BİN	Dereivka				Kemikten gem ve eyer parçaları
MÖ IV. BİN	S'ezzhee Mezarlığı	2 adet (EquusCaballus)			
EED	Khvalynsk	11 adet (EC)			
OTÇ	Sintastha Kültürü	2-6 adet (EC)		iki tekerlekli hafif arabalar	At nalı
MÖ 2000-1800	KrivoeOzero			Koşuma hazır araba	
MÖ II. BİN	Beeke 1		3 adet kafatası (EC)		
MÖ II. BİN	Balhan Mezarlığı		Dağınık Buluntu (EC)		
MÖ II. BİN	Lchashen			Kare formulu 28 jant telli arabalar	
MÖ II. BİN	Gonur Tepe	1 adet (EC)	1 adet kafatası (EC)		
MÖ II. BİN	SukheoOzero I		1 adet kafatası (EC)		
MÖ 1200-700	Titovo I		1 adet kafatası (EC)		
MÖ 1200-700	Tanai Kurgan 14		52 adet kafatası ve ön ayak parçaları(EC)		
MÖ 1200-700	Tanai Kurgan 7		5 adet kafatası (EC)		
MÖ I. BİN	TolstayaMagila	Gömüt Sayısı Belirtilmemiş			Atın başında alınlıkla gömüt
MÖ VIII-VII YY	Uaşhitu Kurgan 1				Dizgin ve araba koşum takımı

Tablo 3.1. Asya Kıtası'nda bulunan gömü merkezleri (Devamı)

MÖ VIII-VII YY	Baygetöbe Kurganı		Dağınık Buluntu (EC)		
MÖ VIII-VII YY	Arzhan Kurgan 1	160 adet (EC)			Bronz koşum takımları
MÖ VIII-VII YY	Arzhan Kurgan 2	14 adet (EC)			
MÖ VIII-VII YY	Uaşhitu Kurgan 2	4 adet (EC)			
MÖ VII-VI YY	Kelermes	24 adet (EC)			
MÖ VII-VI YY	Kostromskaya	22 adet (EC)			
MÖ VI-V YY	Çar Kurganı	360 adet (EC)			
MÖ V YY	Nartan I Mezarlığı	1-5 adet (EC)			
MÖ VI-IV YY	Nartan II Mezarlığı	Gömüt Sayısı Belirtilmemiş			
MÖ VI-IV YY	Nartan II Mezarlığı Kurgan 4	1 adet (EC)			
MÖ V YY	Pazırık Kurgan 1	10 adet (EC)			
MÖ V YY	Pazırık Kurgan 2	7 adet (EC)			At koşum takımları
MÖ V-IV YY	Pazırık Kurgan 3	14 adet (EC)			
MÖ V-IV YY	Pazırık Kurgan 4	14 adet (EC)			
MÖ V-IV YY	Pazırık Kurgan 5	9 adet (EC)		4 tekerlekli ahşap araba	At bezemeli halı/Koşum takımları
MÖ VI-II YY	Ak Alaha Kurgan 1	10 adet (EC)			
MÖ VI-II YY	Ak Alaha Kurgan 2	Gömüt Sayısı Belirtilmemiş			
MÖ VI-II YY	Ak Alaha Kurgan 3	6 adet (EC)			Altından yapılmış koşum takımları
MÖ V YY	Kuturguntas	10 adet (EC)			koşum takım parçaları
MÖ V YY	Semenovka	1 adet (EC)			1 adet koşum takım
MÖ V-IV YY	Esik Kurganı				At tasvirli buluntular
MÖ V-IV YY	Sladkov	1 adet (EC)			
MÖ V-IV YY	Büyük Katanda Kurganı	22 adet (EC)			
MÖ V-IV YY	Şibe Kurganı	14 adet (EC)			
MÖ V-IV YY	Filippovka Kurgan 13		Dağınık Buluntu (EC)		
MÖ V-IV YY	Filippovka Kurgan 16	1 adet (EC)			
MÖ V-IV YY	Büyük Berel Kurganı	16 adet (EC)			
MÖ V-IV YY	Berel Kurgan 18	4 adet (EC)			

Tablo 3.1. Asya Kıtası'nda bulunan gömü merkezleri (Devamı)

MÖ IV YY	Solokho Kurganı	5 adet (EC)			
MÖ IV YY	Kul Oba Kurganı	1 adet (EC)			
MÖ IV-III YY	Alexandropol Kurganı	14 adet (EC)			
MÖ IV-III YY	Chertomlyk Kurganı	11 adet (EC)			4 altın/4 gümüş/3 bronz koşum takımı
MÖ IV-III YY	Başadar Kurganı	14 adet (EC)			5 adet gem
	İRAN				
MÖ II. BİN	Marlık		dental kalıntı		
MÖ X YY	Dinkha Tepe	1 adet (EC)	ön ayakları eksik		bronz gem
Mö IX-VIII	Hasanlu IV	4 adet (EC)			
MÖ I. BİN	Baba-Jan	1 adet (EC)			
MÖ I. BİN	Kalouraz	1 adet (EC)			
	ERMENİSTAN				
MÖ II- I. BİN	Shirakavan		Dağınık buluntu		
MÖ I. BİN	Erivan				Koşum takımları
EDÇ	Metsomar		Dağınık buluntu		
	AZERBAYCAN (NAHCIVAN)				
EDÇ	Kültepe I	Bilgi yok			
EDÇ	Kültepe II	Bilgi yok			
EDÇ	Mahta I	Bilgi yok			
EDÇ	Şahtahtı	Bilgi yok			
EDÇ	Kolanı				Taş levha üzerinde at tasviri

3.1.1. Orta Asya ve Avrasya'da Bulunan Equid Gömütleri

Orta Asya'da Güney Özbekistan'da Hisar Dağı silsilesinde yer alan Teşiktaş Mağarası'nda Neanderthal bir çocuk iskeleti ile birlikte at kalıntılarına ulaşılmıştır. Bu buluntu Orta Asya'da bulunan en erken at kemiklerinin olduğu kalıntı grubudur¹⁷⁵. Teşiktaş Mağarası'nda at kalıntıları dışında; leopar, tavşan, geyik, keçi, ayı ve kuş kemiklerinden oluşmaktadır¹⁷⁶. Özbekistan'da bulunan Kızılkum Çölü'nün güneyinde yer alan Ayakagytna yerleşiminde MÖ 8000 – 7700'e tarihlendirilen hayvan kalıntıları konteksinin üzerinde yapılan analizler sonucunda, ele geçen hayvan kalıntılarının % 35,2'sinin equid familyasına ait olduğu tespit edilmiştir¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Çoruhlu, 2016: 420.

¹⁷⁶ Çoruhlu, 2007a: 1052; Karcıoğlu, 2018: 61.

¹⁷⁷ Lasota-Maskolewska vd., 2009: 17.

Asya'da "At kültü" ne ait ilk veriler İdil Nehri yakınlarındaki Varfilomeevka yerleşiminden elde edilmiştir. At başı şeklinde işlenmiş asa başlarının "at kültü"ne ilişkin en eski buluntular olduğu düşünülmektedir¹⁷⁸. Neolitik Dönem sonu Kalkolitik Dönem başına tarihlendirilen Afanesyeva Kültürü'ne ait bir çocuk mezarından gelen hayvan kemiklerinin içinde at kemiklerine de rastlanmıştır¹⁷⁹. Orta Asya'daki diğerkltrlerden birisi de M 3700-3000 arasına tarihlendirilen Botai Kültürü'dr. Botai Kültürü'nn en önemli besin kaynağı at etidir. Arkeologlar tarafından yapılan kazı çalışmaları sonucunda bu kültüre ait olan 150'den fazla ev çukurundan gelen kemik analizlerine göre 300.000 kemiğinin %99,9'u at kemikleri olarak tespit edilmiştir¹⁸⁰. M IV. binyılda Dinjeper Nehri yakılarında yer alan Dereivka yerleşiminden kemikten yapılmış gem ve eyer parçalarına ulařılmıştır¹⁸¹.

Son veriler kapsamında en eski at gömme ritüeli,Samara Nehri yakınlarındaki S'ezzhee Mezarlığı'nda tespit edilmiştir¹⁸². M IV. binyılın ilk yarısına tarihlendirilen S'ezzhee Mezarlığı'ndaki bulunan kemiklerin iki ata ait olduğu ve mezarın içindeki bir alana at kemiklerinin düzenli bir şekil de yerleştirilmiş olduğu tespit edilmiştir¹⁸³.Varfolomievka ve S'ezzhee'de atların betimlemelerikemik plakalara işlenmiştir¹⁸⁴.Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilen ve Tobol Nehri üzerinde yer alan yapılardan; Ayatskoye, Savin ve SosnovyOstrov kültürlerinde yapılan kazılarda açılan hendeklerden at kalıntısı olarak 19 adet kafatası ve çeşitli uzuvlar ele geçmiştir¹⁸⁵.

Kuzey Kazakistan'da yayılım gösteren EneolitikBotai Kültürü'ne ait yapılar çukurlarla çevrelenmiş yarı yer altı yapılarıdır. Bu yapılarda yer alan çukurlarda ritüel kapsamında gömüldüğü düşünülen at kafatasları ve frontal kemiklerden yapılmış maskeler ele geçmiştir. Ayrıca yapıların batı taraflarında yer alan çukurlarda at kafatasları, uzuv kemikleri, tam köpek iskeletleri ve köpek kafatasları yapılan arkeolojik kazılar sonucu açığa çıkarılmıştır¹⁸⁶. Volga-Ural bozkırlarındaki Erken EneolitikDnem'e tarihlendirilen Varfolomeevka yerleşiminin yakınında yer alan mezarlarda, mezarın üzerinde koyu sarı

¹⁷⁸Kuz'mina, 2007: 330; Erdan, 2016: 42.

¹⁷⁹ Çoruhlu, 2007a: 1052-1053.

¹⁸⁰Parzinger, 2006: 213-220; Anthony, 2007: 216-217.

¹⁸¹ Bahar, 2017: 2.

¹⁸²Gimbutas, 1991: 353; Erdan, 2016: 42.

¹⁸³Kuz'mina, 2007: 330; Erdan, 2016: 42.

¹⁸⁴Anthony, 2007: 191-192.

¹⁸⁵Potemkina, 1995: 146; Potemkina, 2001: 175; Kovtun, 2012: 100.

¹⁸⁶Olsen, 2003: 89; Olsen, 2006: 93; Outram vd., 2011: 118.

lekeli tortularda boncuklar ve atların belirtilmemiş kısımları açığa çıkarılmıştır¹⁸⁷. Ayrıca ritüel olarak at kemiklerinin oyularak figürlerinin yapıldığı tespit edilmiştir¹⁸⁸. Khvalynsk yerleşimindeki mezar alanında mezarlardan 23 sığır ve 11 at iskeleti ele geçmiştir¹⁸⁹. Mezarlarda, atların kafatasları ve ön ayak kemikleri de kazılar sonucu açığa çıkarılmıştır¹⁹⁰. Kemiklerin yanı sıra mezar buluntuları incelendiğinde; taştan yapılmış topuz başı, kuş kemiğinden yapıldığı tespit edilen flütler ve kabuktan yapılmış boncuklar buluntu grubunu oluşturmaktadır¹⁹¹.

Rusya'nın Güneydoğu'sunda yer alan Ural Dağları'nda 1970'li ve 80'li yıllarda yapılan arkeolojik kazılar sonucunda OTÇ'ye tarihlendirilen müstahkem yerleşimlerde açığa çıkarılan anıtsal nitelikteki mezarlar ve evcilleştirilmiş atların kurban hayvanı olarak üst seviyede kullanımı ve atlar ile birlikte gömülen savaş arabaları kazılar sonucu açığa çıkartılmıştır¹⁹² (Levha VII-II). Sintashta kültür alanında yapılan kazılar bölgenin arkeolojisinde yeni bir çığır açmıştır¹⁹³. Sintashta Kültürü'nde mezar hediyesi olarak bırakılan savaş arabaları MÖ 2100-1750 arasına tarihlendirilmiştir¹⁹⁴. Sintashta Kültürü'nde mezarların tamamında, çoğunluğu evcil hayvanlar olmak üzere vahşi köpekler ve tilkiler de kurban edilmişlerdir¹⁹⁵. Araba gömütleri¹⁹⁶ ile bağıntılı olarak at gömütlerinin varlığı, atların ölü yemeği ile bağlantılı olmadığını göstergesidir. Gömütlerde genel olarak erkek bireyler at, kadın ve çocuk bireyler ise boynuzlu küçükbaş hayvanlar kurban edilerek gömütler gerçekleştirilmiştir¹⁹⁷. Sintashta Kültürü'ne ait bazı mezarlarda at gömüsünün yanına mezar hediyesi olarak at nalı ve silah bırakılma adedi görülmektedir¹⁹⁸. Sintashta kültürüne ait toprak mezar alanında mezarlar; ahşap zeminli, kütük kulübeler şeklinde planlanmıştır. Yedi tane toprak mezarda, at gömüleriyle birlikte hafif iki tekerlekli savaş arabalarına ait ekipmanlarda kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır¹⁹⁹. Genelde ahşap zemine 2 ile 6 arasında değişen at iskeletleri yerleştirilmiştir. Tam at iskeletleri dışında da at

¹⁸⁷Anthony ve Brown, 2011: 139-140.

¹⁸⁸Anthony ve Brown, 2000: 80-81; Kelekna, 2009: 7.

¹⁸⁹Anthony, 2007: 184-185; Anthony ve Brown, 2011: 138.

¹⁹⁰Anthony ve Brown, 2011: 138.

¹⁹¹Anthony ve Brown, 2011: 138-139.

¹⁹²Hanks, 2010: 475.

¹⁹³Anthony, 2007: 321; Hanks, 2010: 475.

¹⁹⁴Anthony ve Vinogradov, 1995: 38; Erten, 2006: 39; Hanks vd., 2007: 348-349; Hanks, 2010: 475; Outram vd., 2011: 119-120.

¹⁹⁵Pinheiro, 2011: 165-166.

¹⁹⁶Sharma, 1993: 8-9.

¹⁹⁷Pinheiro, 2011: 165-166; Çoruhlu, 2016: 421.

¹⁹⁸Outram vd., 2011: 119-120.

¹⁹⁹Sharma, 1993: 8-9; Массон, 1999: 269.

kemikleri bulunmuştur. Asyatik kavimlerin ritüel kapsamında Ural Dağları'ndan Don Nehri'ne kadar yayılan bir alanda bu tarz gömütler ortaya çıkarılmıştır²⁰⁰. Bu mezarların sosyolojik önemi incelendiğinde ise; toplumsal açıdan yüksek bir konuma sahip, her şeyden önce askeri statüleri ile ilişkilendirilen kişilere ait mezarlar olduğu anlaşılmaktadır²⁰¹. Güney Kazakistan'daki Sintashta Kültürü ile bağlantılı olan KrivoeOzero yerleşiminde ele geçen buluntuların MÖ 2000-1800 arasına tarihlendirilen mezarlarında; at koşumuna hazır, hafif ve tekerleği ile birlikte gömülen arabalar bulunmuştur²⁰².

Orta Asya'da, "Atlı Gömüt Geleneği" nin ilk izleri MÖ 1500-1200 yıllarına tarihlendirilen Andronovo Kültürü'nün yayılım alanı içerisinde görülmektedir²⁰³. Altay Dağları'nın batısından Yenisey nehrine kadar yayılım alanı gösteren Andronovo Kültürü'nde²⁰⁴ görülen mezar tipi "Kurgan" tipi mezar grubu olarak adlandırılmaktadır²⁰⁵. MÖ II. binyılda Andronovo Kültürü'ne ait Balhan Mezarlık alanında at kalıntılarına ulaşılmıştır²⁰⁶. Orta Asya'da yapılan arkeolojik kazıların büyük çoğunluğu Rus arkeologlar tarafından yapılmış olup, bu coğrafyada ortaya çıkan kültürlerin adlarını Rus arkeologlar buldukları coğrafi alana göre tayin etmişlerdir. Özellikle Orta Asya'da yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan Anav, Afanesyovo, Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık kültürlerinin atlı-göçebe kavimlerinin sosyo-kültürel yayılım alanlarına girmektedir. At ve koyun yetiştiriciliği, dört tekerlekli araba kullanımı ve mezara ölü yemeği koyma geleneği bu kültürlerin başlıca özellikleri olup atlı-göçebe kavimlerle olan bağının göstergeleri arasında görülmektedir²⁰⁷.

Afanasiev kurgan höyüğünün yakınındaki Katun Vadisi'nde yer alan Beeke 1 nolu mezar alanında çanak çömlek parçaları ile üç atın kafatası bulunmuştur²⁰⁸. Kuzeybatı Asya'daki erken Andronovo kültürünün mezarlarında ritüel ve sembolik at kafatasları keşfedilmiştir²⁰⁹. Türkmenistan sınırları içerisinde bulunan Gonur Tepe'de, Erken Andronovo Kültür evresine ait olduğu düşünülen kraliyet nekropolünün yakınında yer alan

²⁰⁰Синюк, 1996: 199-203; Массон, 1999: 269.

²⁰¹Массон, 1999: 269-270.

²⁰²Anthony ve Vinogradov, 1995: 36-38.

²⁰³Çoruhlu, 1998: 32.

²⁰⁴Koçsoy, 2002: 34; Karatay, 2012: 53; Erdoğan, 2017: 3.

²⁰⁵Erten, 2006: 7.

²⁰⁶Zvelebil, 1980: 253; Durmuş, 2014a: 277.

²⁰⁷Koca, 2017: 8.

²⁰⁸Kubarev, 2004: 13; Kovtun, 2012: 100.

²⁰⁹Genning vd., 1992: 235; Kuz'mina, 1994: 166; Kostyukov vd., 1995: 160-163; Kovtun, 2012: 100.

149 nolu yapıda yapılan çalışmalarda bir adet at kafatasına ulaşılmıştır²¹⁰. Ayrıca Gonur Tepe’de MÖ II. bine tarihlendirilen başka bir mezarda tam Şekil de bir adet at iskeleti açığa çıkarılmıştır²¹¹. Yine Andronovo evresine tarihlendirilen SukheoOzero I mezarında taş bir lahit içerisinde iki iskeletle birlikte bir adet at kafatası bulunmuştur²¹². Transkafkasya Bölgesi’nde yer alan ve MÖ II. binyıla tarihlendirilen Lchashen mezarlık alanında ahşaptan yapılmış, kare formlu ve tekerleklerinde 28 jant teli olan arabalar kazılar sonucunda açığa çıkarılmıştır. Bu arabalar incelendiğinde arabalara atların sürüldüğü tespit edilmiştir²¹³.

Karasuk Kültür Evresi’ne tarihlendirilen Titovo I alanında 1 nolu kurganda yapılan çalışmalarda höyüğün merkezinde 30 m derinlikten bir adet at kafatası ele geçmiştir²¹⁴. Tanai yerleşiminin yedinci tabakasında yer alan 14 nolu kurganın içindeki bir çukurda parçalanmış Şekil de 52 adet at kafatası ve parçalanmış bir Şekil de atlara ait olduğu tespit edilen ön ayaklar bulunmuştur²¹⁵. Yine aynı tabakada yer alan 7 nolu kurganda ise 5 adet at kafatası ele geçmiştir²¹⁶.

Kazakistan’ın Ordzhonikidze kasabası yakınlarında bulunan ve 1971 yılında yapılan kazılar sonucunda açığa çıkarılan TolstayaMagila kurganı buluntu grubu açısından farklılıklar göstermektedir²¹⁷. Ana mezar odası tahribata uğramıştır. Lakin atların ve ölen kişiye öte dünyada hizmet edecek olan bireylerin cesetlerinin bulunduğu mezar odasında tahribat izleri görülmemektedir. Atlardan birinin başında alınlık bulunmaktadır. Bunun yanı sıra ele geçen diğer mezar hediyeleri; bir adet belden bağlamalı sadak, altın süslemeli oklar, bir adet kılıç ve bu kılıca ait olduğu düşünülen altın işlemeli kılıç kını buluntu grubunu oluşturmaktadır²¹⁸. MÖ I. binyılın başlarındaKimmerler Güney Rusya’da hâkim bir topluluktur. Volga Irmağı ile Yenisey üzerindeki Kosmoyarskyerleşimindebulunan taştan yapılmış boğa ve at heykelleri, Kimmerler ile ilişkilendirilmektedir²¹⁹.

²¹⁰Sarianidi ve Dubova, 2008: 150.

²¹¹ Kohl, 1983: 59; Sarianidi, 2002: 236; Çoruhlu, 2016: 421.

²¹²Maksimov, 1978: 30.

²¹³Pagrebova, 2003: 402-404.

²¹⁴Savinov ve Bobrov, 1978: 50.

²¹⁵Bobrov ve Goryaev, 1998: 183-184; Kovtun, 2012: 100-101.

²¹⁶Bobrov ve Goryaev, 1998: 182; Mikhailov, 2001: 194; Kovtun, 2012: 100-101.

²¹⁷Koçak, 2015: 70.

²¹⁸Piotrovsky, 1974: 31; Koçak, 2015: 70.

²¹⁹Üstüner,2001: 191; Ayan, 2010: 25.

Mezar tipi olarak Kurgan Tipi ölü gömme geleneği atlı-göçebe kavimlerine özel bir mezar biçimidir. MÖ III. binyıldan itibaren görülen Kurgan tipi mezarların MÖ II-I. binyıllarda Kuzey Kafkasya'da ve Kuzey Karadeniz'de Kimmerler ve İskitler tarafından kullanıldığı bilinmektedir²²⁰. Kurgan tipi mezarların statü sahibi kişilere ait anıtsal mezarlar olduğu yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu mezar türü tipolojik olarak göçebe çadırına benzemektedir ve öte dünyada da yaşamlarını sürdürebilecekleri mekânlar olarak tasarlanmışlardır²²¹. Genellikle iki farklı türde inşa edilen kurganlar taş veya topraktan yığma mezarlar olarak yapılmış olup, taş yığma mezarların boyutları toprak yığma mezara göre daha büyüktür²²². İskit kültür coğrafyasına yayılan kurgan tipi mezarlar MÖ VIII-I. yüzyıllara tarihlenmekte olup yoğunlukla; Kırım, Taman, Kuban, Don, Kiev Poltova, Dinyeper, Altay, Ural, Volga, Kuzey Moğolistan, Macaristan ve Romanya'da karşımıza çıkmaktadır²²³. Kurgan mezara defin işlemi yapılan ölen kişinin yanına mezar hediyesi olarak günlük eşyaları ve silahları ile birlikte ve genellikle ölen kişiye ait mezar odasının dışında kalan diğer odalarda başka bireylere ait cesetler ve at kalıntıları buluntular arasında yer almaktadır²²⁴.

Kuzey Kafkasya İskitleri, en iyi görkemli mezar höyükleri, kurganlar ve bu mezarlardan elde edilen zengin altın ve gümüş eser buluntularından bilinmektedirler. Bozkır göçebelerini karakterize eden insan ve at arasındaki yakın ilişki, ölümden de sürdürülmüştür²²⁵. MÖ VII-V. yüzyıllar arasında Kuzey Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan İskitlerin bu bölgedeki mezarlarında at gömü geleneğine dair uygulamalar sıkça görülmektedir. Kurgan adı verilen soylu mezarlarında ele geçen at gömüleri, defini yapan soylunun toplum içindeki statüsüne göre kurganlara gömülen atların sayıları da bu statü bağlamında farklılıklar göstermektedir²²⁶.

Kırım Bölgesi'nde bulunan Adyge yerleşimi sınırları içerisinde yer alan ve MÖ VII-VII. yüzyıllara (PromeotDönemi) tarihlendirilmiş Uaşhitu mezarlığındaki 1 nolu kurganda 1998 yılında yapılan kazılarda insutu halinde dizgin takımları ile beraber araba koşum

²²⁰ Koçak, 2015: 68-69.

²²¹ Esin, 2006: 132; Koçak, 2015: 68-69.

²²² Koçak, 2015: 69.

²²³ Tarhan, 2002:905-906; Koçak, 2015: 68-69.

²²⁴ Çoruhlu, 2007b: 332.

²²⁵ Petrenko, 1995: 9; Carstens, 2005: 60-61.

²²⁶ Ivatchik, 2011: 77; Erdan, 2016: 43.

takımı ele geçmiştir²²⁷. 2 nolu kurganda ise insutu halinde baş kısımları güneye dönük pozisyonda 4 adet at iskeleti tam halde bulunmuş olup, atlar yine instu halde olan arabaya koşulu Şekil de açığa çıkarılmıştır²²⁸. İskitlerde at gömme geleneğinin en bariz örnekleri Kelermes ve UlskiiAulkurganlarında görülmektedir.

İskit kralları için tertip edilen cenaze törenlerinde; mezara kral ile birlikte eşi, aşçıbaşısı, atı ve yardımcıları defnedilirdi. Mumyalanan (içi boşaltılarak bu işlem yapılırdı) kral, sahibi olduğu topraklarda kırk gün süreyle dolaştırılır ve kırkıncı günün sonunda defnedileceği mezar alanına getirilirdi. Ölü, mezarın içerisinde yer alan yatak kısmına yatırıldıktan sonra mezarın tabanına mızraklar saplanır, mızrakların üzeri ahşap levhalar ile kaplanırdı. Mezar alanındaki diğer odalara ise eşi, atı/atları ve yardımcıları boğdurulduktan sonra defnedilirlerdi. Ayrıca mezarın içine ölü hediyeleri de eklenirdi. Bu işlemlerden sonra mezarın üstü toprakla kapatılır ve kralın tebaasındakiler mezarı daha da yüceltmek ve yükseltmek için mezarın üzerine toprak yığını yaparlardı²²⁹.

Baykal Gölü'nün 700 km batısında Sayan Dağları'nın üzerinde bulunan Arzhan Kurganları MÖ VIII-VII yüzyıllara tarihlendirilmektedir. I nolu kurgan 120 m çapında ve 4 m yüksekliğindedir. Ana mezar odası merkez olarak alınmış ve etrafında dairesel bir yapı oluşturacak Şekil de 70 oda bulunmaktadır²³⁰ (Levha VIII-I). Bu odalardan 13 tanesinde (1, 2, 3, 5, 10, 13, 17, 20, 31, 34, 37, 38 ve 68 nolu odalar) toplam 160 adet at gömüsü bronz koşum takımları ile birlikte yapılan kazılar sonucunda açığa çıkarılmıştır²³¹. II nolu kurganda ise ana mezar odasının bitişiğindeki bir odada altın işlemeli at koşum takımları üzerilerine yerleştirilmiş 14 adet at gömüsü tespit edilmiştir (Levha VIII-II). At koşumları incelendiğinde, Ak Alaha Kurganlarında ele geçen koşum takımları ile üzerilerindeki bezeme tekniği ve tasvirlerinin benzerlik göstermesidir²³².

²²⁷Erlikh, 1990: 59-61; Petrenko, 1995: 9; Erlih vd. 2009: 77.

²²⁸Erlikh, 1990: 59-61; Petrenko, 1995: 9; Erlih vd. 2009: 78.

²²⁹ Tarhan, 1969: 152; Bekki, 1996: 22; Mandaloğlu, 2012: 221; Tepekule, 2017: 98-100.

²³⁰Askarov vd., 1992: 470.

²³¹Askarov vd., 1992: 470; Çoruhlu, 1995: 173.

²³² Çoruhlu, 1995: 173; Çoruhlu, 1998: 57; Osmanov, 2005: 17; Çoruhlu, 2016: 430; Horvath, 2018: 1226.

1904 yılında arkeolog N.I. Veselosky'nin Kuban Bölgesi'ndeki Kelermes Kurganları'nda yaptığı kazılar sonucunda piramidal çatılı, çadır biçiminde ahşap mezar odalarına ulaşıldığı, daha önceden bu odaların yağmalandığını ve bir kurganda ölen kişinin etrafına 20 adet at gömüldüğünü tespit etmiştir²³³. Daha sonra yapılan araştırmalar ile bu sayı artmıştır. Kelermes'de yer alan MÖ VII-VI. yüzyıla tarihlendirilen bir kurganda ele geçen 24 at gömüsü yine ölen bireyin sınıfsal statüsü ile alakalıdır²³⁴. Kelermes'teki mezarlarla hemen hemen çağdaş olan Kostromskaya'da da at gömüleri görülmekte ve 22 at gömüsü olduğu arkeolojik verilerle de desteklenmektedir²³⁵. Kostromskaya Kurganı'nda ele geçen atlar mezar odasında; kuzey, güney, doğu ve batı yönlerine dörder, kuzey köşelere ikişer ve güney köşelere birer adet olmak üzere ve hepsinin başları doğuya bakar Şekil de mezara yerleştirilmişlerdir²³⁶.

Ak Alaha Kurganları, Rusya sınırı üzerinde Moğolistan, Kazakistan ve Çin ile kesiştiği noktada yer alan Altay Dağları eteklerindeki Ukok Platosu'nda bulunmakta olup, bu kurgan alanı MÖ. VI-II yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. I nolu kurgan incelendiğinde MÖ VI. yüzyıla ait bir gömü dışında MS XIV. yüzyıla tarihlendirilen bir gömüye daha rastlanmıştır²³⁷. I nolu kurganda bir adet at gömüsü tespit edilmiş ve eyer örtülerinin üzerinde işlenmiş balık ve kurt figürleri dikkat çekicidir²³⁸. Ana mezar çukurunun kuzey tarafında 3.70 x 0.90 m büyüklüğünde bir çukurdan toplam 9 adet at iskeleti ele geçmiştir. Atların 8 tanesinin kuyrukları örülmüş biçimdedir ve bu atlar başlarına demir çubuklarla aldıkları darbeler sonucunda ölmüştür. Atlar, dar çukur alanına iki kat olarak üst üste konularak, yedisinin başı batıya, diğer ikisinin baş doğuya dönük biçimde ve koşum takımları ile birlikte definleri gerçekleştirilmiştir²³⁹. II nolu kurganda iki farklı at gömüsü tespit edilmiştir. İlk gömü kurganın kuzey duvarı üzerinde ön ayakları karnına çekilmiş biçimde duvarın üzerine uzatılmış bir at iskeletidir. At gömüsü incelendiğinde, I nolu kurganda karşımıza çıkan başına sert bir cisimle öldürülme durumunun bu gömüde de tekrar ettiği saptanmıştır. İç mezar kısmına gömülmüş diğer at gömüsünde ise koşum takımları grifon bezemeleri süslü at gömüleri tespit edilmiştir (Levha IX-I). Lakin arkeologlar

²³³Piotrovsky, 1974: 29.

²³⁴Baumer, 2012: 231; Erdan, 2016: 43.

²³⁵Ivatchik, 2011: 82; Baumer, 2012: 231; Çoruhlu, 2016: 427; Erdan, 2016: 43.

²³⁶Grakov, 2006: 219-220.

²³⁷Çoruhlu, 2006: 158.

²³⁸Polosmak, 1994: 26; Çoruhlu, 1998: 60.

²³⁹Radloff, 1976: 139; Polosmak, 1994: 25; Karcioğlu, 2018: 73.

gömülen at sayısı hakkında bilgi vermemişlerdir²⁴⁰. III nolu kurgan ise at gömü geleneği açısından diğer iki kurgana göre farklılık gösterir. Mezarda bulunan altı adet at iskeletinin üzerlerine altından yapılmış at koşum takımları, at iskeletlerine giydirilerek defnedilmişlerdir²⁴¹ (Levha IX-II).

MÖ VI-V. yüzyıla tarihlendirilen ve Kuban Kültür Bölgesi'nin yayılım alanı içerisinde yer alan UlskiiAul bölgesinde yer alan Voronezhskaya yerleşiminde “ Çar Kurganı” olarak adlandırılan 1 noluKurgan'da 360 adet at iskeleti bulunmuştur. 1898 ve 1908-1909 yıllarında yapılan kazılar sonucunda tüm kurganların yağmalandığı tespit edilmiştir. 14.5 m yüksekliğe ulaşan höyüğün altında, köşelerinde sütunlar ve her tarafında ahşap bağlantı direkleri olan görkemli bir ahşap yapı ortaya çıkarılmış ve direklerin etrafında soylu mezarı olduğunu gösterir nitelikte 360 adet atın iskeletine ulaşılmıştır²⁴². Atların gömülme tarzı ise dört odada 36'şar at ve mezar içerisinde yer alan 12 adet sütunun her birinin etrafına 12'şer at iskeleti kurban edilmiş Şekil de açığa çıkarılmıştır. Ayrıca ölü yemeğine ait olduğu tespit edilen 50 at iskeleti de bu mezarda yer alan at iskeletleri ile birlikte incelenmiştir²⁴³. Mezar ve iskeletler kamışla kaplanmıştır²⁴⁴. UlskiiAul Bölgesi'nde bir kurganda 360 adet atın gömülmesi ölen bireyin sınıfsal statüsünün toplum içerisinde çok yüksek olduğunun kanıtı olarak gösterilmektedir²⁴⁵.

Trans-Kuban Kültür Bölgesi'nin yayılım alanı içinde yer alan Kelermes ve UlskiiAul kurganlarında ölen bireyler sırt üstü yatırılmış, kuzey veya güney yönüne doğru mezara yerleştirilmiş vaziyettedir²⁴⁶. Mezar bölmelerinde 7-24 arası at gemleri takılı vaziyette mezar odalarına defnedilmiştir. Atlar ile beraber hem savaş hem de gündelik hayatta statü sembolü olan süslemeli arabalar ele geçmiştir²⁴⁷.

Ukrayna'da yer alan Batı Podolian Bölgesi'nde MÖ VI-V. yüzyıllara tarihlendirilen mezar alanında İskit üçlüsü (silahlar, at koşum takımları ve hayvan stili mücevherat) olarak adlandırılan buluntu grubu tüm alanın çoğunluğunda ele geçmiştir²⁴⁸. MÖ V. yüzyıla

²⁴⁰Polosmak, 1994: 25; Çoruhlu, 1998: 61.

²⁴¹Polosmak, 1994: 110; Polosmak, 1996: 29; Çoruhlu, 1998: 62.

²⁴²Piotrovsky, 1974: 29.

²⁴³Petrenko, 1995: 10; Koçak, 2015: 75.

²⁴⁴Petrenko, 1995: 10; Carstens, 2005: 61.

²⁴⁵Petrenko, 1995: 10; Erdan, 2016: 43.

²⁴⁶Petrenko, 1995: 9.

²⁴⁷Petrenko, 1995: 9.

²⁴⁸Mogylov, 2013: 204.

tarihlendirilen Güneybatı Ukrayna’da yer alan Semenovka yerleşiminde açığa çıkarılan oda mezardan yetişkin bir at ve at koşum takımı ile birlikte metal kaplı bir kap ve ahşap bir kâse ele geçmiştir²⁴⁹. Stavropol şehrinin yakınlarında yer alan ve MÖ V. yüzyıla tarihlendirilen Nartan I mezarlık alanında yer alan savaşçı mezarlarında 1 ila 5 arasında atlı gömüler tespit edilmiştir²⁵⁰. MÖ VI-IV. yüzyıllara tarihlendirilen ve Stravopol şehrine bağlı Nalçik kasabasında bulunan Nartan II mezarlık alanında Kuban Kültürü ile ilişkili materyaller ile birlikte bazı mezarlarda atların ölen bireyler ile birlikte defnedildiği tespit edilmiştir. Sadece 4 nolu kurganda at gömüsü ana mezar odasının dışında yer alan bir bölmeye defnedilmiştir²⁵¹.

Pazırık Kurganları, Rusya’nın Gorno-Altay Bölgesi’nin sınırları içerisinde²⁵², Büyük Ulgan Vadisi’nin kapsadığı alanda yer almaktadırlar²⁵³. 1924 yılında keşfedilen ve 1929 yılında Rus arkeolog S.İ. Rudenko tarafından Pazırık kurganlarında kazı çalışmaları başlamıştır. Ulgan Vadisi’nde 40 adet Pazırık Kurganı tespit edilmiştir. MÖ V. yüzyıla tarihlendirilen²⁵⁴ 1 nolu kurgan, birbirine geçmeli duvar sistem ile yapılmış olup 5 m yüksekliğindedir. Mezarı oluşturan çukur ise 4x7.2 m boyutundadır²⁵⁵. Ana mezar odası soyulmuştur. Ana mezarın kuzeyinde yer alan odada ise yeleleri, kuyrukları ve topuk kılları kesilmiş vaziyette 10 adet erkek atın iskeletlerine ulaşılmıştır²⁵⁶. Atlar, başları doğuya bakacak Şekil de dörderli iki grup halinde çukura yerleştirilmiştir. Diğer iki at ise başları doğuya dönük Şekil de çukurun en üst kısmına yerleştirilmiştir²⁵⁷. Atların bulunduğu mezar odasından koşum takımları ile birlikte iki adet geyik maskı sağlam ele geçmiştir²⁵⁸. Atların kulaklarının farklı Şekil lerde nişan olarak kesilmesi burada gömülen atların bağlık kapsamında farklı kabilelere ait olduğunu göstermektedir²⁵⁹. MÖ V. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen II nolu kurgan²⁶⁰, sert zeminli olup çapı 30 m yüksekliği ise 1.75 m dir. II nolu kurganda yedi adet at cesedinin yanı sıra 5 adet insan iskeleti açığa çıkarılmıştır. Atlar üçerli gruplar halinde başları doğu yönüne bakacak pozisyonda ön ve arka ayakları

²⁴⁹Olkhovsky 1995: 67; Koçak, 2015: 70.

²⁵⁰Petrenko, 1995: 12-13.

²⁵¹Kerefov, 1986: 33-34; Petrenko, 1995: 13.

²⁵²Rudenko, 1970: 27; Ögel, 1991: 62; Polosmak, 1994: 88; Karcıoğlu, 2018: 66.

²⁵³İnan, 1991: 261; Karcıoğlu, 2018: 66.

²⁵⁴Rice, 1961: 112; Karcıoğlu, 2018: 66-67.

²⁵⁵Çoruhlu, 1998: 51; Karcıoğlu, 2018: 66-67.

²⁵⁶Rice, 1961: 30-31; İnan, 1991: 262; Memiş, 2005: 19; Çoruhlu, 2016: 425; Karcıoğlu, 2018: 67.

²⁵⁷Gryaznov, 1969: 43-44; İnan, 1991: 262; Ekim, 2006: 44; Karcıoğlu, 2018: 67.

²⁵⁸İnan, 1991: 261; Karcıoğlu, 2018: 66-67.

²⁵⁹Durmuş, 2008: 56.

²⁶⁰Rice, 1961: 112; Rudenko, 1970: 32.

sıkıştırılarak boyunları geriye doğru atılmış, mezara tam sığacak bir pozisyonda, mezara yerleştirilmişlerdir²⁶¹. Diğer bir at ise mezar alanının batı kısmında diğer atlara göre tam tersi pozisyonda bulunmuştur. II nolu kurganın kuzey tarafında yapılan kazılarda ise at koşum takımları ele geçmiştir²⁶². 36 m çapında 2.6 m yüksekliğinde olan III nolu kurganın zemini ahşap levhalarla kaplanmıştır. Ana mezar odasında yer alan birey, lahit içine defnedilmiştir. Ana mezar odası ile onu destekleyen ahşap hatıllar arasından 14 adet at iskeletine ulaşılmıştır²⁶³. I nolu kurganda olduğu gibi atlar dörderli gruplara ayrılmış ve yine başları doğuya dönük vaziyette mezar alanına yerleştirilmişlerdir. Diğer iki at ise dörderli grupların arasına başları güneye bakacak Şekil de ve diğer atların ters yönünde mezar alanına yerleştirilmişlerdir. Atların tamamına maske applike edilmiştir. Atlar 2-3 yaş aralığındadır²⁶⁴. IV nolu kurgan 24 m çapında, 1.4 m yüksekliğinde ve tek odadan oluşmaktadır. Mezar odasında iki lahit mezar tespit edilmiştir. Mezar odasının kuzey kısmında 14 adet at iskelet bulunmuştur²⁶⁵. Atlardan 9 tanesi çapraz bir Şekil de ve başları kuzeye dönük, diğer 5 tanesi ise çapraz olarak yatırılmış 9 adet atın üzerine yatırılmış ve başları batıya dönük Şekil de gömülmüşlerdir. Mezardan; kamçılar, bronzdan yapılmış hayvan figürlü koşum takımları ve altınla kaplanmış deri parçaları kazılar sonucunda açığa çıkarılmıştır²⁶⁶. V nolu kurgan ise 42 m çapında ve 3.75 m yüksekliğinde olup etrafı aralıklı bir dizayn ile döşenmiş kaldırım taşlarıyla çevrilidir. Ana mezar odası erkek bir bireye aittir. Ana mezar odasının yanında yer alan küçük bölmede ise karınları üzerine yatırılmış, başları batıya dönük vaziyette ve koşum takımları üzerlerinde olan 9 adet at iskeleti açığa çıkarılmıştır²⁶⁷. Ayrıca at gömütlerinin yanında ahşaptan yapılmış dört tekerlekli bir adet arabada buluntu grubuna eklenmiştir²⁶⁸. Erkek bireyin ayağında bulunan yaranın at kılı ile dikildiği tespit edilmiştir²⁶⁹. Üzerinde atlı savaşçı tasvirleri bulunan ünlü “Pazırık Halısı” V nolu kurganda bulunmuştur (Levha X-I). Pazırık Kurganlarında yer alan buluntularda at, balık, kaplumbağa, kartal ve keçi tasvirleri bozkır sanatında önemli bir yer oluşturmaktadır²⁷⁰.

²⁶¹ Ekim, 2006: 46.

²⁶² İnan, 2005: 287; Karcıoğlu, 2018: 67-68.

²⁶³ Jettmar, 1967: 111; Ekim, 2006: 47; Çoruhlu, 2016: 425; Karcıoğlu, 2018: 68-69.

²⁶⁴ Rudenko, 1970: 302; Çoruhlu, 1998: 60; Karcıoğlu, 2018: 68-69.

²⁶⁵ Ekim, 2006: 48-49.

²⁶⁶ Rudenko, 1970: 310; Polosmak, 1994: 80; Çoruhlu, 1998: 60; Karcıoğlu, 2018: 69.

²⁶⁷ Çoruhlu, 2016: 425.

²⁶⁸ Jettmar, 1967: 114; BrayveTrump, 1972: 173; Ekim, 2006: 50-51; Karcıoğlu, 2018: 69-70.

²⁶⁹ Durmuş, 2008: 60; Tepekule, 2017: 93-94.

²⁷⁰ Aslanapa, 1984: 4; Alp, 2009: 51.

UkokPlatosu'nda yer alan bir diğerkurgan olan Kuturguntas Kurganı MÖ V. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Kurganın kuzey tarafında yer alan bir çukurda 10 adet at üst üste yığılarak gömülmüş ve üzerleri toprakla örtülmüştür. Çukurda atlar incelendiğinde at koşum takımlarına ait parçalar açığa çıkarılmıştır²⁷¹. MÖ V-IV. yüzyıllara tarihlendirilen Esik Kurganı, Kazakistan'ın Alma-Ata şehrinin 50 km doğusunda olup, buluntu grubu açısından tarihi bir öneme sahiptir. Ana mezar odasında ahşap zemin üzerine yatırılmış bireyin başından topuğuna altından yapılmış bir elbise giyinmiş bir Şekilde bulunmuştur. Ayrıca mezar odasında döküm tekniği ile yapılmış dört bin civarında altın eser ele geçmiş olup bu altın eserlerden 165 tanesinde hayvan tasvirlerinin işlendiği yapılan incelemeler sonucunda tespit edilmiştir²⁷². Ölen bireyin bel kısmında bulunan hançerin kabzası ve altından yapılmış başlığına at tasvirleri işlenmiştir²⁷³.

Rusya'da Rostov şehrinin Tatsin ilçesi sınırları içerisinde yer alan Sladkov yerleşiminde MÖ V-IV. yüzyıla tarihlendirilen kurganın amazon bir savaşçıya (Sarmat Amazonu) ait olduğu tespit edilmiştir²⁷⁴. Kadın iskeletin yanında 73cm uzunluğunda demir bir kılıç, demir ok uçları ve tunç ok başlıklı oklarla doldurulmuş bir adet sadak ele geçmiştir. Kadın bireyin doğu tarafında bir adet tay iskeletine ulaşılmıştır²⁷⁵. Yukarı ve Aşağı Katanda nehirlerinin arasında olan ve MÖ V-IV. yüzyıllara tarihlendirilen Büyük Katanda Kurganı 40 m çapında ve 2 m yüksekliğindedir. Kütüklerle çevrelenmiş iki mezar odası bulunmaktadır. Kuzey kısmındaki mezar odasının duvarının ön kısmında 22 adet at iskeleti mevcuttur. At iskeletleri ile birlikte koşum takımları da buluntular arasındadır²⁷⁶. MÖ V-IV. yüzyıla tarihlendirilen ŞibeKurganı'nda ana mezar odasında ahşap lahit içerisinde gömülen erkek bireyin kuzey tarafında 14 at iskeleti ele geçmiştir²⁷⁷. Bu mezarda yer alan erkek birey mumyalama işlemi yapılarak defnedilmiştir²⁷⁸.

Ural ve Ilek nehirlerinin havzasında, Orenburg bölgesinin Ileksky bölgesindeki Filippovka mezarlığında yer alan ve MÖ V-IV. yüzyıllara tarihlendirilen 13 nolu kurgan, dairesel bir mezar çukuru ve çukurun güneybatı yönünde dromosu bulunan bir kurgandır.

²⁷¹ Çoruhlu, 1995: 184; Polosmak, 1996: 87; Karcıoğlu, 2018: 76.

²⁷² Diyerbekirli, 1973: 258; Akişev, 1978: 134; Seyidof, 1982: 28-29.

²⁷³ Akişev, 1978: 52-53; Seyidof, 1982: 34.

²⁷⁴ Smirnov, 1982: 121; Mikayilov, 2000: 29-30.

²⁷⁵ Mikayilov, 2000: 29-30.

²⁷⁶ Toraman, 2018: 44.

²⁷⁷ Toraman, 2018: 45.

²⁷⁸ Durmuş, 2008: 63; Tepekule, 2017: 94.

Kurganın güney kısmında dağınık vaziyette at kemikleri bulunmuştur²⁷⁹. 16 nolu kurganda ise ölen kişi atına binmiş pozisyonda gömülmüştür²⁸⁰.

Buhtarma nehrinin kuzey kısmında yer alan ve MÖ V-IV. yüzyıla tarihlendirilen Büyük Berel Kurganı 30 m çapında ve 6 metre yüksekliğindedir. Kurganın mezar alanının kuzeyinde 16 adet at iskeleti bulunmuştur²⁸¹ (Levha X-II). Ayrıca Büyük Kurgan dışında, taş höyük biçiminde yapılmış 18 nolu kurgandan 4 adet at iskeleti ele geçmiştir²⁸². Ukrayna'nın Nikopolis şehrinin yakınlarında yer alan ve MÖ IV. yüzyıla tarihlendirilen Solokho Kurganı'nda 1 savaşı ile birlikte gömülmüş 5 adet at gömüsü tespit edilmiştir²⁸³.

Kırım Bölgesi içerisinde yer alan Pantikapea Nekropol alanında 1830 yılında yapılan kazılar sonucu açığa çıkarılan Kul Oba (Altın Oba)²⁸⁴ Kurganı MÖ IV. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Kul Oba Kurganı mimari olarak incelendiğinde basamaklı, kemerli ve dromoslu olduğu tespit edilmiştir. Kurganda üç bireye ait iskelet kalıntıları tam olarak ele geçmiştir. Kurganın içinde özel bir çukurda tam formu ile bir adet at iskeleti bulunmuştur. Kul Oba Kurganı'nda yer alan buluntu grubu incelendiğinde; altın phiale, altın bezekli silahlar, altından yapılmış yüksek tacı olan yüksek bir başlık, sadakları sırtlarında takılı vaziyette ellerinde kâseler bulunan dört adet altın İskit figürü, altın madalyon (kenarlarında atlı figürler bezeli), bilezikler, kral kalkanı olduğu düşünülen ortasında ayakları bükülmüş pozisyonda altın işlemeli geyik tasvirli bir kalkan (Geyiğin etrafında; köpek, tavşan, aslan, griffon ve kartal tasvirleri mevcuttur.) buluntu grubunu oluşturmaktadır. Ölen bireyin yattığı alanda fil kemiklerinden yapılmış plakalar yer almaktadır. Kadın cesedinin yanından gelen materyaller ise; altından uzun bir pandantif, altın küpeler, altın bir kolye (kolyenin etrafı aslan tasvirleri ile bezelidir.), altın bilezikler, bacakları arasında küre şeklinde altın bir kap, kemik saplı bronz ayna ele geçen buluntu grubunu oluşturmaktadır. Kral ve Kraliçe oldukları düşünülen iki bireyin ayakucunda mızraklı bir savaşı bulunmaktadır. Savaşıya ait buluntular ise; küre şeklinde iki adet kap, iki adet rython, bronz kazan (içerisinde koyun kemikleri bulunmaktadır.), bir adet gümüş kylix, içerisinde şarap ihtiva eden amphoralar, kemik saplı bıçaklar ve çeşitli bronz kaplar Kul Oba Kurganı'nın buluntu grubunu

²⁷⁹Yablonsky, 2010: 131-132.

²⁸⁰Yablonsky, 2010: 133.

²⁸¹ Radloff, 1976: 128-134; Çoruhlu, 2016: 427; Toraman, 2018: 44.

²⁸²Lepetz, 2013: 310-311.

²⁸³Karioğlu, 2008: 80-81.

²⁸⁴Memiş, 2005: 22.

oluşturmaktadır²⁸⁵ (Levha XI-I).

1853-1856 yılları arasında İskitler'e ait olan Dinyeper Nehri bölgesinde yer alan AlexandropolKurganı'nda yapılan kazılar sonucunda MÖ IV-III. yüzyıla tarihlendirilen kurganda altın ve gümüş nesnelere bezenmiş 14 adet at gömüsü ile başka bir mezarda eyer ve başlığı ile birlikte tek bir at gömüsü açığa çıkarılmıştır²⁸⁶. Atın bacakları vücudunun altında, baş ve boyun kısmı ileri uzatılmış Şekil de gömülmüştür²⁸⁷. Güney Ukrayna'da 35 ve 447 olarak adlandırılan ve Amazon savaşçılara ait olduğu tespit edilen iki kurgandan metal at gemleri ele geçmiştir. Amazon savaşçılarında atları ile gömülme geleneğine rastlanmamıştır²⁸⁸. ChertomlykKurganı'nda ise eğer ve altından yapılmış dizgin parçalarında aralarında bulunduğu yaklaşık 250 mezar hediyesinden oluşan buluntu konteksi açığa çıkarılmıştır²⁸⁹(Levha XI-II). Kurganın batı kısmında koşum takımları üzerinde 11 at iskeletine ulaşılmıştır²⁹⁰. Bu at iskeletlerinin koşum takımları incelendiğinde; dört tanesi altın, dört tanesi gümüş ve diğer üç tanesinin bronzdan yapıldığı tespit edilmiştir²⁹¹. Pazırık kurganlarına yakın bir bölgede yer alan Başadar Kurganı MÖ IV-III. yüzyıllara tarihlendirilmiş olup 58 m çapında ve 2.70 m yüksekliğindedir. Ana mezar odasında mumyalanmış bir Şekil de ahşap lahitlere yatırılmış, bir kadın ve bir ekek iki bireye ait kalıntılar tespit edilmiştir. Mezarda 14 adet at gömüsü tespit edilmiş olup bu at gömütlerinin 5 tanesinin ağız kısmında bronzdan yapılmış gemler bulunmuştur²⁹². Berel'de yer alan 11 nolu kurgan ise MÖ III. yüzyıla tarihlendirilir. 11 nolu kurganda 13 adet at iskeleti bulunmuştur (Levha XII-I). Mezar yağmalandığı için en üstte yer alan iskelet mezarın içine tamamen dağılmış ve diğer iskeletlerle karışmıştır. Atların tümü KD/GB ekseninde mezara yatırılmış ve tamamının başları kuzeybatıya dönük pozisyonda mezara yerleştirilmiştir²⁹³.

²⁸⁵Grakov, 2006:146-147

²⁸⁶Memiş, 2005: 21.

²⁸⁷Piotrovsky, 1974: 27.

²⁸⁸Fialko, 2009: 49-50.

²⁸⁹ Rice, 1961: 94; Memiş, 1987: 13; Melyukova, 1995: 36; Grakov, 2006: 137.

²⁹⁰Jettmar, 1967: 33.

²⁹¹ Rice, 1961: 95; Memiş, 2005: 22; Grakov, 2006: 138.

²⁹²Jettmar, 1967: 119; Karcioğlu, 2018: 70-71.

²⁹³Lepetz, 2013: 316.

3.1.2. Hindistan

Hint Yarımadası'nda MÖ 2000'den önce atın varlığına dair net bir kanıt yoktur²⁹⁴. Hint-Avrupa kökenli topluluklarda at kurbanları Hindistan'ın Vedik Dönemi ile bağdaştırılmaktadır²⁹⁵. Hint at kurbanı ile Kelt kavimlerinin kurbanları arasında uyum gözlemlenmektedir²⁹⁶. Burada öne çıkan uyum ise ayinlerde aygır kurban edilmesiyle cinselliğin öne çıkmasıdır²⁹⁷. Boğularak öldürülen aygır, kralın en sevdiği karısı ile bir örtü altında birlikte oluyordu²⁹⁸. VedikDönem'de gerçekleştirilen at kurbanı, politik sembol olarak görülmektedir. Kutsanan beyaz aygır, eve geri getirilip öldürülmeden önce bir yıl boyunca dolaşmak için serbest bırakılır. O yıl boyunca, kendisini “takip eden” bir ordu tarafından korunmakta ve kral beyaz aygırın girdiği her toprak üzerinde hak iddia ediyordu. Bu nedenle kralın ele geçirmek istediği topraklar üzerine beyaz aygır, kralın ordusu tarafından o topraklara doru yönlendirilmekteydi. Böylece, kralın toprakları üzerinde sıradan bir at gezintisi olarak sunulan ayin aslında bir işgal hamlesidir. Bir kralın Sanskritçe metinlerin, bir atın kurban edilmeden önce bir kralın gerçekten çok güçlü olması gerektiği konusunda ısrarcı olmasının ana sebebi bu olmalıdır²⁹⁹. Hint mitolojisinde, tanrıların kralı İndra, at kurbanlarının sunulduğu birkaç tanrıdan biridir, ancak kendisinin de at kurbanlarını gerçekleştiren bir tanrı olması ve herkesten daha fazla at kurban etmesi ile ünlü olması bakımından benzersizdir³⁰⁰.

Hint metinlerinden Ashvamedha'da at kurbanı detaylı bir Şekil de işlenmiştir. Kurban edilecek at bazı karakteristik işaretlere sahip olmalıydı. At iki renkli olmalıydı. Yani beyaz ve siyah lekeli, çünkü o at Prajapati'nin gözünden doğmuştur ve bu göz iki renktedir³⁰¹. Atın kurban edilmesine hazırlık törenlerinden birinde, atın serbest bırakıldığı ve istediği gibi bir yıl dolaşmasına izin verildiği gün, dört yüz gencin refakatinde, dönüşünde kurban edilmek üzere belirlenen Adhvaryu ve kurban, atın sağ kulağına bir dua okunmaktaydı³⁰². Albright ve Dumont'a göre Hint-Avrupa kökenli değilse, muhtemelen

²⁹⁴Sharma, 1993: 7-8.

²⁹⁵Zaroff, 2005: 79.

²⁹⁶Puhvel, 1955: 353.

²⁹⁷Puhvel, 1955: 354.

²⁹⁸Mallory, 1989: 136.

²⁹⁹Doniger, 1999: 946-947.

³⁰⁰Smith ve Doniger, 1989: 212.

³⁰¹Albright ve Dumont, 1934: 110; Zaroff, 2005: 77-78.

³⁰²Albright ve Dumont, 1934: 110.

nihai Hint-İran kökenli olmalıdır³⁰³. Avesta'da yer alan *ApamNapat* bölümlerinde ApamNapat'ın yanında sığırlar ve koyunlarla birlikte yüzlerce atın kurban edildiği ayrıca Thrateona'nın, büyük tanrıça Aradvi Sura Anahita'yayüzlerce erkek at kurban ettiği metinlerde yer almaktadır³⁰⁴. At kurbanıyla ilişkili ritüelin önemli bir unsuru, atın öldükten sonra parçalanmasıdır. Asvamedha'da atın nasıl parçalara ayrıldığı ve Dumezilya tarzında atın farklı parçalarının üç farklı tanrıya sunulması işlemi söz konusudur³⁰⁵.

3.1.3. İran'da Bulunan Equid Gömütleri

İran coğrafyasında equid gömütleri; Hasanlu, Marlık, DinkhaTepe, Baba-Jan ve Kalouraz, gibi yerleşim merkezlerinde görülen at gömü geleneği, tarihsel olarak geniş bir döneme yayılır³⁰⁶. Marlık yerleşiminde MÖ II. binyıl sonlarına tarihlendirilen üç farklı mezarda atların gömüldüğü, mezarlardan gelen dental kalıntılar ve koşum takımları sayesinde saptanmıştır³⁰⁷. Kalouraz yerleşiminde MÖ II. binyılın sonu, MÖ I. binyılın başlarına tarihlendirilen atlı mezarlarda ise muhtemelen gömülen at koşum takımları takılı vaziyette gömülmüştür³⁰⁸ (Lehva XII-II). MÖ X. yüzyıla gelindiğinde Dinkha Tepe'deki at gömüsünde atların ayaklarının eksik bir Şekil de gömüldükleri tespit edilmiştir³⁰⁹. Dinkha Tepe'nin ikinci tabakasında mezarın hemen önünde bronz gemler ile birlikte at iskeletine ait kemikler ele geçmiştir³¹⁰. MÖ IX-VII. yüzyıla tarihlendirilen Hasanlu IV'deki soylu mezarı, ölen kişinin dört atı³¹¹ ve bunun yanı sıra sosyal statüsünü gösteren mezar armağanlarıyla birlikte, derin bir mezara gömüldüğü³¹² kazılar sonucunda ortaya çıkmıştır³¹³. Ghrishman'agöre Hasanlu IV'deki bu mezar İskitlerin MÖ IX. yüzyıldan itibaren bölgede olduklarının bir göstergesidir³¹⁴.

³⁰³Albright ve Dumont, 1934: 113-114.

³⁰⁴Puhvel, 1978: 356-357; Sivrioğlu, 2013: 1159.

³⁰⁵Mallory, 1989: 137.

³⁰⁶Erdan, 2016: 44.

³⁰⁷Kuz'mina, 2007: 373; Potts, 2014: 57; Erdan, 2016: 44.

³⁰⁸Potts, 2014: 57; Erdan, 2016: 44.

³⁰⁹ Muscarella, 1968: 192; Muscarella, 1974: 67; Littauer ve Crouwel, 1979: 111; Kuz'mina, 2007: 373; Erdan, 2016: 44.

³¹⁰ Muscarella, 1974: 78.

³¹¹ Muscarella, 1968: 192.

³¹²Dyson, 1965: 208- 209; Erdan, 2016: 44.

³¹³Dyson'a göre, İskitlerin MÖ IX. Yüzyıldan itibaren bölgedeki varlıklarının kanıtı olarak mezar armağanlarını göstermektedir. Dyson, 1965: 208.

³¹⁴Ghrishman, 1964: 27.

3.1.4. Ermenistan'da Bulunan Equid Gömütleri

Ermenistan'da OTÇ/GTÇ-EDÇ'ye tarihlendirilen Shirakavan Nekropolü'nden gelen faunal kalıntıların geldiği beş mezarda, çoğunluğunu at ve sığır kemiklerinin olduğu tespit edilmiştir³¹⁵. Shirakavan'da MÖ I. bine tarihlendirilen 2 nolu mezarda at kemiklerinin diğer buluntulara göre daha yoğun olduğu tespit edilmiştir³¹⁶ (Levha XIII-I).1984'de Erivan'da, Tunç Çağı'ndan itibaren mezarlık olarak kullanılan alanda insutuhalde bulunan Urartu yer altı örmemezarından at koşum takımları ele geçmiştir³¹⁷. Ermenistan'da yer alan Metsomar yerleşiminde EDÇ'na tarihlendirilen bir mezarın girişinde bazı at kemikleri ve mezar odasının içinden de bir adet bronz gem ele geçmiştir³¹⁸. Ermenistan'da EDÇ'na ait bazı mezar alanlarında da bu uygulama tespit edilmiştir³¹⁹.

3.1.5. Azerbaycan (Nahçıvan) Bölgesi'nde Bulunan Equid Gömütleri

Nahçıvan'da yapılan arkeolojik çalışmalarda, Nahçıvan Arkeolojisi'ne önemli katkılar veren Kültepe I, Kültepe II, Mahta I ve Şahtahtı höyüklerinde at gömüleri tespit edilmiştir. Lakin bu gömüler üzerinde inceleme yapılmamıştır³²⁰. Doğu Nahçıvan'da yer alan ve EDÇ'ye tarihlendirilen Kolanı mezarlığından gelen bir taş levha üzerine yontulmuş at üstünde bir savaşçı betimlemesi ele geçmiştir. Bu betimlemede savaşçının sırtında bir yılan ve ön kısmında hilal betimlemesi bulunmaktadır. Yılan sembolünün etrafında dalgalı ve birbiri ile kesişen çizgiler tespit edilmiştir³²¹.

³¹⁵Mirzoyan ve Manaseryan, 2008: 524.

³¹⁶Manaseryan ve Mirzoyan, 2000: 34-35.

³¹⁷Zorlu, 2009: 86.

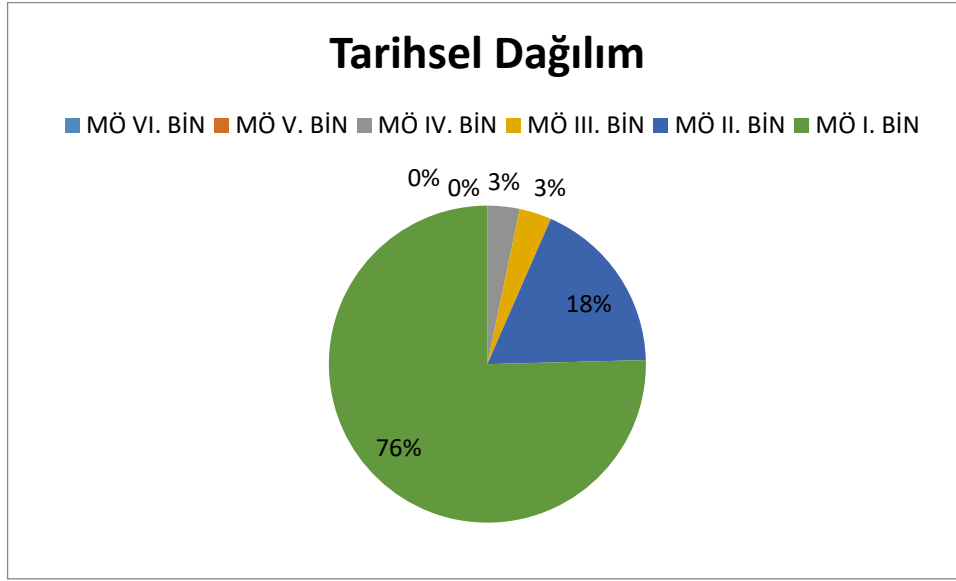
³¹⁸Zaqyan vd., 2017: 565.

³¹⁹Petrosyan, 1989: 88-90; Zaqyan vd., 2017: 565.

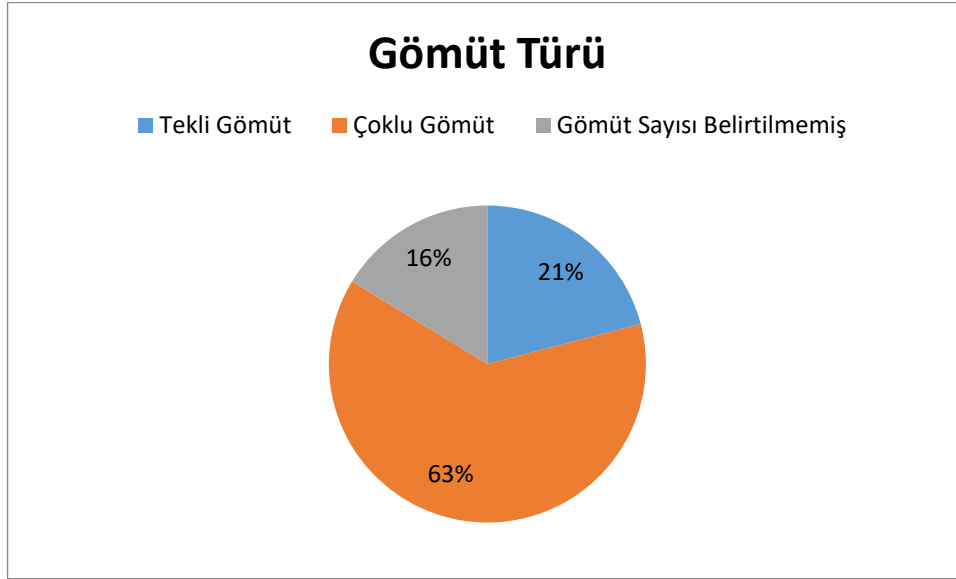
³²⁰Halilov, 2013: 6.

³²¹Bahşeliyev, 1998: 1-2.

Asya Kıtası'nda açığa çıkarılan equid gömütlerinin tarihsel dağılımı Şekil 3.1'de ve equid gömüt türü Şekil 3.2'de verilmiştir.

Şekil 3.1. Asya Kıtası Equid Gömütlerinin Tarihsel Dağılımı.

Şekil 3.2. Asya Kıtası Mezarlarda Bulunan Equid Gömütlerin Sayısal Dağılımı.

3.2. Yakınoğu

Eşeklerin cenaze ritüellerinde gömülme uygulaması, en az 6.000 yıl önceki evcilleştirilmeleri kadar eskidir. En erken gömüler, her zaman elit insan mezarlarına bitişik olarak yerleştirildikleri MÖ III. bin yılda eski Mısır'da meydana gelir. Bazı bilim adamları

ölen kişiye eşlik eden equid familyasından bir bireyin, prestij ve statüsünü sembolize eden bir imge olarak yorumlamışlardır³²². Irak ve Suriye'de eşekler, MÖ III. binyılın ortalarından sonlarına tarihlendirilen soylu mezarlarıyla da ilişkilidir³²³. Örneğin el-'Usiyah, TellMadhur, TellRazuk, Tell Abu Qasim, TellAbabra, Kish, Abu Salabikh, Lagash/el-Hiba, Ur, TellUmm el-Marra, TellHalawa, TellBanat, TellB'ia/Tuttul, Abu Hamad ve TellBrakyerleşimlerindeequid gömütleri uygulanmıştır³²⁴.

Yakın Doğu metinleri üzerine yaptığı tarihsel araştırmada KennethWay, *"eşeklerin hem ölüm hem de ölüm törenlerinde çok özel bir konuma sahip oldukları aşikârdır."* demektedir³²⁵. Way ayrıca, eşeklerin, ölen kişinin öbür dünyada ihtiyaç duyduğu materyaller arasında yer alan "cenaze mefruşatı" olarak işlev gördüğünü keşfetti ve buna bağlı olarak bir eşeğin tam olarak gömülmesi gerekliliğini arz etmiştir³²⁶. Bulliet'e göre ise eşeğin yaydığı enerjinin diğer evcil hayvanlardan farklı olmasından dolayı kutsal sayıldığı hakkında bir görüş belirtmiştir³²⁷.

Yakındoğu coğrafyasında; Irak, Kuveyt, Suriye ve Mısır Havzaları'nda yer alan equid gömütleri incelenmiştir. Bu gömütlerin çoğunluğu EquusAsinus (eşek) olarak tespit edilmiştir (Harita-2). Tablo-3.2'de ise incelenen bölgelerdeki buluntu merkezlerinin kronolojik olarak sırası verilmiştir.

³²²Hallote, 2001: 88; Philip, 2006: 229; Porter, 2002: 170; Schwartz, 2007a: 52; Schwartz, 2007b: 46; Vila, 2006: 117.

³²³Way, 2010: 211; Bough, 2013: 139.

³²⁴Way, 2010: 211.

³²⁵Way, 2011: 150.

³²⁶Way, 2011: 152.

³²⁷Bulliet, 2005: 159; Bough, 2013: 140.

Tablo 3.2. Yakınoğu'da Yer Alan Gümü Merkezleri.

Tarih-Dönem	Buluntu Merkezleri	Tam Gümü Adedi ve Türü	Herhangi bir Uzun Gümü	Araba Gümü	Equid ile İlgili Mezar Buluntuları
	IRAK				
EHD	Kish Mezar 2			4 tekerlekli araba	
EHD	Kish Mezar 3		Dağık buluntu	2 tekerlekli araba	
EHD II	Kish Y yerleşimi Mezar 1		Dağık buluntu	2 tekerlekli araba	
EHD II	Kish Y yerleşimi Mezar 2	4 adet (EquusHeminous/EquusAsinus)		4 tekerlekli araba	
EHD II	Kish Y yerleşimi Mezar 3		Dağık buluntu		
EHD III	Ur Mezar PG 789			Savaş arabası parçaları	
EHD III	Ur Mezar PG 800			Savaş arabası parçaları	
EHD III	Ur Mezar PG 1232			Savaş arabası parçaları	
EHD III	El-Usiyah	3-4 adet (Tür tespiti yapılmamış)			
EHD III	Ebu Salabikh Mezar 162	5 adet (Tür tespiti yapılmamış)			
EHD III	Ebu Salabikh Mezar 27		Dağık buluntu		
EHD III	Ebu Salabikh Mezar 38		Dağık buluntu		
EHD III	Ebu Salabikh Mezar 48		Dağık buluntu		
EHD III	Ebu Salabikh Mezar 73		Dental kalıntı		
EHD IIIB	Tell el-Hiba	1 adet (EH)			
EHD III/EAD	TellMadhur Mezar 7D	2 adet (EA)			
EHD III/EAD	TellMadhur Mezar 5G	2 adet (EA)			
EHD III/EAD	Tell Ebu-Qasim		Dağık buluntu		
EAD	TellMadhur Mezar 6G	Sayı tespiti yapılamamış			
EAD	TellRazuk	2 adet (EA)			
EHD/EAD	Ebu Tbeirah Mezar 1		Dağık buluntu		
EHD/EAD	Ebu Tbeirah Mezar 5	2 adet (Tür tespiti yapılmamış)			
EHD/EAD	Ebu Tbeirah Mezar 15		Lahit içinde 1 adet kemik		
EHD/GAD	Nippur Mezar 14	1 adet (Tür tespiti yapılmamış)			
OTÇ	Telled-Der Mezar T272		Dört adet bacak kemiği		

Tablo 3.2. Yakınoğu'da Yer Alan Gümü Merkezleri (Devamı)

EBD	TellAbabra Mezar 29	1 adet (EA)			
EBD	Isin/IřanBađrıyāt Mezar 116		Ön ayak kemikleri		
	KUVEYT				
MÖ VI. BİN	Es-Sabiya Mezar SMQ49	1 adet (Tür tespiti yapılmamış)			
	SURIYE				
ETÇ	TellUmm el-Marra A Mezar 1				
ETÇ III	TellUmm el-MarraKrali Mezar 1		Kafatası eksik		
ETÇ III	TellUmm el-MarraKrali Mezar 3		Dağınık Buluntu		
ETÇ III	TellUmm el-MarraKrali Mezar 4		Dağınık Buluntu		
ETÇ III	TellUmm el-MarraKrali Mezar 8	1 adet (Tür tespiti yapılmamış)			
EHD III	TellBrak		Dağınık buluntu		
MÖ 2600-2300	Tell Bant (Beyaz Anıt)		Yoğunluklu kemik buluntuları		
MÖ 2500-2400	TellBi'a Mezar U22	1 adet (EA)			
ETÇ IV	Ebu Hamad	3 adet (EH/EA)			
OTÇ	TellMozan	1 adet (EA)			
OTÇ	TellArbid	1 adet (Tür tespiti yapılmamış)			
MÖ 2200-2100	TellHalawaMezr H70	3 adet (EA)			
GTÇ	TellTuğan Mezar 451		Dağınık buluntu		
GTÇ	TellTuğan Mezar 458		Dağınık buluntu		
	MISIR				
MÖ III.BİN	Abydos	10 adet (EA)			
EHD	Deir el-Bahari	Gömüt sayısı belirtilmemiş (EC)			
MÖ XVII. YY	Buhen Kalesi	1 adet (EC)			
MÖ II. BİN	El Kurru	24 adet (EC)			
MÖ II. BİN	Thebes Mezar TT1151		At ve eşek kemikleri 68 adet		
MÖ XII-XI. YY	Sakkara	3 adet (EC)			
OTÇ	Tell el-Dab'a	Sayı tespiti yapılamamış (EA)			
MÖ VIII-VII	Tell el-Reteba Mezar 922		Arka ayak kemikleri		

Taylor'a göre; Latinceismi "Equus" olan at kelimesi tüm Aryan dillerinde ortak kullanılmaktadır ve aslen Aryan göçmenleri, Equus türünü Asya Kıtası'ndan Avrupa Kıtası'na getirmişlerdir³²⁸. Evcilleştirilmiş bir hayvan olarak at, Babil'in Sami fethinden önce Akadlılar veya Semitik ailenin dilbilimsel ayrılığından önce Semitik kavimlertarafından bilinmemekte ve EHD evresine kadar Mısır yazıtlarında geçmemektedir. Taylor, şüphesiz atın Orta Asya'dan getirildiği Hyksos tarafından Mısır'ın fethinden sonra geldiğini³²⁹ 1890 yılında yazdığı "The Origin of the Aryans" kitabında dile getirmiştir.

3.2.1. Irak'ta Bulunan Equid Gömütleri

Kerkük'ün 65 km doğusunda yer alan MezolitikDönem'e tarihlendirilen Paleo-Gavra mağarasında EquusAsinus'a (yabani eşek) ait kemik buluntuları Yakın Doğu'daki ilk yabani eşek buluntularıdır³³⁰. Yakındoğu'da özellikle EquusAsinus gömütleri ön plana çıkmaktadır. Nubia eşeklerinin Kalkolitik Dönem'de Kuzey Afrika'da evcilleştirildiği düşünülmektedir³³¹. EquusAsinus (yabani eşek), Güney Levant üzerinden Mısır ve Kuzey Afrika'ya evcilleştirilmiş Şekil de gelmiştir³³².

Yakın Doğu'da Ur veKish yerleşimlerinde ETÇ'ye tarihlendirilen equidlerle ilintili arabalı mezarlar ortaya çıkarılmıştır³³³. Kish yerleşiminde 2 nolu arabalı mezarda, 4 tekerlekli bir araba gömüsü ele geçmiştir. 3 nolu arabalı mezarda ise at ve eşek kalıntıları ile birlikte iki tekerlekli bir araba bulunmuştur³³⁴. Bu iki mezar Erken Sümer Dönemi'ne tarihlendirilen tonozlu mezarlardır³³⁵. Ur kentinin III. yerleşim tabakasındaki mezarlarda equid kurbanına ilişkin kanıtlar bulunmuştur³³⁶.

Yakın Doğu'da, Tell el Hiba, Kish, TellMadhhur, TellUmm el-Marra ve Abu Hamad'da tespit edilen veya şüphelenilen birkaç katır örneği dışında eşekler en yaygın olarak kullanılan hayvanlar olmuşlardır³³⁷.Kish yerleşiminde Er Hanedanlar Dönemi'nin çeşitli evrelerine tarihlendirilen "Y Yerleşimi" kazılarında açığa çıkarılan oda mezarlarda

³²⁸ Taylor, 1890: 158.

³²⁹ Taylor, 1890: 159-160.

³³⁰ Kimal, 1983: 23; Arslantaş, 2011: 415.

³³¹ Harris, 1996: 554; Rossel vd., 2008: 3715; Kelekna, 2009: 2-3; Kimura vd., 2011: 50; Greenfield vd., 2012: 23.

³³² Bökönyi, 1991: 124; Heidorn, 1997: 110-11; Greenfield vd., 2012: 23; Grigson, 2012: 188.

³³³ Silver, 2014: 339.

³³⁴ Zarins, 1986: 169-171; Silver, 2014: 339.

³³⁵ Zarins, 1986: 169-171.

³³⁶ Zarins, 1986: 171.

³³⁷ Recht, 2018: 67.

araba gömüleri tespit edilmiştir³³⁸. 1 nolu mezarda 2 tekerlekli savaş arabasının yanında equid kemikleri ele geçmiştir³³⁹. 2 nolu arabalı mezarda 4 tekerlekli arabanın üzerinde dört adet EquusHeminous/EquusAsinus iskeleti bulunmuştur³⁴⁰. 3 nolu arabalı mezarda ise at kalıntılarının mezarla bir bağlantısı olup olmadığı tespit edilememiştir³⁴¹. Bu üç mezar Geç EHD II evresine tarihlendirilmiştir³⁴². Ur kentinde ise EHD'nin III. evresine tarihlendirilen PG 789, PG 800 ve PG 1232 nolomezarlardan savaş arabaları arkeologlar tarafından açığa çıkarılmıştır³⁴³ (Levha XIII-II). EHD III' e tarihlendirilen El-UsiyahMezarı'nda bakırdan yapılmış dizgin halkalarıyla birlikte üç ya da dört adet equid kalıntısı ele geçmiştir³⁴⁴.

Ebu Salabikh yerleşiminde yer alan beş mezarda equid kalıntılarına ulaşılmıştır. 162 nolu mezardan gelen kalıntılara bakıldığında eşeğe ait olduğu düşünülen beş adet equid kalıntısı incelendiğinde ise dördü paralel pozisyonda çiftler halinde yerleştirilmiş, beşinci kalıntı ise diğer dört gömünün üst tabakasında açığa çıkarılmıştır. 162 nolu mezar EHD III'e tarihlendirilmiştir³⁴⁵. EHD III'e tarihlendirilen 27³⁴⁶, 38³⁴⁷ ve 48³⁴⁸ nolu mezarların içinden equid kemikleri ele geçmiştir. 73 nolu mezarda ise equid kalıntısı olarak dişler bulunmuştur³⁴⁹. Ayrıca Ebu Salabikh yerleşiminin Neolitik Dönemi'ne tarihlendirilen bir kül çukurundan tam formunda bir adet onager (EquusHeminous) tespit edilmiştir³⁵⁰.

Irak'ta Tell el-Hiba'da EHD IIIB'ye tarihlendirilen bir mezarda insan kalıntılarının üzerinde bütün olarak EquusHemionus (katır) iskeleti açığa çıkarılmıştır³⁵¹. Tell el-Hiba'daele geçen katır iskeleti yetişkin erkek birey olarak kayıtlara geçmiştir.³⁵² TellMadhuryerleşiminde üç mezarda equid kalıntılarına ulaşılmıştır. 7D Mezarı'nda mezarın içine gömülmüş muhtemelen eşek olduğu düşünülen iki equid iskeletine ulaşılmıştır³⁵³. EHD III/Erken Akad Dönemi'ne (MÖ 2300) tarihlendirilen 5G

³³⁸ Atan, 1999: 30; Özcan, 2010: 20.

³³⁹ Gibson, 1972: 83-86; Moorey, 1978: 106-107.

³⁴⁰ Gibson, 1972: 83-86; Moorey, 1978: 104-109.

³⁴¹ Gibson, 1972: 83-86; Moorey, 1978: 104-106, 109-110.

³⁴² Gibson, 1972: 83-86; Moorey, 1978: 106-107

³⁴³ Recht, 2018: 68.

³⁴⁴ Roaf ve Postgate, 1981: 198; Zarins, 1986: 175.

³⁴⁵ Postgate, 1982: 55-57; Postgate, 1984: 95-97; Postgate, 1986: 201-202; Postgate ve Moon, 1982: 133-135.

³⁴⁶ Postgate, 1985: 72-75.

³⁴⁷ Postgate ve Moorey, 1976: 151; Postgate, 1985: 3.

³⁴⁸ Postgate ve Moorey, 1976: 151-153; Postgate, 1982: 132; Postgate, 1985: 3.

³⁴⁹ Postgate, 1985: 125-127.

³⁵⁰ Clutton-Brock ve Burleigh, 1978: 92.

³⁵¹ Hansen, 1973: 70.

³⁵² Hansen, 1973: 70.

³⁵³ Killick ve Roaf, 1979: 540; Roaf, 1984: 114.

mezarında iki adet eşek iskeletine (bir tanesinin katır olabileceği düşünülüyor) ulaşılmıştır. 5G mezarında ele geçen iki eşek iskeletlerinin bir 2,5 diğeri 20 yaşında olduğu tespit edilmiş lakin cinsiyet tayini yapılmamıştır³⁵⁴.EAD'ne tarihlendirilen 6G mezarında; kısmen daha sonraları tahrip edildiği anlaşılan mezarın, bir ya da iki adet eşeğe ait olduğu düşünülen kemiklere ulaşılmıştır³⁵⁵. Tell Ebu-Qasim yerleşiminde EHD III/ EAD'ne tarihlendirilen site içinde birden fazla equid kalıntısına ulaşılmıştır³⁵⁶. TellRazuk yerleşiminde açığa çıkarılan EAD'ne tarihlendirilen 12 nolu mezarda, mezarın içinde ölen bireye paralel pozisyonda iki eşek gömüsü tespit edilmiştir³⁵⁷.

Ebu Tbeirah yerleşiminde EHD sonu-EAD başlarına (MÖ 2500-2000) tarihlendirilen 1 Nolu hayvan mezarında büyük bir konteks buluntu grubu olarak görülen eşek kemiklerine ulaşılmıştır. Büyük bir mezar alanına sahip olmasına rağmen buluntulara arasında insan kemiklerine rastlanmamıştır³⁵⁸. Sümerler Dönemi'ne tarihlendirilen 5 nolu mezarda ise iki adet equid kemiği ele geçmiştir. 15 nolu mezarda ele geçen lahitiniçinden bir adet equid kemiği bulunmuştur³⁵⁹. Nippur yerleşiminde EHD/GAD'ne tarihlendirilen 14 nolu mezarda, mezar içinde tam bir equid iskeleti çıkarılmıştır³⁶⁰. Telled-Der yerleşiminde OTÇ'ye tarihlendirilen T272 nolu mezarın dromosundan bir atın sadece dört bacağı açığa çıkarılmıştır³⁶¹.TellAbabra yerleşiminde Eski Babil Dönemi'ne tarihlendirilen 29 nolu mezarda kötü durumda olmasına rağmen tam vaziyette bir adet eşek iskeleti açığa çıkarılmıştır³⁶². TellAbabra yerleşiminde ele geçen eşek iskeleti yetişkin erkek birey olarak tespit edilmiştir³⁶³.Isin/İsānBaḥrīyāt yerleşiminde ise yine EBD'ne ait 116 nolu mezarda, mezarın alt tabakalarında equid familyasına ait bir bireyin ön ayakları bulunmuştur³⁶⁴.

3.2.2. Kuvyet'te Bulunan Equid Gömütleri

Kuvyet'te Es-Sabiya'da bulunan ve MÖ VI. binyılın sonlarındaGeç Neolitik El-Ubeid Dönemi'ne tarihlendirilen SMQ49 nolu mezar, Yakın Doğu'da bugüne kadar ortaya

³⁵⁴Killick ve Roaf, 1979: 540; Roaf, 1984: 115.

³⁵⁵Roaf, 1984: 115.

³⁵⁶Zarins, 1986: 175.

³⁵⁷Gibson, 1981: 73-75; Gibson, 1984: 206.

³⁵⁸D'Agostino vd., 2015: 219.

³⁵⁹D'Agostino vd., 2015: 210.

³⁶⁰Roaf, 2001: 56; MacMohan, 2006: 40-43.

³⁶¹Wyganska, 2011: 610.

³⁶²Piesl-Trenkwalder, 1981: 252.

³⁶³Piesl-Trenkwalder, 1981: 252.

³⁶⁴Hrouda, 1987: 123.

çıkmiş en erken equid mezarı olarak tanımlanmıştır³⁶⁵. SMQ49 nolu mezar hakkında detaylı bilgi yoktur.

3.2.3. Suriye’de Bulunan Equid Gömütleri

İnanç bağlamında mezarın önüne yerleştirilen equidlerin ölen kişi için hem koruyucu hem de öte dünyaya taşıyıcı bir rol üstlendiği hayvanlar olarak düşünülebilir. Urkesh kazılarında MÖ III. bin ortalarına tarihlendirilen, heykele benzeyen bir at başının açığa çıkarılmasıdır. Ayrıca Tupkish’in sarayının depo odasından bir dizi at figürünü ele geçmiştir. MÖ III. bin yılın son çeyreğinde Urkesh tarihinin bir sonraki dönemine ait bu figürinler, atın toplum yaşamı için son derece önemli olduğunun kanıtı olarak gösterilebilir. Bu figürinlerin en önemli özelliği ise üzerlerinde koşum takımlarının bulunmasıdır³⁶⁶. Urkesh kazılarında bulunan MÖ III. binyılın son çeyreğine tarihlendirilen ve Hurriler ile ilişkilendirilen metinlerde ilk kez bir saray ekonomisinde ve günlük yaşamda atların kullanımı belgelenmiştir³⁶⁷. Hitit metinlerinde tanrı bir ata bağlı olarak tanımlanır ve adı Hint-Avrupa kökenli bir ata kadar uzanabilir. Atların çektiği savaş arabalarının askeri işlevi ilk kez Kral Anitta'nın Eski Hitit yazıtında kanıtlanmıştır³⁶⁸.

MÖ II. binde eşeklerin, equid kurbanında Batı Semitik ritüeller bağlamında bir önemi olduğu düşünülmektedir³⁶⁹. Mari ve Tell el-Rimah'tan yerleşimlerinde bulunmuş çivi yazılı metinlerde Amorit kabileleri arasında yapılan bir antlaşmada ritüel olarak eşek kurbanından bahsetmektedir³⁷⁰. OTÇ’ndaequid gömüt geleneğinin benimsenmesi, Eski Yakın Doğu’da equidlerin meta olarak önemini göstermektedir³⁷¹. OTÇ equid gömüleri ortak bir gelenekten türemiş olmalarını mümkün kılacak kadar birbirlerine paralellik arz etmektedir³⁷².

Mezarlar dışında da eşek gömüleri mevcuttur. Bu gömüler genellikle duvar diplerinde, tapınakların altlarında ve ev içi gömüler olarak ortaya çıkarılmışlardır. TellLod antik kentinin ETÇ IB katmanında yerleşimin dış kısmında bakir toprağa gömülmüş tam bir

³⁶⁵ Silver, 2014: 339.

³⁶⁶ Ivanov, 1998: 145.

³⁶⁷ Kammenhuber, 1961: 13; Starke, 1995: 121; Ivanov, 1998: 147-148.

³⁶⁸ Ivanov, 1998: 147-148.

³⁶⁹ Stiebing, 1971: 116; Durand, 1997: 443-444; Wygnanska, 2011: 610-611.

³⁷⁰ Wygnanska, 2011: 610-611.

³⁷¹ Finet, 1993: 136; Wygnanska, 2011: 614.

³⁷² Wygnanska, 2011: 614; Wygnanska, 2017: 145-146.

eşek iskeleti ve Gazze Vadisi'nin güneyinde yer alan Tell es-Sakan kentinin ETÇ III katmanında da tam bir eşek iskeleti arkeologlar tarafından açığa çıkarılmıştır³⁷³.

Suriye'deki TellUmm el-Marra'dakiETÇ'ye tarihlendirilen A yerleşiminde, 1 noluMezar'ın kuzeyinde yer alan dikdörtgen bir odadan oluşan bir mezardır. Yapıda dört adet tam equid iskeleti, bir insan bebeğinin kafatası ve postkranial kalıntıları ve üst molozda silindirik seramik bir standın parçaları bulunmuştur³⁷⁴ (Levha XIV-I). B yerleşiminde ise bir metre derinliğinde iki odaya bölünmüş bir yer altı kerpiç yapısı açığa çıkarılmıştır. Her bölmede ayakta duran birer equid iskeleti bulunmuştur³⁷⁵ (Levha XIV-II). TellUmm el-Marra'dakikrali mezarlıkta hem genç yaşta kurban edilen hem de doğal sebeplerden dolayı ölen equid gömütleri ortaya çıkarılmıştır³⁷⁶. TellUmm el-Marra'da sırası ile; MÖ 2300 tarihlendirilen 1 nolu mezarda kafatası eksik, diğer kemikleri tam halde bir adet equid gömüsü tespit edilmiştir³⁷⁷. 3³⁷⁸ ve 4³⁷⁹ nolu mezarlardan farklı hayvan türlerine ait kemikler elde edilmiştir. Bu kemik grubunun içinde equid kemikleri de yer almaktadır. 3 nolu mezar MÖ 2500, 4 nolu mezar MÖ 2400'e tarihlendirilmiştir³⁸⁰. ETÇ III mezarı olarak tespit edilen 8 nolu mezarda ise mezarın doğu duvarının dış kısmında tam halde bir adet equid iskeleti bulunmuştur³⁸¹. TellUmm el-Marra'da sadece mezarlardan değil komplike bir alanın içinde de equid gömüleri olduğu tespit edilmiştir. Komplike alandan gelen tüm equid kalıntıları ETÇ Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. A alanından dört tam equid ve beşinci equid'e ait kemikler ele geçmiştir³⁸². B alanında ise iki bölmeli bir mezarda her biri dik bir Şekil de yerleştirilmiş iki adet equid iskeleti ele geçmiştir. Ayrıca her bölmeye eşit aralıklarla 3'er adet köpek yavrusu da gömülmüştür³⁸³. C alanında iki ayrı bölmede kafatasları ve pelvis kemikleri eksik iki adet equid iskeletleri bulunmuştur³⁸⁴. D alanında yine iki ayrı bölmede iki tam equid iskeleti ele geçmiştir. Alanın kuzey bölmesinde iki farklı equide ait ayak

³⁷³de Miroshedji vd., 2001: 97; Greenfield vd., 2012: 26.

³⁷⁴Recht, 2018: 71.

³⁷⁵Recht, 2018: 71.

³⁷⁶Schwartz, 2012a: 25.

³⁷⁷Schwartz, 2012a: 15-17; Schwartz, 2012b: 60-62.

³⁷⁸Schwartz vd., 2006: 609-610.

³⁷⁹Schwartz vd., 2006: 610-613; Schwartz, 2012b: 62-63.

³⁸⁰Schwartz vd., 2006: 609-610.

³⁸¹Schwartz, 2012b: 63-64.

³⁸²Schwartz vd., 2006: 624-625; Schwartz vd., 2012: 164; Schwartz, 2012a: 19-22; Weber, 2008: 501-502; Weber, 2012: 165-166.

³⁸³Schwartz vd., 2006: 625; Schwartz vd., 2012: 164; Schwartz, 2012a: 19-22; Schwartz, 2012b: 71; Weber, 2008: 502; Weber, 2012: 166-167; Wagnanska, 2017: 146.

³⁸⁴Schwartz vd., 2006: 625; Schwartz vd., 2012: 164; Weber, 2008: 502-503; Weber, 2012: 166-167.

kemikleri, güney bölmede dört adet kafatası ve ayak kemiği açığa çıkarılmıştır³⁸⁵. E alanında yer alan gömü ise diğerlerine göre farklılık arz etmektedir. Burada yapılan kazılarda dört adet equidin ortadan ikiye kesilmiş vaziyette sekiz farklı odaya dik olarak yerleştirildikleri tespit edilmiştir. Ayrıca bu odalarda yer alan bir çıkıntının üzerine, mezarda yer alan üç adet equidin kafatasları yerleştirilmiştir. Bu alanda duvarlar arasında başka bir equidin yarım iskeleti açığa çıkarılmıştır³⁸⁶. F alanından dört equid ele geçmiştir. Ele geçen dört equid gömüsü hakkında kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır³⁸⁷. Son olarak G alanında yer alan iki çukurda, alt kısımda dört adet genç equid birey üst kısımda ise tam Şekil de iki adet equid iskeleti yerleştirilmiştir. Üst kısımdaki çukur diğerine göre daha büyük olup üç farklı equid kafatası ve toynakları bulunmuştur³⁸⁸. TellUmm el-Marra'da A alanından ele geçen 4 adet equid iskeleti incelendiğinde 3 tanesinin 9-13, bir tanesinin de 4-5 yaşlarında oldukları tespit edilmiştir³⁸⁹. B ve C alanlarından gelen iki adet equid bireyden bir tanesi 20 yaşında diğeri ise ondan bizzat daha genç erkek bireylerdir³⁹⁰. D alanından biri 20 yaşında diğeri 15 yaşında iki equid birey³⁹¹. E alanında ele geçen dört bireyin tamamı erkek ve 5 yaşındadır³⁹². F alanında dört genç erkek birey tespit edilmiştir³⁹³. G alanında yer alan bireylerin tamamı 3-13 yaş aralığında erkek bireyler olarak kayıtlara geçmiştir³⁹⁴.

Suriye'nin kuzeyinde yer alan TellBrak yerleşiminde Akad Dönemi'ne (MÖ 2250-2150) tarihlendirilen terk edilmiş bir tapınak kompleksini kaplayan ve mühürleyen bir dolgu tabakasından 8 adet eşek iskeleti bütün halde açığa çıkarılmıştır³⁹⁵. Eşeklerin dişlerinin arasında bulunan bakır parçalarının, eşeklere takılan gemlere ait parçalar olduğu düşünülmektedir³⁹⁶. Kazıyı yapan arkeologlar bu eşeklerin tanrıya sunulan bir kurban ritüeli ile bağlantılı olduğunu düşünmektedirler³⁹⁷. TellBrak'da yer alan EHD III'e tarihlendirilen oval mezarda ise arka ayakları eksik kafaları gövdelerinden ayrılmış iki veya daha fazla olduğu sanılan eşek kalıntıları bulunmuştur³⁹⁸. TellBant'ın kuzeyinde yer alan MÖ 2600-

³⁸⁵Schwartz vd., 2006: 625-627; Schwartz vd., 2012: 164; Weber, 2008: 503-504; Weber, 2012: 166-167.

³⁸⁶Weber, 2008: 504; Weber, 2012: 165-166; Schwartz, 2012a: 19-22; Schwartz, 2012b: 65.

³⁸⁷Schwartz, 2012a: 19-22; Schwartz, 2012b: 164; Weber, 2012: 165-166.

³⁸⁸Schwartz, 2012a: 19-22; Schwartz, 2012b: 66; Schwartz vd., 2012: 165; Weber, 2012: 167-168.

³⁸⁹Schwartz vd., 2012: 164; Schwartz, 2012a: 19-22.

³⁹⁰Schwartz vd., 2012: 164.

³⁹¹Schwartz vd., 2012: 164.

³⁹²Weber, 2008: 504; Weber, 2012: 165-166.

³⁹³Schwartz, 2012a: 19-22; Schwartz, 2012b: 164.

³⁹⁴Schwartz, 2012a: 19-22; Schwartz, 2012b: 66; Schwartz vd., 2012: 165; Weber, 2012: 167-168.

³⁹⁵Oates ve McDonald, 2001: 387; Wagnanska, 2017: 147.

³⁹⁶Clutton-Brock ve Davis, 1993: 215; Brownrigg, 2006: 166.

³⁹⁷Oates ve Oates, 1993: 137; Oates ve McDonald, 2001: 389; Oates vd., 2008: 398.

³⁹⁸Emberling ve McDonald, 2003: 48.

2300'e tarihlendirilen ve "Beyaz Anıt" olarak adlandırılan yapının dört evresinin olduğu tespit edilmiştir. Sadece A evresinden gelen kemiklerin %40'ı equid familyasına aittir. Anıtın diğer evrelerinde equid kalıntısına rastlanmamıştır³⁹⁹. TellBi'a (Tuttul) yerleşiminde MÖ 2500-2400'e tarihlendirilen U22 nolu mezarda tam bir Şekil de bir adet eşek gömüsü açığa çıkarılmıştır⁴⁰⁰. Ebu Hamad yerleşiminde ETÇ IV evresine tarihlendirilen A5 nolu mezarın içinde yer alan taş sanduka mezarın içinde eşek veya katır olduğu düşünülen kötü korunmuş üç adet tam equid gömüsü bulunmuştur⁴⁰¹.

Suriye'nin kuzeydoğusundaki eski Urkesh'teki TellMoza'n da OTÇ'ye tarihlendirilen 37 nolu mezar odasında, farklı zamanlarda gömülmüş bir çocuk ve yaklaşık 60 yaşında yetişkin bir erkek iskeleti içermektedir. Mezarın girişinin önüne yerleştirilmiş yetişkin bir dişi eşeğin tam iskeleti bulunmuştur⁴⁰².

Suriye'de yer alan TellArbid yerleşiminde çok odalı mezarlardan birinin önünde yer alan bir çukurda kemikleri dağınık halde equid kalıntıları bulunmuştur⁴⁰³. Daha sonra kemikler birleştirilerek bütün bir equid iskeleti haline getirilmiştir⁴⁰⁴. Bu mezardan köpek kemikleri ele geçmiştir. TellArbid yerleşiminde yer alan mezardan gelen equid kemikleri 15-17 yaşlarında dişi bir bireye ait olduğu düşünülmektedir⁴⁰⁵. Günümüzde Suriye sınırları içinde yer alan TellHalawa yerleşiminde MÖ 2200-2100'e tarihlendirilen H-70 nolu mezarda üç adet tam Şekil de eşek gömüsü açığa çıkarılmıştır⁴⁰⁶. TellHalawa yerleşiminde açığa çıkarılan üç eşek iskeletinin ikisi yetişkin dişi diğeri ise yetişkin erkek bireyler olarak tayin edilmiştir⁴⁰⁷. TellTuqa'n yerleşiminde GTÇ evresine tarihlendirilen 451 ve 458 nolu mezarlarda equid familyasına ait kemikler bulunmuştur⁴⁰⁸.

Kuzey Suriye'de yer alan Ugarit yerleşimi, arkeologlar tarafından incelendiğinde gelen veriler göz önüne alınarak bulgular kapsamında şehrin genelinde, özellikle "Urtenu

³⁹⁹McClellan ve Porter, 1999: 107-108; Porter, 2002: 160-165.

⁴⁰⁰Boessneck ve von den Driesch, 1986: 45-50.

⁴⁰¹Falb vd., 2005: 20-21, 335-337; Vila, 2006: 116-117.

⁴⁰²Dohmann-Pfälzner ve Pfälzner, 2001: 129-133; Doll, 2010: 264-265; Recht, 2018: 70.

⁴⁰³Piatkowska-Malecka ve Wygnanska, 2006: 82; Wygnanska, 2011: 610; Kolinski, 2012: 549; Wygnanska, 2017: 147.

⁴⁰⁴Wygnanska, 2011: 610.

⁴⁰⁵Piatkowska-Malecka ve Wygnanska, 2006: 82; Wygnanska, 2011: 610; Kolinski, 2012: 549.

⁴⁰⁶Boessneck ve Kokabi, 1981: 101; Orthmann, 1981: 54.

⁴⁰⁷Orthmann, 1981: 54.

⁴⁰⁸Peyronel, 2006: 186; Minniti, 2006: 323.

Evi” baz alınarak at yetiştiriciliği ve at koşum takımlarına ait parçalar ele geçmiştir⁴⁰⁹. Ayrıca Ugarit yerleşiminde yapılan kazılar sonucu yerleşimin tamamında toplam 35 savaş arabası açığa çıkarılmıştır. Lakin bu savaş arabalarının mezarlar ile bir bağlantısı yoktur⁴¹⁰.

3.2.4. Mısır’da Bulunan Equid Gömütleri

Mısır’da eşekler sadece ekonomi ve günlük yaşam unsuru olarak değil, dini ve sembolik unsur olarak da bilinmektedir. Eski Ahit’te⁴¹¹ doğan ilk erkek eşeğin kurban edildiği yazılmıştır⁴¹². Sadece Eski Ahit ile sınırlı kalmayıp Mari’deki OTÇ’na ait metinlerde eşek kurban edildiği, Ugarit’teki GTÇ metinlerinde ise Tanrı Ba’al’in cenazesi için 70 eşeğin kurban edilmeleri için cenazeye yollandığı yazılmıştır⁴¹³. Eski Yakındoğu’da eşekler kurban edilirken diğer kurban hayvanlarının aksine kurban edilen eşeğin eti yenmezdi. Etleri tanrı sunularında kullanılmazdı. Mari metinlerinde eşeğin etinin yenmediği belirtilmiştir⁴¹⁴. Eşeklerin önemine dair metinsel ve ikonografik kanıtlara rağmen, Yakın Doğu’nun ETC’ sine ait çok az sayıda tam veya tama yakın eşek gömüsü bulunmuştur. ETC boyunca Güney Levant’taki eşek kalıntılarının çoğu, diğer hayvan kalıntılarıyla karışmış izole dağınık kalıntılardan oluşmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılar neticesinde evcilleştirilmiş eşeklerin gömülmesi çok nadir olarak tespit edilmiştir⁴¹⁵. Bu türden en erken evcilleştirilmiş eşek gömüsü Abousir ve Tarkhan’dan (Mısır) EHD evresine tarihlendirilmiştir⁴¹⁶. Diğer örnekler Yakın Doğu yerleşimlerinde dağılmış bir pozisyondadır⁴¹⁷.

Kahire’nin 480 km güneyinde Nil Vadisi’nde yer alan, en eski Mısır krallarının mezar yeri ve kendisi de Mısır’ın efsanevi kralı ve toprakların hükümdarı olan tanrı Osiris’in kült yeri olan Abydos mezarlık alanında MÖ III.binyıla tarihlendirilen ve tam olarak ele geçen on eşek iskeleti EHD’nde eşeklerin önemini göstermektedir⁴¹⁸. Abydos’daki eşeklerin diş aşınmaları ile ilgili yapılan çalışmaların sonucunda, Abydos eşeklerinin 8-13 yaş arası

⁴⁰⁹Feldman ve Sauvage, 2010: 73.

⁴¹⁰Feldman ve Sauvage, 2010: 76.

⁴¹¹ Tevrat, Exodus 13:13.

⁴¹²Greenfield vd., 2012: 24.

⁴¹³Greenfield vd., 2011: 25.

⁴¹⁴Greenfield vd., 2012: 25.

⁴¹⁵Greenfield vd., 2012: 26

⁴¹⁶Vila, 2005: 203; Greenfield vd., 2012: 26.

⁴¹⁷Greenfield vd., 2012: 26.

⁴¹⁸Bough, 2013: 140-141.

erkek bireyler olduğu tespit edilmiştir⁴¹⁹ (Levha XV-I).Bütün eşekler, birbirlerine paralel ve güneydoğuya bakacak Şekil de saz hasırlar üzerinde sol taraflarına doğru yatırılarak gömme işlemi uygulanmıştır. Mezarlar sadece eşeklerin gömülmesi için kullanılmış ve insan kalıntıları veya ölü hediyeleri içermemektedir⁴²⁰.Abydos'taki Kuzey Mezarlığı'nda ele geçen iskeletler mühürlü bir mezarın içinde bitişik üç mezar odasında insutu vaziyette bulunmuştur⁴²¹. Eşeklerin kral mezarlığı kompleksi içinde bulunması eşeklerin krali ahırlara ait olduğunu göstermektedir⁴²².

OTÇ ile beraber Kenan bölgesi ve Nil Deltası'nda eşek gömüleri yaygınlaşmıştır⁴²³. Mısır'da en önemli ölüm ritüellerinden biri mumyalamadır. Farklı türden hayvanların tanrısal kutsallığı olduğu düşünülerek mumyalandığı bilinmektedir. EHD'ne tarihlendirilenDeir el-Bahari yerleşiminde ve yakınlarında yapılan kazılarda ketenlere sarılarak gömülen atlar dikkat çekicidir⁴²⁴. Nil Deltası'nda yer alan TellHeboua yerleşiminde Geç Krallık Dönemi'ne tarihlendirilen alanda mezar içinde yetişkin bir ata ait iskelet ele geçmiştir⁴²⁵(Levha XV-II).Buhen Kalesi'nde ele geçen ve MÖ XVII. yüzyıla tarihlendirilen at gömüsünün defnedildiği⁴²⁶ mi yoksa başka nedenden dolayı mı olduğu tespit edilememiştir⁴²⁷.

Evcil atların MÖ II. binyılda Orta Doğu ve Mısır'a yayıldığı kabul edilmektedir⁴²⁸. III. Thutmose, Megiddo Savaşı Analları'nda 2,041 kısrak, 191 dişi aygır, altı aygır, ve toplam 924 savaş arabasından oluşan bir ganimet kaydeder. Hükümdarlığı sırasında Suriye'den gelen haraç ile birlikte bu önemli taşıma, muhtemelen Mısır'ın uzun at yetiştirme geleneğinin başlangıcı olarak görülebilir⁴²⁹. Memphis ve Karnak'te ele geçen stellerde, II. Amenhotep Dönemi'nde önemli savaş arabası ve at ganimetlerini, hükümdarlığının yedinci yılında 730 savaş arabası ve 820 at ile dokuzuncu yılında 1092 savaş arabasını ganimet

⁴¹⁹Rossel vd., 2008: 3718.

⁴²⁰Rossel vd., 2008: 3717.

⁴²¹Rossel vd., 2008: 3716-3717.

⁴²² Yılmaz ve Ertuğrul, 2011: 112.

⁴²³Hesse ve Wapnish, 2002: 473.

⁴²⁴Velde te, 1980: 81.

⁴²⁵Raulwing ve Clutton-Brock, 2009: 48-49.

⁴²⁶Emery vd., 1979: 13.

⁴²⁷Raulwing ve Clutton-Brock'a göre; At, ana duvarın burçları arasında barınak ararken ölmüştür. Raulwing ve Clutton-Brock, 2009: 32-35.

⁴²⁸Grigson, 2012: 186.

⁴²⁹Feldman ve Sauvage, 2010: 83-84.

olarak bu stellere kaydettirmiştir⁴³⁰.Eski Mısır'da mezarlarda at gömütleri Hyksos Hanedanı (MÖ 1610- 1570) ile birliktegörölmeye başlanmıştır (Levha XVI-I).

El Kurru'da yer alan krali mezarlığında bu dönemde hüküm sürmüş firavunlardanPiankhy, Shabako, Shebitku ve Tanwetamani'ninmezarlarında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda toplam 24 at gömüsü tespit edilmiş ve bu at gömülerinin mezar odasının hemen dışına gömüldüğü saptanmıştır⁴³¹(Levha XVI-II). Thebes (Teb) Antik kentinde Orta Krallık Dönemi'ne tarihlendirilen TT1151 nolu mezarda 51 adet at ve 17 adet eşek kemiği tespit edilmiştir⁴³².Sakkara yerleşiminde MÖ XII-XI yüzyıllara tarihlendirilen mezarlık alanından üç adet at iskeleti ele geçmiştir. Atlardan bir tanesi 18 yaşında olup bir örtüye sarılarak, tahta bir tabutun içinde defnedilmiştir⁴³³. Tahta tabutun içinde defnedilen at, Kahire Müzesi'nde restore edilerek sergiye sunulmuştur⁴³⁴.

Nil Deltası'nda eşek iskeletleri mezarın önüne veya girişine gömülmüşlerdir⁴³⁵. Ancak MÖ II. binyılda Mısır ve Filistin'de insan mezarlarıyla doğrudan bir bağlantı göstermeyen eşek mezarları bulunmaktadır. Filistin ve Suriye arasında yer alan OTÇ evresine tarihlendirilen Tell el-Dab'a yerleşiminde mezarların mimarisi Mısır kökenli olmakla birlikte tüm mezarların önüne çift kurban yerleştirme geleneği görölmektedir (Levha XVII-I). Bazı mezarlarda, ikişer adet eşek gömüsü ile birlikte dörder adet keçi/koyun yerleştirilmiştir⁴³⁶. Mezarlık kompleksinin yer aldığı alan incelendiğinde bu alanda yer alan mezarların çoğunluğunun savaşı mezarı olması ve bazı mezarların girişinde eşek kurbanlarının olduğu tespit edilmiştir⁴³⁷. Her savaşı mezarında eşek olmamasına rağmen, bu kurban ritüelleri savaşı mezarları ile ilişkilendirilmiştir⁴³⁸. A mezarında odanın önünde beş ya da altı eşiğin kurban edildiği tespit edilmiştir⁴³⁹. Bu mezarın Asyatik kökenli birine ait olduğu ve mezarın içinde sıva ile kaplı ahşap tabut arkeologlar tarafından açığa çıkarılmıştır⁴⁴⁰.Tell el-Dab'a yerleşiminde MÖ XVIII-XVI. yüzyıllarda bir tapınak

⁴³⁰Feldman ve Sauvage, 2010: 83-84.

⁴³¹Dunham, 1950: 110-117; Van Dijk, 2007: 145; Erdan, 2016: 45.

⁴³²Iwaszczuk, 2009: 693-696.

⁴³³Quibel ve Olver, 1926: 176.

⁴³⁴Raulwing ve Clutton-Brock, 2009: 53-54.

⁴³⁵Way, 2010: 211.

⁴³⁶Stiebing, 1970: 115-119; Steibing, 1971: 114-116; Bietak, 1991: 34.

⁴³⁷Bietak, 1991: 39.

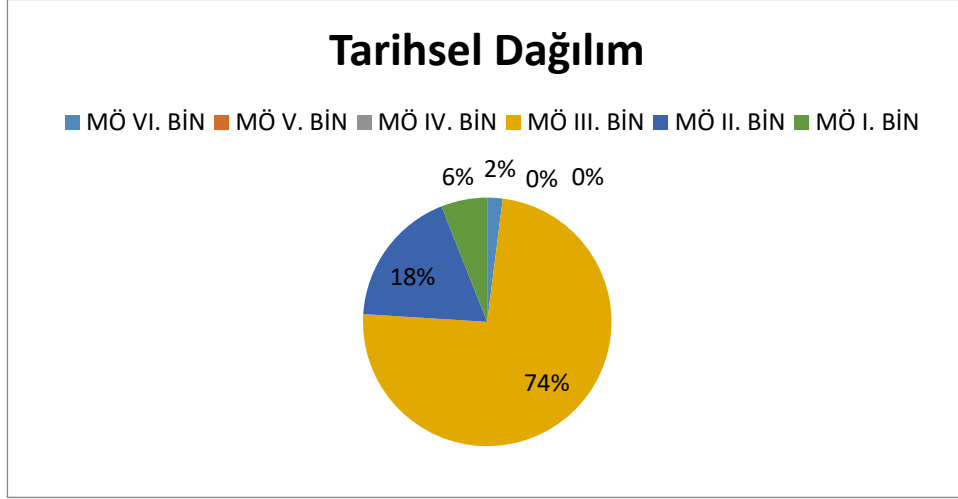
⁴³⁸Bietak, 1991: 39.

⁴³⁹Bietak, 1991: 39.

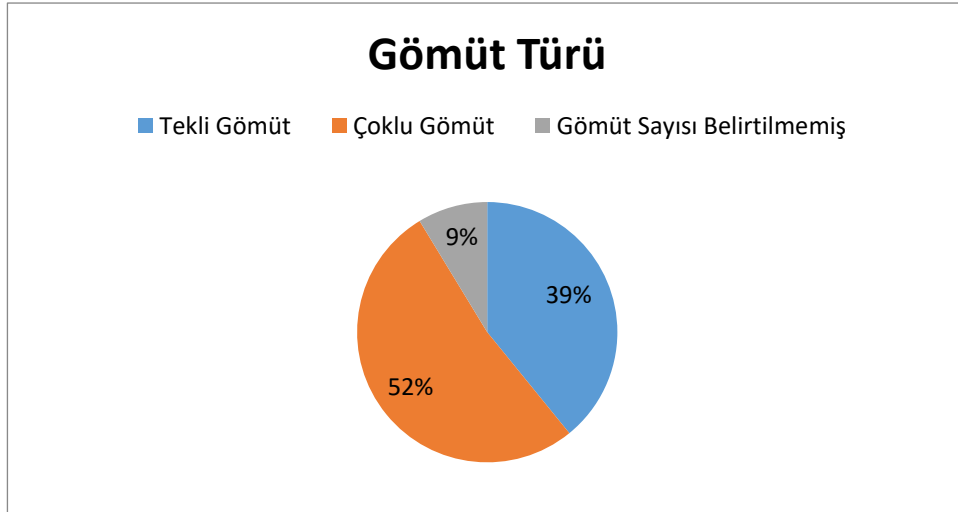
⁴⁴⁰Bietak, 1991: 51.

kompleksi veya bir mezarlık ile ilişkili çok sayıda eşek çukurlara gömülmüştür⁴⁴¹. Tell el-Dab'ada at gömüleri yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılmıştır⁴⁴². Nil Deltası'nda yer alan Tell el-Reteba yerleşiminde İkinci Ara Dönem'e tarihlendirilen 922 nolu mezarda eşeğe ait arka ayak kemikleri ele geçmiştir⁴⁴³.

Yakındoğu coğrafyasında açığa çıkarılan equid gömütlerinin tarihsel dağılımı Şekil 3.3'te ve equid gömüt türü Şekil 3.4'te verilmiştir.

Şekil 3.3. Yakındoğu Equid Gömütlerinin Tarihsel Dağılımı.

Şekil 3.4. Yakındoğu'da Mezarlarda Bulunan Equid Gömütlerin Sayısal Dağılımı.

⁴⁴¹Way, 2010: 211.

⁴⁴²Bunson, 2002: 171; Booth, 2005: 36; Erdan, 2016: 44- 45.

⁴⁴³Rzepka vd., 2014: 43-44; Grezak, 2016: 121.

3.3.Doğu Akdeniz ve Ege Havzası

Doğu Akdeniz ve Ege Havzası'nda equid gömülerinin varlığı İsrail, Filistin, Kıbrıs, Kıta Yunanistan ve Ege Adaları'nda tespit edilmiştir (Harita-3). Tablo 3.3.'te ise buluntu merkezleri kronolojik sırayla gösterilmiştir.

Tablo 3.3. Doğu Akdeniz ve Ege Havzası buluntu merkezleri.

Tarih-Dönem	Buluntu Merkezleri	Tam Gömüt Adedi ve Cinsi	Herhangi bir Uzuvun Gömütü	Araba Gömütü	Equid ile İlgili Mezar Buluntuları
	İSRAİL				
ETÇ III	Tell es-Safi	1 adet (EA)			
ETÇ III	Tell es-Safi E Alanı	1 adet (EA)			
OTÇ I - GTÇ I	TellMegiddo Mezar 1100		Dağınık buluntu		
GTÇ-EDÇ I	Tell Azor Sektör B	1 adet (EC)			
GTÇ II	Tell Azor Sektör C		Dağınık buluntu		
	FİLİSTİN				
MÖ XVI YY	Tell el- Ajjul		Ayak ve omuz kemikleri eksik		
OTÇ	Tell el- Ajjul Mezar 1504		Dental kalıntı		
OTÇ	Tell el- Ajjul Mezar 590		Dağınık buluntu		
OTÇ IIA	Tell el- Ajjul Mezar 1417	1 adet (EA)			
OTÇ IIB-C	Tell el- Ajjul Mezar 1474		Kafatası eksik (EA)		
OTÇ IIB-C	Tell el- Ajjul Mezar 101	4 adet (EA)			
OTÇ IIB-C	Tell el- Ajjul Mezar 210		Arka kısmı eksik (EC)		
OTÇ IIB-C	Tell el- Ajjul Mezar 411		Üç ayak kemiği eksik (EC)		
OTÇ IIB	TellHaror	2 adet (EA)			
OTÇ IIB-C	Jericho Mezar B48	2 adet (EA)			
OTÇ IIB-C	Jericho Mezar B50		Dağınık buluntu		
OTÇ IIB-C	Jericho Mezar B51	1 adet (Tür tespiti yapılmamıştır)			
OTÇ IIB-C	Jericho Mezar D9		Kemik buluntusu		
OTÇ IIB-C	Jericho Mezar D22		Kemik buluntusu		
OTÇ IIB-C	Jericho Mezar J37		Kemik buluntusu		
OTÇ IIB-C	Jericho Mezar M11		Kemik buluntusu		
OTÇ IIB-C	Jericho Mezar P21		Kemik buluntusu		

Tablo 3.3. Doğu Akdeniz ve Ege Havzası buluntu merkezleri (Devamı)

OTÇ IIB	Jericho Mezar J3		3 adet eşek kafatası/ön ayak kemikleri		
OTÇ IIC	TellJemeh		1 adet eşek kafatası/ayak kemikleri		
GTÇ-EDÇ	TellBeth-Shemesh		2 adet eşek kafatası/ayak kemikleri		
Demir Çağı	TellMiqne-Ekron		Dağınık buluntu		
	KIBRIS				
GTÇ	Hala Sultan Mezar 2	2 adet (EA) 1 adet (EC)			
GTÇ	Hala Sultan Mezar 22		Karışık kemik buluntusu (EC/EA)		
EK III-OK I	Lapithos-VrysiTou Barba		Kemik Buluntusu		
EK III-OK I	Episkopi-Phaneromi		Kafatası ve kemik buluntuları (EA)		
EK IIIB-OK I	Kavalasos		2 adet çene kemiği		
OPD	LefkandiToumba Mezar T49	2 adet (EC)			
OPD	LefkandiToumba Mezar T68	1 adet (EC)			
MÖ X. YY	Mouliana Mezar A				Süvari tasvirli krater
MÖ VII. YY	Salamis Mezar 3			Cenaze arabası	
MÖ VII. YY	Salamis Mezar 19	1 adet (EC)			
MÖ VII. YY	Salamis Mezar 31	2 adet (EC)			
MÖ VII. YY	Salamis Mezar 47	2 adet (EC)			
MÖ VII. YY	Salamis Mezar 79			Cenaze arabası	
GKD	Politiko-Chomazoudhia	1 adet (EC)			
GKD	AyiaParaskevi		Dental kalıntı (EC)		
GKD	Kalopsidha		Kemik ve dental kalıntı (EC)		
GKD	Tamassos		Kemik buluntusu (EC)		
GKD	Amathus		Çene kemiği ve dental kalıntı (EC)		
GKD	Kition		1 adet çene kemiği (EC)		
	KITA YUNANİSTAN ve EGE ADALARI				
OHD	Argos		Kafatası eksik (EC)		
OHD	Marathon	1 adet (EC)			
MÖ XIII. YY	Kókla	4 adet (EC)			

Tablo 3.3. Doğu Akdeniz ve Ege Havzası buluntu merkezleri (Devamı)

GHD	Lerna Mezar (belirtilmemiş)	1 adet (EC)			
GHD	Lerna Mezar 65		Dental kalıntı (EC)		
GHD	Marathon	2 adet (EC)			
GHD	Nauplia	1 adet (EC)			
GHD	Aidonia Mezar (belirtilmemiş)	1 adet (EC)	14 adet çene kemiği (EC)		
GHD	Aidonia Mezar (belirtilmemiş)		Kafatası eksik (EC)		
GHD IIIA-B	Dendra Tümülüs B	2 adet (EC)			
GHD IIIA-B	Dendra Tümülüs C	2 adet (EC)			
GHD IIIA-B	Dendra Tümülüs D	2 adet (EC)			
GHD I- GHD IIIC	Kallithea		1 adet kafatası (EC)		
GH IIIA-B	Donatos	1 adet (EC)	1 adet kafatası (EC)		
GH IIIA2 - GH IIIB2	Nichoria		Dental kalıntı (EC)		
Geç III	Minos Archane Mezar A	1 adet (EC)			
MÖ VII-VI. YY	Psomi	1 adet (EC)			

3.3.1. İsrail'de Bulunan Equid Gömütleri

İsrail'in güneyinde yer alan Tell es-Safi⁴⁴⁴ yerleşiminin ETÇ III katmanından gelen eşek iskeleti mimari yapının içindeki bir çukurdan açığa çıkarılmıştır⁴⁴⁵. Çukurda tam formu ile bulunan iskeletin gömülmeden törensel bir Şekil de başının kesildiği ve başın kesildikten sonra vücudun ters istikametine bakacak Şekil de çukura koyulduğu tespit edilmiştir⁴⁴⁶ (Levha XVII-II). E alanında yer alan bir yapının KD-GB duvarlarının kesişim noktasında, odanın güney duvarının temellerine paralel ve yan yana uzanan sığ bir çukurdan bir adet tam eşek iskeleti arkeologlar tarafından açığa çıkarılmıştır⁴⁴⁷. Greenfield; Tell es-Safi yerleşiminin ETÇ III katmanında bulunan eşek gömüsünün ritüel bağlamında kafasının kesildiği düşüncesini öne sürmüştür⁴⁴⁸ (Levha XVIII-I).

İsrail'in Haifa kentinin 30 km güneydoğusunda yer alan TellMegiddo yerleşiminde OTÇ I - GTÇ I arasına tarihlendirilen 1100 nolu mezardan equid familyasına ait kemiklere

⁴⁴⁴Greenfield vd., 2012: 28; Grigson, 2012: 194-195; Greenfield vd., 2018: 6-7.

⁴⁴⁵Greenfield vd., 2012: 30-31.

⁴⁴⁶Greenfield vd., 2012: 38.

⁴⁴⁷Greenfield vd., 2012: 33.

⁴⁴⁸Greenfield vd., 2012: 38; Greenfield vd., 2018: 7.

ulaşılmıştır⁴⁴⁹. Tel Aviv ve Kudüs arasında kalan Tell Azor yerleşiminin B ve C sektörlerinde yapılan kazılar sonucu açılan mezarlardan equid familyasına ait kalıntılara ulaşılmıştır. B sektöründe yer alan GTÇ-EDÇ I evresine tarihlendirilen mağara mezarda yan yana yatırılmış vaziyette insan ve at gömüsüne ulaşılmıştır⁴⁵⁰. C sektöründeki GTÇ II evresine tarihlendirilen mezarlara numara ataması yapılmamıştır (Levha XVIII-II). Buna göre; ilk mezardan 4-5 yaşlarında bir adet eşeğe ait olduğu düşünülen kafatası ele geçmiştir⁴⁵¹. İkinci mezarda equid familyasına ait bir adet çene kemiği ve bir adet kürek kemiği açığa çıkarılmıştır⁴⁵². Üçüncü mezarda küçük normal boyutundan biraz daha küçük bir eşeğe (15-18 yaş aralığında) ait olduğu düşünülen ayak ve çene kemiklerine ulaşılmıştır⁴⁵³. C sektöründen gelen son mezarda ise muhtemelen eşeğe ait olduğu düşünülen uyluk kemikleri ele geçmiştir⁴⁵⁴. C sektöründe ayrıca şaftlı mezar olarak kayıtlara geçen mezarda, mezarın içinden gelen hayvan kemiklerinden bir tanesinin eşek kafatası olduğu tespit edilmiştir⁴⁵⁵.

3.3.2. Filistin’de Bulunan Equid Gömütleri

Filistin’de Shechem, TellMiqne-Ekron, TellBeth-Shemesh, Tell el-‘Ajjul, TellJemmeh yerleşimlerinde tek başına çukurlara gömülmüş equid mezarları bulunmuştur⁴⁵⁶. Filistin-Gazze yakınlarında yer alan Tell el- Ajjul’da yapılan kazılar sonucunda MÖ XVI. yüzyıla tarihlendirilen mezarlık alanının doğu kısmında ayak ve omuz kemikleri eksik olarak gömülmüş at iskeletlerine rastlanmıştır⁴⁵⁷. Tell el-Ajjul’da nadir olarak katır ve at görülse de yoğunluk eşek gömüleri tespit edilmiştir⁴⁵⁸. Yine Tell el-Ajjul’da insan mezarlarıyla ilişkisi olmayan üç equid mezarı tespit edilmiştir (Levha XIX-I). 1504 nolu mezarda; kül, yanmış seramik ve mücevher karışımı ve birçok kemik parçası ile birlikte at dişleri bulunmuştur⁴⁵⁹. 590 nolu mezarda ise at ve eşek kemikleri dağınık halde ele geçmiştir⁴⁶⁰ (Levha XIX-II). OTÇ IIA tabakasına tarihlendirilen 1417 nolu mezarda

⁴⁴⁹Guy, 1938: 88-89.

⁴⁵⁰Dothan, 1975: 146; Dothan, 1993: 127.

⁴⁵¹ Ben-Shlomo, 2012: 17; Maher, 2012: 196.

⁴⁵² Ben-Shlomo, 2012: 17; Maher, 2012: 196.

⁴⁵³ Ben-Shlomo, 2012: 17; Maher, 2012: 196.

⁴⁵⁴ Ben-Shlomo, 2012: 17; Maher, 2012: 196.

⁴⁵⁵ Ben-Shlomo, 2012: 16-17.

⁴⁵⁶Way, 2010: 211.

⁴⁵⁷Gonen, 1992: 131; Erdan, 2016: 43-44.

⁴⁵⁸Greenfield vd., 2012: 26-27.

⁴⁵⁹Petrie, 1932: 6-7.

⁴⁶⁰Petrie, 1931: 4.

dromosgirişinin doğusunda tam bir eşek iskeleti bulunmuştur⁴⁶¹. OTÇ IIB-C ye tarihlendirilen mezarlardan sırasıyla; 1474nolu mezarda kafatası eksik ve kemikleri tamamlanmamış bir adet at gömütüne ulaşılmıştır⁴⁶². 101 nolu mezarda mezarla bağlantılı olduğu düşünülen 4 adet tamamlanmamış eşek gömüsü ile birlikte ve bağıntılı olarak mafsallı parçalara ulaşılmıştır⁴⁶³. 210 nolu mezarda, mezarla ilişkisi olduğu düşünülen ve arka kısmı eksik bir adet at iskeleti ele geçmiştir⁴⁶⁴. 411 nolu mezarda oval bir çukurun merkezinde üç ayağı eksik pozisyonda bir adet at iskeleti bulunmuştur⁴⁶⁵. TellHaror OTÇ yerleşiminin beşinci tabakasında, içinde dairesel bir yapı içinde tam bir eşek iskeleti bulunmuştur (Levha XX-I). Bu dairesel yapının bir kült alanı olduğu ve bu alanda kurbanların yakıldığına dair deliller bulunmuştur⁴⁶⁶. Çukur biraz yükseltılarak eşeğin başı ile sol tarafa doğru dikkatli bir biçimde çukurun duvarına yaslanmış vaziyettedir. Üç bacağı kıvrılarak, dördüncü bacağı ise kasıtlı olarak kırılarak eşek iskeleti buraya yerleştirilmiştir. Eşeğin ağız ve sırt kısmında yük taşınması için olduğu düşünülen metal bağlantı parçaları bulunmuştur⁴⁶⁷. Diş aşınması, diş döküntüsü ve kemik füzyonu incelenmesi sonucunda 4 yaşında bir eşek bireye ait olduğu tespit edilmiştir.⁴⁶⁸ Yine TellHaror'da OTÇ IIB'ye tarihlendirilen bir anıtsal mezarda iki adet tam eşek iskeleti ele geçmiştir⁴⁶⁹. Bu iki eşeğin üstündeki toprak dolguda yine tam halde olmayan eşek kemikleri bulunmuştur.

Filistin'in Batı Şeria Bölgesi'nde Ürdün Nehri yakınında bulunan Jericho yerleşiminde dokuz farklı mezardan equid kalıntıları ele geçmiştir. OTÇ IIB-C tabakasına tarihlendirilen mezarlardan; B48 nolu mezarda şaft dolgusunun üzerinde eşek oldukları düşünülen iki tam equid iskeleti bulunmuştur⁴⁷⁰. B50 mezarında mezarın içinde iki farklı equide ait kemik kalıntıları bulunmuştur⁴⁷¹. B51 mezarında, mezarın içinde yer alan şaft dolgusunun üzerinde bir adet equide ait kalıntılar tespit edilmiştir⁴⁷². D9 nolu mezarda oda içerisinde equid kemiklerine rastlanmıştır⁴⁷³. D22 nolu mezarda şaft dolgusu üzerinde bir

⁴⁶¹Petrie, 1932: 5; Wapnish, 1997: 350.

⁴⁶²Petrie, 1934: 15-16; Wapnish, 1997: 350.

⁴⁶³Petrie, 1931: 4; Wapnish, 1997: 350.

⁴⁶⁴Petrie, 1931: 4; Wapnish, 1997: 350-351; Way, 2010: 223.

⁴⁶⁵Petrie, 1931: 4-5; Wapnish, 1997: 351.

⁴⁶⁶ Bar-oz vd., 2013: 2.

⁴⁶⁷ Bar-oz vd., 2013: 2.

⁴⁶⁸ Bar-oz vd., 2013: 2.

⁴⁶⁹Katz, 2009: 34, 80-81.

⁴⁷⁰Ellis ve Westley, 1964: 695; Kenyon, 1964: 211-216.

⁴⁷¹Ellis ve Westley, 1964: 695; Kenyon, 1964: 303-309.

⁴⁷²Ellis ve Westley, 1964: 695; Kenyon, 1964: 332-337.

⁴⁷³Ellis ve Westley, 1964: 695; Kenyon, 1964: 276-280.

equide ait kalıntılara ulaşılmıştır⁴⁷⁴. J37⁴⁷⁵, M11⁴⁷⁶ ve P21⁴⁷⁷ nolu mezarlarda ise yine şaft üzerinde bu kez iki farklı equide ait kalıntılara ulaşılmıştır. Son olarak OTÇ IIB'ye tarihlendirilen J3 nolu mezarın dolgu tabakasında 3adet eşek kafatası ve ön ayakları bulunmuştur⁴⁷⁸.

TellJemeh'de 1982 yılında yapılan kazılarda OTÇ IIC tabakasına tarihlendirilen mezarda eşek kalıntısı olarak kafatası ve ayak kemikleri bulunmuştur. Kemikler üzerinde analizleri yürüten Wapnish'egöre; kafatası ile ayak kemiklerinin farklı eşeklere ait olduğunu bu sebepten dolayı bu alanın kurban sunumu için yapılmış kasıtlı bir mezar olabileceğini belirtmiştir⁴⁷⁹.

TellBeth-Shemesh'te GTÇ-EDÇ'na tarihlendirilen bir mezarda dairesel bir çukurun içinde, eşeğin bkafatası ve ayakları kırık bir pozisyonda gömüldüğünü tespit etmişlerdir⁴⁸⁰. 2009 nolu mezarda ele geçen equid kalıntıları eksik olduğu için kazıyı yapan arkeologlar bunun bir ritüel kapsamında eksik olarak gömüldüğünü raporlarında belirtmişlerdir⁴⁸¹. TellMiqne-Ekron yerleşiminde Demir Çağı'na tarihlendirilen bir mezarda dağınık halde eşek kemikleri ele geçmiştir. Kaçak kazılar sonucunda kemiklerin dağıldığı düşünülmektedir⁴⁸².

3.3.2. Kıbrıs'da Bulunan Equid Gömütleri

Kıbrıs'ta Hala Sultan Tekkesi GTÇ Mezarlık alanındaki 2 nolu mezarda 2 eşek ve bir ata ait kalıntılar bulunmuştur⁴⁸³. Ayrıca Hala Sultan Tekkesi'nde 22 nolumezarda insan kemikleri ile birlikte 1 adet equuscaballus ve 2 farklı equusasinus'a ait olduğu tespit edilen 20 adet kemik bulunmuştur⁴⁸⁴. Hala Sultan Tekkesi'nde 2 nolu mezarda ele geçen iskeletlerin, yaş tespitleri yapılmış ve buna göre biri yetişkin, diğeri 2 yaşında oldukları

⁴⁷⁴Ellis ve Westley, 1964: 695; Kenyon, 1964: 242-245.

⁴⁷⁵Ellis ve Westley, 1964: 695; Kenyon, 1964: 269-273.

⁴⁷⁶Ellis ve Westley 1964, 696; Kenyon 1964, 230-232.

⁴⁷⁷Ellis ve Westley, 1964: 696; Kenyon, 1964: 430-431.

⁴⁷⁸Ellis, 1960: 535-536; Kenyon, 1960: 309; Ellis ve Westley, 1964: 695; Clutton-Brock, 1979: 145.

⁴⁷⁹Wapnish, 1997: 343-349.

⁴⁸⁰Way, 2010: 214.

⁴⁸¹Mackay ve Murray, 1952: 23.

⁴⁸²Lev-Tov, 2006: 208-209.

⁴⁸³Karageorghis, 1976: 71-72; Reese, 1995: 38; Reese, 2007: 50; Recht, 2018: 67.

⁴⁸⁴Jonsson, 1983: 228-229; Reese, 1995: 38.

tespit edilmiştir⁴⁸⁵ (Levha XX-II).

Lapithos-VrysiTouBarba'daki 322 nolu mezarının B odasından at kemikleri ele geçmiştir. Bu mezar Erken Kıbrıs III- Orta Kıbrıs I evresine tarihlendirilmiştir⁴⁸⁶. Yine EK III-OK I evresine tarihlendirilen Episkopi-Phaneromi'deki 23 nolu mezarda bir eşek kafatası ile birlikte aynı eşeğe ait oldu tespit edilen bazı kemik parçaları bulunmuştur⁴⁸⁷. Kıbrıs Müzesine kaçak kazılar sonucunda bir mezarda bulunmuş olan ata binmiş süvari figürü oldukça ilginçtir. Süvarinin üzerindeki bantlar siyah, beyaz, mor ve kırmızı renklerde olup sol elinde kırmızı renkli, yuvarlak, boyalı bir kalkan tutmaktadır. Ayrıca süvarinin başında konik Şekil de bir miğfer bulunmaktadır⁴⁸⁸.Kavalasos'daki 46 nolu mezarda equidfamilyasına ait iki çene kemiği bulunmuştur lakin bu familyanın hangi grubuna ait olduğu tespit edilememiştir⁴⁸⁹. Kavalasos'daki çene kemikleri EK IIIB- OK I'e tarihlendirilmiştir.

Kıbrıs Adası'nda bulunan SalamisNekropülü'nde yer alan oda mezarlarında⁴⁹⁰ ve Orta ProtogeometrikDönem'e tarihlendirilenLefkandi'dekiToumba mezar alanında benzer gömüler ortaya çıkarılmıştır⁴⁹¹. Toumba mezar alanındaki T68 nolu mezarın kuzey ucunda at gömüsü tespit edilmiştir⁴⁹². T49 nolu mezardan da aşınmış iki adet at gömüsü bulunmuştur⁴⁹³. Lefkandi'de yapılan toprak analizleri doğrultusunda aşınma hızının daha fazla olduğu tespit edilmiştir⁴⁹⁴. Toumba mezarlık alanında kadın bir bireye ait olan mezarda iki adet at gömüsünün mezarda bulunan hançer ile kurban edildiklerini düşündürmektedir⁴⁹⁵ (Levha XXI-I). Antonaccio'ya göre Toumba yapısı ölü yemeği ritüelinin yapıldığı bir alandır⁴⁹⁶. Aynı Şekil de at ile birlikte kadın bir bireyin gömüsü Rusya'da yer alan Novozavedennoye yerleşiminde de açığa çıkarılmıştır⁴⁹⁷. Girit Adası'nda

⁴⁸⁵Karageorghis, 1976: 71-72.

⁴⁸⁶Gjerstad vd., 1934: 146-157; Reese, 1995: 38.

⁴⁸⁷Reese, 1995: 38.

⁴⁸⁸Karageorghis, 1966: 315.

⁴⁸⁹Croft, 1986: 181; Reese, 1995: 38.

⁴⁹⁰Kosmetatou, 1993: 34; Erdan, 2016: 45.

⁴⁹¹Lemos, 2002: 166; Harrell, 2014: 99; Erdan, 2016: 45-46.

⁴⁹²Popham vd., 1988-89: 118.

⁴⁹³Lemos ve Mitchell, 2011: 636; Harrell, 2014: 101.

⁴⁹⁴Popham vd., 1988-89: 118.

⁴⁹⁵Lemos, 2010: 89; Harrell, 2014: 101.

⁴⁹⁶Antonaccio, 1995: 13; Lemos, 2002: 218; Harrell, 2014: 101-102.

⁴⁹⁷Petrenko, 1995: 12; Erdan, 2016: 45-46.

Mouliana A Mezarı'ndan ele geçen MÖ X. yüzyıla tarihlendirilen ve Submiken olduğu düşünülen bir krater üzerinde yaban keçisi ve gem tasvirlerin dışında bir süvari tasviri bulunmaktadır⁴⁹⁸.

SalamisNekropolü'nde yapılan arkeolojik çalışmalar, at gömme geleneği uygulamasının Kıbrıs Arkaik Çağı'nda uygulandığını kanıtlamıştır⁴⁹⁹. SalamisNekropolü'ndekidromoslarda, atların ve savaş arabalarının gömülmesi de dâhil olmak üzere zengin mezar armağanları da bulunmuştur⁵⁰⁰. 79 nolu mezardan gelen metal eserler ve mobilyalar bu zenginliğin kanıtı olarak gösterilmiştir⁵⁰¹. 3 ve 79 nolu mezarlara cenaze atlı arabalarla taşınmış ve bu arabalar cenaze ritüelinin bir parçası olarak kabul edilmiştir⁵⁰². Karageorghis'e göre 3 nolu mezarda ele geçen iki tekerlekli savaş arabası Asur savaş arabaları ile yakından ilişkilidir⁵⁰³. Tek bir cenaze töreniyle ilişkili hayvanlardan; biri tipik olarak propylaeumun önünde yan yatmış pozisyonda, diğer atın veya atların boyunları, boyunduruk etrafında bükülmüş ve vücutları ilk ata paralel değil zıt yerleştirilmiştir. Bazı atların propylaeum ve dromosun diğer kısımlarında taşlanarak öldürülmüş oldukları tahmin edilmektedir. Genel olarak, iskeletlerin konumu, hayvanların ilk atın ölümünden sonra paniklemiş olması gerektiğini (tek bir vuruşla gönderilir) ve mücadele ederken öldürüldüklerini, hatta bazılarının dromos doldurma sürecinde canlı canlı gömülmüş olabileceğini göstermektedir⁵⁰⁴. MÖ VII. yüzyıla tarihlendirilen üç oda mezarda at iskeletleri açığa çıkarılmıştır⁵⁰⁵. 31 nolu mezarda iki adet ve 19 nolu mezarda bir adet at kurban edilmiş bir Şekil de yan yatırılmış pozisyonda bulunmuştur⁵⁰⁶. 47 nolu mezardan birbirine paralel iki adet at gömüsü açığa çıkartılmıştır (Levha XXI-II). At kurbanının dışında 2 nolu mezarda insan ve sığır kurban edildiğine dair kanıtlar ele geçmiştir. MÖ VII. yüzyılda Salamis'te at gömülerinin yerini eşek gömüleri almış ve bu gömü uygulaması bu dönemde sona ermiştir⁵⁰⁷. Salamis'te GKD evresinde antik çağın sonuna kadar at dışında; sığır, koyu ve keçi gibi hayvanların ritüel kapsamında kurban edildiği tespit edilmiştir⁵⁰⁸. GKD mezarlarında bu hayvan gruplarına ait bireyler incelendiğinde ise olgunlaşmamış

⁴⁹⁸Snodgrass, 1971: 399-401.

⁴⁹⁹Erdan, 2016: 45-46.

⁵⁰⁰Karageorghis, 1973-1974: 105-108.

⁵⁰¹Rupp, 1988: 122.

⁵⁰²Karageorghis, 1965: 284; Mrva-Montaya, 2013: 172-173.

⁵⁰³Karageorghis, 1969: 70.

⁵⁰⁴Karageorghis, 1969: 31, 53-54; Mrva-Montaya, 2013: 174.

⁵⁰⁵Erdan, 2016: 45-46.

⁵⁰⁶Karageorghis, 1965: 284.

⁵⁰⁷Mrva-Montaya, 2013: 175.

⁵⁰⁸Marczewska, 2005: 455; Mrva-Montaya, 2013: 175.

bireyler ya da yaşlı bireylere ait eklemelerin bulunması bu hayvan grupların ölüm ritüellerinde kullanıldığını doğrulamıştır⁵⁰⁹. Rupp'a göre⁵¹⁰ Salamis'in "Kraliyet Mezarları"nın, Salamis'in ilk yöneticileri tarafından politik ve ekonomik gücün bilinçli sembolik ifadeleri olarak kullanılan "kronolojik ve mekansal olarak ayrı bir fenomen" olduğunu dile getirmiştir. Kraliyet mezarlarındaki cenaze törenleri incelendiğinde; ölen bireyin cesedi iki veya üç at tarafından çekilen bir cenaze arabası ile propylaeum'un hemen önündeki dromosa taşınır. Her at ayrıntılı bir biçimde bronz ve deri süslemelerle donatılmıştır. Ölen birey ile birlikte gömülen mezar hediyeleri; sade ve bezeli Kıbrıs çömlekleri; içerisinde zeytinyağı bulunan amphoralar; ithal seramikler; bronz, demir ve tahtadan imal edilmiş silahlar; tahta tabure, sandalye ve tahtlar; fayans boncuklarla süslenmiş altın takılar; scrabeller ve fildişi malzemelerden oluşmaktadır⁵¹¹.

Kıbrıs'ta GKD'ne tarihlendirilen yerleşimlerinden; Politiko-Chomazoudhia, AyiaParaskevi, Kalopsidha, Tamassos, Amathus ve Kition'daki mezarlardan equid familyasına ait kalıntılar ele geçmiştir. Politiko-Chomazoudhia'daki 3 nolu çukur mezarda, mezara önce ölen birey yerleştirilmiş daha sonra ölen bireyin üzerine tam bir Şekilde at yerleştirilmiştir. Mezarda ayrıca tam bir Şekilde köpek iskeleti bulunmuştur⁵¹². AyiaParaskevi'deki 14 nolu mezarda ata ait diş kalıntıları bulunmuştur⁵¹³. Kalopsidha'daki 9 nolu mezarda at kemikleri ile birlikte at dişleri birlikte açığa çıkarılmıştır⁵¹⁴. Tamassos Mezarı'nda, mezar içinde at kalıntıları açığa çıkarılmıştır⁵¹⁵. Amathus'taki mağara mezarlarında at, deve, koyun ve keçi hayvan gruplarına ait çene ve diş kalıntıları bulunmuştur⁵¹⁶. Kition'da 8 nolu mezarda bir ata ait çene kemiği ele geçmiştir⁵¹⁷.

3.3.4. Kıta Yunanistan ve Ege Adaları'da Bulunan Equid Gömütleri

Ege Havzası'nda GTÇ at kurbanları, İlyada destanın sözlü geleneklerden aktarılan gerçek ritüellerden ilham almış olabileceğine dair önerileri de beraberinde getirmiştir⁵¹⁸. Aristokrat sınıfının daha sonraki cenaze kutlamalarına ilham vermiş olabileceği öne

⁵⁰⁹ Marzewska, 2005: 455.

⁵¹⁰ Rupp, 1988: 134-135.

⁵¹¹ Rupp, 1988: 121.

⁵¹² Åström, 1972: 245; Reese, 1995: 38.

⁵¹³ Reese, 1995: 38.

⁵¹⁴ Gjerstad, 1926: 81; Reese, 1995: 38.

⁵¹⁵ Karageorghis, 1965: 82; Reese, 1995: 38.

⁵¹⁶ di Cesnola, 1991: 282-283; Reese, 1995: 38.

⁵¹⁷ Reese, 2007: 50.

⁵¹⁸ Carstens, 2005: 66.

sürülmüştür⁵¹⁹. Ancak arkeolojik veriler incelendiğinde, Yunanistan'da şu anda bilinen mezarların hiçbirinde ateşte yakılarak kurban edilen atların varlığı tespit edilememiştir⁵²⁰. Genellikle tek bir hayvan veya bir çift at, ölen bir erkeğe eşlik eden bir arabaya bağlanırdı. Atlar, ölen kişinin cesedi toprağa verildikten ve savaş arabası ile birlikte mezara bırakıldıktan sonra öldürülmüştür⁵²¹.

Ege havzasının Tunç Çağı'nda at kurban edildiğine dair kanıtlar sınırlıdır. Kıta Yunanistan ve Girit'te de at gömme geleneğini uygulamaları Orta HelladikDönem'den itibaren görülmektedir⁵²². İlk at gömü uygulaması Argos'da bulunmuştur⁵²³. Bu coğrafyada ele geçen Geç Geometrik Dönem seramikleri üzerinde de at kurban sahnelerinin olduğu bilinmektedir⁵²⁴. Geç HelladikI-II ve III. evrelerinde de at gömme uygulamalarının Kıta Yunanistan sahanlığında devam ettiği yapılan arkeolojik kazılar sonucunda tespit edilmiştir⁵²⁵. Argos'da, mezar içlerinde at gömme geleneğine dair örnekler bulunmuştur⁵²⁶. Bu mezardaki buluntularda atın kafatası bulunamamıştır⁵²⁷.

Marathon'daOHD'ne tarihlendirilen 17 m çapında ve 1.60 m derinliğinde, kuyu biçimli Tümülüs mezarda bir adet at gömüsü bulunmuştur⁵²⁸. Kıta Yunanistan'da yer alan MÖ XIII. yüzyıla tarihlendirilen Kókla yerleşiminde yer alan 2 nolu mezar odasında dört adet tam şekli ile at iskeleti ele geçmiştir⁵²⁹. Kókla yerleşimindeki 2 nolu mezar odasında bulunan 4 atın yaş ve cinsiyetleri tayin edilmiştir. Buna göre; birinci at, 7 yaşında yetişkin erkek, ikinci at 10 yaşında yetişkin dişi, üçüncü ve dördüncü atlar ise yaşlı erkek ve dişi olarak belirlenmiştir⁵³⁰. GHD'ne tarihlendirilen Lerna'daki bir mezarda, tam formda bir at iskeleti ile içki kapları açığa çıkarılmıştır⁵³¹. Lerna yerleşimindeki 65 nolu mezarda ise at dişlerine rastlanmıştır⁵³².Marathon'daGHDIIB'ye tarihlendirilen at gömülerine ilişkin örnekler bulunmaktadır. Marathon'da, mezarın dromosunda karşılıklı bir pozisyonda

⁵¹⁹Carstens, 2005: 66.

⁵²⁰Kosmetatou, 1993: 32.

⁵²¹Kosmetatou, 1993: 32.

⁵²²Erdan 2016, 45.

⁵²³Kosmetatou'ya göre, Argos-Dendra Mezarlığı'nda görülen at gömme uygulamasını ölen kişiye karşı bir onurlandırma hareketi olduğu düşüncesini aktarmaktadır. Kosmetatou, 1993: 31.

⁵²⁴Burkert, 1979: 113; Erdan, 2016: 45.

⁵²⁵ Erdan, 2016: 45.

⁵²⁶Kosmetatou, 1993: 31.

⁵²⁷Deshayes, 1956: 365; Deshayes, 1966: 69-70.

⁵²⁸Hammond, 1976: 131.

⁵²⁹Demakopoulou, 1989: 83-85.

⁵³⁰Demakopoulou, 1989: 83-85.

⁵³¹Caskey, 1954: 11-12; Erdan, 2016: 45.

⁵³²Blackburn, 1970: 67-68.

yatırılmış iki adet at iskeleti bulunmuştur⁵³³ (Levha XXII-I).GHD'ne tarihlendirilen Nauplia'daki oda mezarda, mezarın içinde tam bir at iskeleti açığa çıkarılmıştır⁵³⁴ (Levha XXII-II). Yunanistan'ın Aidonia yerleşiminde Protonotariou-Deilaki tarafından GHD 'ne ait olduğu düşünülen odasız dromosta bir tam at iskeleti ile beraber 14 adet at çene kemiği ele geçmiştir⁵³⁵. Aidonia'da bir başka mezarda başı kesilmiş halde at kalıntıları bulunmuştur⁵³⁶.

Yunanistan Anakarası'ndaki Dendra yerleşiminde GHD IIIA-B'ye tarihlendirilen B ve C tümülüslerinden iki tam at iskeleti bulunmuştur⁵³⁷. Çok dikkatli ve bilinçli olarak düzenlenmiş kompozisyonlara, bir araba takımını taklit eden Tümülüs B'ye ve çift aynalı bir görüntüde Tümülüs C'ye yerleştirilmişlerdir⁵³⁸. Atlarla açıkça ilişkilendirilen insan kalıntısı yoktur⁵³⁹. Equidlerin tümü, 15-17 yaş arası erkek atlar olarak tanımlanmıştır⁵⁴⁰. Dendrayerleşimindeki D Tümülüsü ise Marathon'daki at gömüsü ile benzerlikler göstermekte olup karşılıklı bir pozisyonda yatırılmış iki adet at iskeleti bulunmuştur⁵⁴¹. Kallithea'da GHD I- GHD IIIC' ye tarihlendirilen tholos mezarda köpek kemikleri ile beraber bir ata ait kafatası bulunmuştur⁵⁴². Donatos yerleşiminde GH IIIA-B'ye tarihlendirilen tholos mezarda, mezarın zemininde ata ait olduğu düşünülen tam bir iskelet ve bir adet at kafatası ortaya çıkarılmıştır⁵⁴³. GH IIIA2 -GH IIIB2'ye tarihlendirilen Nichoria yerleşimindeki tholos mezarda dromosun yakınındaki bir çukurda atın üst çene kemiğine ait bir adet azı dişi bulunmuştur⁵⁴⁴.

Girit Adası'nda yer alan Archane Mezarlığı'nda Geç Minos III evresine tarihlendirilen bir mezarın içinde kadın bir bireyle beraber defnedilmiş bir at gömüsü bulunmaktadır⁵⁴⁵. Archane A Mezarı'nda ele geçen at kemikleri üzerinde yapılan analizler sonucunda 6 yaşında erkek bireye ait olduğu tespit edilmiştir⁵⁴⁶. Bu ölü gömme ritüeline yakın bir Şekil de kurgulanmış başka mezarlarda bulunmaktadır. Kios Adası'nda yer alan

⁵³³Lemerle, 1935: 253; Orlandau, 1959: 23-27; Vanderpool, 1959: 279-280; Erdan, 2016: 45.

⁵³⁴Stais, 1892: 52-54; Stais, 1895: 206-207; Kosmetatou, 1993: 38.

⁵³⁵Protonotariou-Deilaki, 1990: 102; Kosmetatou, 1993: 38; Reese, 1995: 35; Krystalli-Votsi, 1998: 24-28.

⁵³⁶Krystalli-Votsi, 1998: 24-28.

⁵³⁷Protonotariou-Deilaki, 1990: 94

⁵³⁸Protonotariou-Deilaki, 1990: 94

⁵³⁹Protonotariou-Deilaki, 1990: 94.

⁵⁴⁰Payne, 1990: 104.

⁵⁴¹Pappi ve Isaakidou, 2015: 474.

⁵⁴²Papadopoulos, 1987: 70.

⁵⁴³Reese, 1995: 37.

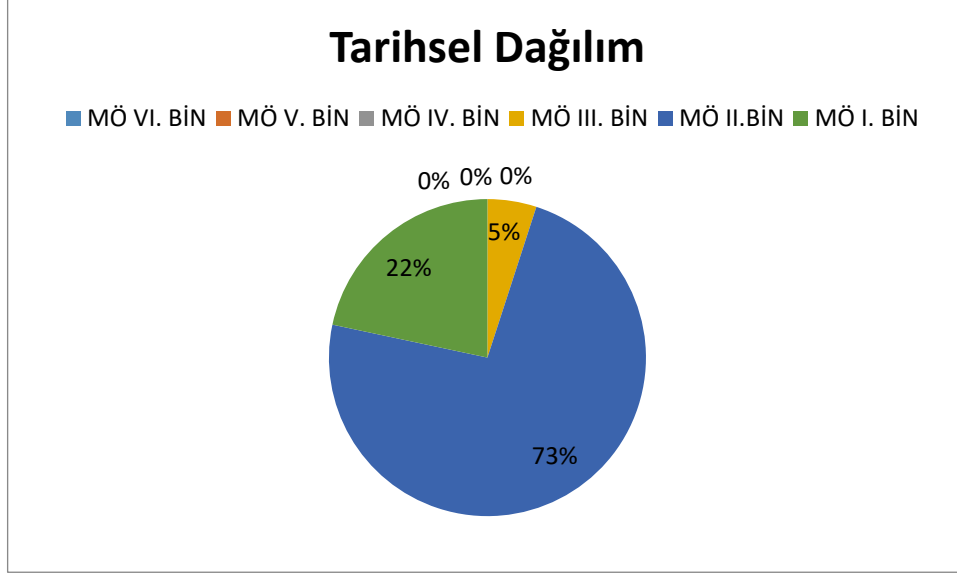
⁵⁴⁴Sloan ve Duncan, 1978: 69; Reese, 1995: 37.

⁵⁴⁵ Sakellarakis, 1967: 278-281; Sakellarakis ve Sapouna-Sakellarakı, 1991: 72-85; Kosmetatou, 1993: 38; Reese, 1995: 37; James ve Dillon, 2015: 42.

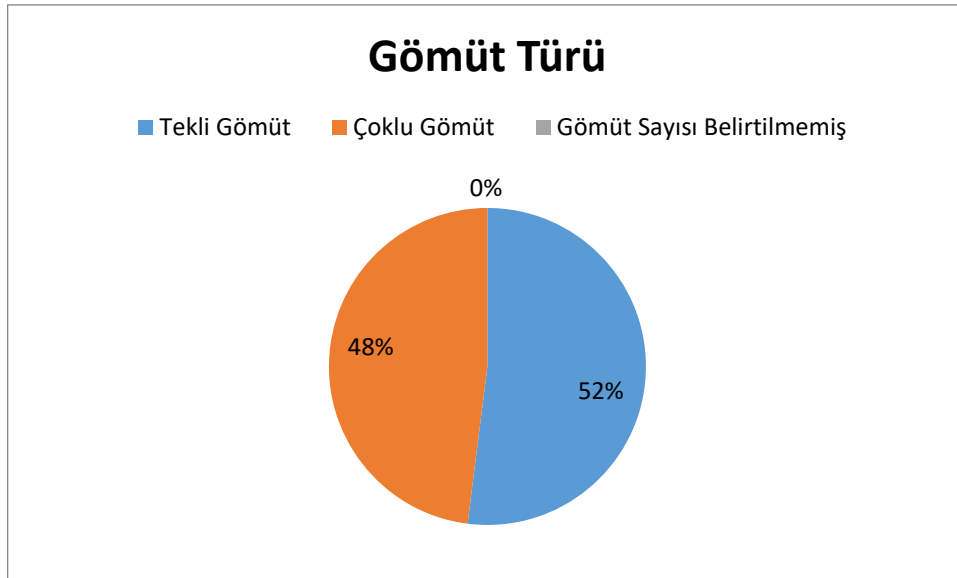
⁵⁴⁶ Sakellarakis, 1967: 278-281; Sakellarakis ve Sapouna-Sakellarakı, 1991: 72-85.

Psomi’de MÖ VII-VI. yüzyıllara tarihlendirilen tholos mezarda bir adet at gömüsü tespit edilmiştir⁵⁴⁷.

Doğu Akdeniz ve Ege Havzası’nda açığa çıkarılan equid gömütlerinin tarihsel dağılımı Şekil 3.5’te ve equid gömüt türü Şekil 3.6’da verilmiştir.

Şekil 3.5. Doğu Akdeniz ve Ege Havzası Equid Gömütlerinin Tarihsel Dağılımı.

Şekil 3.6. Doğu Akdeniz ve Ege Havzası Mezarlarda Bulunan Equid Gömütlerin Sayısal Dağılımı.

⁵⁴⁷Archibald vd., 2014: 10-11.

3.4. Anadolu

Son yıllarda yapılan Paleoantropolojik araştırmalar sonucunda Anadolu'da Miyosen Dönem'den⁵⁴⁸ itibaren equid familyasının ataları olan *Hipparion* türünün fosillerine ulařılmıřtır⁵⁴⁹. Faunal olarak Anadolu'da Paleolitik dönemden itibaren equid türlerinin varlığı bilinmektedir. Paleolitik Dönem'de Yarımburgaz Maęarası⁵⁵⁰, Dursunlu⁵⁵¹, Karain Maęarası⁵⁵²; Epipaleolitik Dönem'de Pınarbaşı⁵⁵³; Erken Akeramik Neolitik Dönem'de Pınarbaşı A⁵⁵⁴, Çayönü⁵⁵⁵, Körtiktepe⁵⁵⁶; Geç Akeramik Neolitik Dönem'de Boncuklu Höyük⁵⁵⁷, NevaliÇori⁵⁵⁸, Akarçay Tepe⁵⁵⁹, Can Hasan III⁵⁶⁰, Musular⁵⁶¹, Aşıklı Höyük⁵⁶², Doğu Çatalhöyük⁵⁶³; Çanak-Çömleklili Neolitik Dönem'de Pınarbaşı⁵⁶⁴, Menteşe Höyük⁵⁶⁵, Tepecik-Çiftlik⁵⁶⁶; Kalkolitik Dönem'de Deęirmentepe⁵⁶⁷, Can Hasan I⁵⁶⁸, Çadır Höyük⁵⁶⁹; Tunç Çağı'nda İkiztepe⁵⁷⁰, Mezraa Höyük⁵⁷¹, Küllüoba⁵⁷², Acemhöyük⁵⁷³, Sos Höyük⁵⁷⁴, Panaztepe⁵⁷⁵, Aççana (Alalakh) Höyük⁵⁷⁶, Norřuntepe⁵⁷⁷, Demirci Höyük⁵⁷⁸, Korucutepe⁵⁷⁹,

⁵⁴⁸Mayda, 2019: 29.

⁵⁴⁹Alpagut, 1993: 7; Alpagut, 1994: 4; Sevim ve Kiper, 2000: 52; Sevim ve Kiper, 2001: 38-39; Alpagut vd., 2002: 153; Sevim ve Kiper, 2002: 276; Demirci vd., 2007: 142; Sevim vd., 2007: 422; Sevim Erol ve Yiğit, 2009: 451-456; Güleç vd., 2011: 48; Sevim Erol ve Yiğit, 2011, 312; Sevim Erol vd., 2013: 52; Sevim Erol ve Yavuz, 2015: 237; Erkman vd., 2017: 459; Sevim Erol vd., 2017: 485; Sevim Erol vd., 2018: 523; Erkman vd., 2018: 302; Erkman ve Özkurt, 2019: 44; Sevim Erol vd., 2019: 313; Erkman ve Özkurt, 2020: 62; Sevim Erol vd., 2020: 286.

⁵⁵⁰Arsebük vd., 1990: 14; Arsebük vd., 1991: 21; Arsebük vd., 1992: 13; Özbal vd., 2011: 309; Eren ve Özer, 2018: 312.

⁵⁵¹Eren ve Özer, 2018: 312.

⁵⁵²Yalçınkaya, 1988: 21; Deniz ve Taşkıran, 1990: 80; Yalçınkaya vd., 2001: 12; Yalçınkaya vd., 2002: 165; Yakar, 2011: 21; Eren ve Özer, 2018: 312; Ünal, 2020: 50.

⁵⁵³Eren ve Özer, 2018: 312.

⁵⁵⁴Eren ve Özer, 2018: 312.

⁵⁵⁵Eren ve Özer, 2018: 312.

⁵⁵⁶Eren ve Özer, 2018: 312.

⁵⁵⁷Eren ve Özer, 2018: 312.

⁵⁵⁸Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁵⁹Özbařaran vd., 2007: 196; Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁶⁰Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁶¹Özbařaran vd., 2003: 262; Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁶²Eren ve Özer, 2018: 313; Ünal, 2020: 50.

⁵⁶³Russell vd., 2009: 105; Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁶⁴Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁶⁵Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁶⁶Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁶⁷Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁶⁸Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁶⁹Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁷⁰Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁷¹Albayrak vd., 2011: 360.

⁵⁷²Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁷³Öztan ve Arbuckle, 2011: 224; Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁷⁴Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁷⁵Tekkaya, 1992: 44-46; Tekkaya, 1994: 213; Eren ve Özer, 2018: 313.

Büyüktepe'de⁵⁸⁰; Demir Çağı'nda ise Altın-tepe⁵⁸¹, Oluz Höyük⁵⁸², Maşat Höyük⁵⁸³, Müslüman Tepe Höyüğü⁵⁸⁴ equid türleri bu merkezlerde tüketim amaçlı kullanılmıştır. 2006 yılında Köşk Höyük'te yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkan büyükbaş hayvan kemiklerinin %40'nın equid türlerine ait olduğu tespit edilmiştir⁵⁸⁵. Ayrıca Köşk Höyük'te ele geçen seramik kaplar üzerinde equid tasvirleri yer almaktadır⁵⁸⁶. Anadolu'da mezarlarda tespit edilen at ve at kemiklerine ait parçaların bulunduğu alanlar Tablo 3.4'de ise buluntu merkezleri kronolojik sırayla gösterilmiştir (Harita 4).

Tablo 3.4. Anadolu'da Bulunan Buluntu Merkezleri

Tarih-Dönem	Buluntu Merkezleri	Tam Gömüt Adedi ve Cinsi	Herhangi bir Uzuğun Gömütü	Araba Gömütü	Equid ile İlgili Mezar Buluntuları
ETÇ I	Aşağı Salat		Kemik buluntusu (EC)		
ETÇ I	Hacinebi Tepe		Çene Kemigi (belirtilmemiş)		
ETÇ	Tatika Höyük		Kemik buluntusu (EC)		
ETÇ	Alaybeyi Höyük	1 adet (EC)			
MÖ II. BİN	Osmankayası	1 adet (belirtilmemiş)	Dağınık buluntu		
MÖ II. BİN	Maşat Höyük I. Yapı Katı	1 adet (EC)			
MÖ II. BİN	Maşat Höyük II. Yapı Katı				Atlı- savaşçı figürini
ODÇ	Liç Kalesi	3 adet (EC)			
ODÇ	Kayalıdere		Kemik buluntusu (EC)		
ODÇ	Van - Altın-tepe		Kemik buluntusu (EC)		
ODÇ	Kaman Kalehöyük	1 adet (belirtilmemiş)			
GDC	Norşuntepe	3 adet (EC)			

⁵⁷⁶ Çakırlar, 2009: 264.

⁵⁷⁷ Ünal, 2020: 52.

⁵⁷⁸ Ünal, 2020: 52.

⁵⁷⁹ Ünal, 2020: 52.

⁵⁸⁰Boessneck ve von den Driesch, 1974: 109; Eren ve Özer, 2018: 313.

⁵⁸¹ Satar vd., 2006: 52.

⁵⁸² Onar, 2010: 269.

⁵⁸³Ionnidou Pişkin, 2013: 8-13.

⁵⁸⁴Özbulut vd., 2018: 374-375.

⁵⁸⁵Arbuckle Köşk Höyük'te yaptığı kemik analizlerinin sonucunda üç farklı equid türü tespit etmiştir; *EquusHydruntinus*, *EquusFerus*, *EquusHemionus*. Öztan vd., 2008: 126; Ünal, 2020: 50-51.

⁵⁸⁶ Ünal, 2020: 50-51.

Tablo 3.4. Anadolu’da Bulunan Buluntu Merkezleri (Devamı)

MÖ I. BİN	Deve Höyük				3 adet at heykelciği/ 1 adet koşum takımı
MÖ VII- VI. YY	Sarket Mezarlığı	1 adet (EC)			
GDÇ II	Kargamış Altın Mezar	1 adet (EC)			
MÖ 780- 770	Gordion Tümülsü KY	2 adet (EC)			Koşum takımları
MÖ VII. YY	Erzincan Altıntepe			2 adet savaş arabasına ait parçalar	Koşum takımları/gem parçaları/at heykelciği
MÖ 600	Gordion Tümülsü P				Minyatür araba (Bronz)/ At heykelciği
MÖ VI. YY	İmirler		Kemik buluntusu (EC)		Gem parçaları
MÖ VI- V. YY	BT89 Tümülsü			Araba parçaları	
Arkaik Dönem	Klazomenai	1 adet (belirtilmemiş)			
MÖ V. YY	Alaybeyi Höyük		1 adet kafatası (EC)		

3.4.1. Anadolu’da Bulunan Equid Gömütleri

Diyarbakır’ın Bismil İlçesi yakınlarında Aşağı Salat’ta yer alan mezarlık sahasında ele geçen at kemikleri son verilere göre Anadolu’da bulunan en erken at gömü buluntusudur. Buluntular ETÇ I’e (MÖ 3200-3000) tarihlendirilmektedir. Aşağı Salat’ta taş sanduka mezarlardan ikisinde ele geçen at kemiklerinin bir ritüel veya inanış bağlamında gömülüp gömülmediği bilinmemektedir. Bu mezarın kapağının kırılarak kaçakçılar tarafından tahrip edildiği ve içinde yer alan kemiklerin üzerinde yapılan incelemeler sonucunda bir insana ait kemik grubu ile birlikte equid familyasından bir bireye ait olduğu tespit edilen kemik grubu bulunmuştur⁵⁸⁷. Ayrıca equid familyası domuz ile birlikte Aşağı Salat faunasının %14’lük bir kısmını oluşturur⁵⁸⁸.

Birecik Barajı kurtarma kazılarının yapıldığı 1996 kazı sezonunda Hacınebi Tepe’de ETÇ I evresine tarihlendirilen 141 nolu mezarda ölen bireyin yanında equid familyasından bir bireye ait olduğu tespit edilen çene kemiği açığa çıkarılmıştır⁵⁸⁹. Şırnak ili Güçlükonak ilçesine bağlı Koçtepe köyü civarında yapılan Ilısu Barajı projesinin kurtarma kazıları kapsamında 2008 yılında tespit edilen Tatıka Höyüğü’nün Erken Tunç Çağı’na

⁵⁸⁷ Günay vd., 2011: 233; Erdan, 2016: 47.

⁵⁸⁸ Başoğlu ve Pehlevan, 2016: 991.

⁵⁸⁹ Stein, 1998: 184.

tarihlendirilen mezarlık alanında yapılan çalışmalarda çok fazla sayıda hayvan kemiği ele geçmiştir. Bu bağlamda kemikler üzerinde yapılan analizler sonucu bu kemiklerden sadece iki tanesinin equus familyasına ait olduğu tespit edilmiş ve bu mezarlık alanında yapılan incelemeler ile beraber ölü yemeği ritüelinin yoğun bir biçimde uygulandığı görülmüştür⁵⁹⁰. Erzurum ilinin Aziziye ilçesinde bulunan Alaybeyi Höyük'ün ETÇ katmanına tarihlendirilen bir mezarda tam bir at iskeleti ele geçmiştir⁵⁹¹ (Levha XXIII-I).

MÖ. II. binde Anadolu'da hüküm süren Hitit İmparatorluğu'nun kültürüne ait kalıntılarda at kurbanı ile ilgili buluntular bulunmaktadır⁵⁹². V. Haas, bu kaynaklardan birinde Hititlerin dini törenlerinde atları yakarak kurban ettiklerine dair bilgiler sunmaktadır⁵⁹³. Hitit yazılı kaynaklarına göre; *“atlar, ölü yemeği törenlerinin 7. gününde kurban edilmektedir. Söz konusu günde diğer ritüeller sırasıyla gerçekleştirildikten sonra, yakılan tüm nesnelere ait küller, töreni yürüten yaşlı kadın tarafından “at ve öküz kafalarının yakıldığı yeretaşınmaktadır”*⁵⁹⁴.

Çorum ilinin Boğazkale mevkiinde bulunan Osmankayaşı'nda mezarların içinde ve etrafında 13 equid'e ait iskelet kalıntıları açığa çıkarılmış bunlardan en azından birinin bütün olarak gömüldüğü tespit edilmiştir⁵⁹⁵ (Levha XXIII-II). Tokat ilinin Zile ilçesine bağlı Yalın yazı Köyü sınırları içerisinde bulunan bir başka Hitit merkezi olan Maşat Höyük'te 1945 yılında Ekrem Akurgal tarafından yapılan kazı çalışmaları sırasında etrafı taşlarla çevrili bir at iskeleti bulunmuşsa da atın bir cenaze ritüeli ile ilişkili olup olmadığı belirlenememiştir⁵⁹⁶. Maşat Höyük'te yapılan kazılarda, höyüğün birinci yapı katında bir at gömüsü açığa çıkarılmıştır⁵⁹⁷. Ayrıca bu yapı katından gelen İskit ok uçları bölgede Avrasya kökenli atlı göçebelerin varlığını da göstermektedir⁵⁹⁸. Yine Maşat Höyük'te yapılan kazılarda ikinci yapı katında ele geçen stilize Şekil de atlı-savaşçı figürünün bir aparat parçası olduğu düşünülmektedir⁵⁹⁹.

⁵⁹⁰Silibolatlaz-Baykara, 2019: 552.

⁵⁹¹Sıddıq, 2019: 771-773.

⁵⁹²Erdan, 2016: 47-48.

⁵⁹³Haas, 1994: 417-418; Erdan, 2016: 47-48.

⁵⁹⁴Collins, 2002: 327.

⁵⁹⁵Goetze, 1957: 171; Bittel vd., 1958: 16; Erdan, 2016: 47-48; Ünal, 2020: 121.

⁵⁹⁶Akurgal, 1946: 221; Erdan, 2016: 47-48.

⁵⁹⁷Özgüç, 1978: 17.

⁵⁹⁸Dönmez, 2007: 61-62.

⁵⁹⁹Özgüç, 1982: 58.

Orta Demir Çağ'a tarihlendirilen Urartu Krallığı'na ait Liç Kalesi⁶⁰⁰ kazılarında yan yana gömülü üç at iskeleti ortaya çıkarılmıştır. Bu atların Urartular'daki ritüeller kapsamında kurban edildiklerini göstermektedir⁶⁰¹. Liç Kalesi dışında, Kayalidere ve Van Altıntepe⁶⁰² halk mezarlığında da at gömü geleneklerine dair küçük ipuçları bulunmaktadır⁶⁰³. Kırşehir ilinin kuzeybatısında yer alan Kaman Kalehöyük'te 2007 yılı kazı sezonunda yapılan araştırmalar sonucunda P810 nolu mezarda tam formda bir adet equid iskeletine ulaşılmıştır⁶⁰⁴.

Deve Höyük'te MÖ I. binyıla tarihlendirilen mezarlık alanında 1913'te yapılan kazılarda 3 adet at heykelciği ele geçmiş ve atlardan ikisi çift başlı olarak işlenmiştir⁶⁰⁵. Aynı mezarlık alanından yanakları dışa doğru kıvrılarak gelen birbirine ölçüt dizgin halkası, birbirine eklemli ağızlık, düzensiz küçük bronz topuzlarla kaplanmış ve bir satır halinde düzenlenmiş at koşum takımı da ele geçen buluntular arasındadır⁶⁰⁶. Eskişehir'deki Demircihöyük-Sarıket Mezarlığı'nda da at gömme geleneğine ilişkin bulgular açığa çıkarılmıştır. MÖ VII-VI. yüzyıla tarihlendirilen bir mezara 2 x 1,2 m boyutlarında bir atın gömülmüş olduğu bildirilmektedir⁶⁰⁷.

Elazığ İli sınırları içinde yer alan Norşuntepe, Anadolu'da at gömme uygulamasına dair somut örneklerden birini barındırması açısından son derece önemli bir merkezdir. 1970 yılında Keban Projesi kapsamında gerçekleştirilen çalışmalar sırasında, "P19a" açmasında tespit edilen mekânın zemin seviyesinden başlayarak yaklaşık üç metre derinliğinde örme duvarlı bir odacık içinde çeşitli katmanlarda üç farklı ata ait kemiklere rastlanılmıştır. Norşuntepe'nin GDÇ evresinde yapılan kazılarda karşılıklı iki at iskeleti ve bu atların bir metre altında ise üçüncü bir at iskeleti açığa çıkarılmıştır (Levha XXIV-I). Üstteki atlardan bir tanesi 45 cm'lik mızrak ucu ile darbe almıştır. Bir metre altındaki at iskeletine bakıldığında ise demir balta ile omurgasının parçalandığı tespit edilmiştir⁶⁰⁸. Mezar armağanlarına bakıldığında ise iki adet bronz gem, bir adet bronz dizgin halka ve bir adet

⁶⁰⁰Öğün'e göre; Liç kalesindeki at iskeletlerinin belirlendiği mezarın biçimsel olarak benzerlerinin Altıntepe ve Kuşçu'da da yer aldığı belirtilir. Öğün, 1978: 648.

⁶⁰¹Derin, 1993: 125-127; Yiğitpaşa, 2010: 185-186.

⁶⁰²Sevin, Altıntepe mezar odalarında at kemiklerine ait konteks buluntuları olduğunu bildirmiştir. Sevin, 2012: 95.

⁶⁰³Erdan, 2016: 51.

⁶⁰⁴Matsumara, 2007: 99.

⁶⁰⁵Moorey, 1980: 3.

⁶⁰⁶Moorey, 1980: 70.

⁶⁰⁷Seeher, 1998: 135; Erdan, 2016: 48-49.

⁶⁰⁸Hauptmann, 1972: 89; Boessneck ve Driesch, 1978a: 73.

griffon başlı, taçlı iki kayış bağlantı parçası bu mezarın MÖ 700-600 arasına tarihlendirilen İskit mezarları ile benzerliklerini göstermektedir⁶⁰⁹. Norşuntepe’de ele geçen yetişkin üç at iskeletinin iki erkek ve bir dişi bireye ait olduğu tespit edilmiştir⁶¹⁰. At kalıntılarında ikisinin başının kuzey, birinin ise güney yönüne doğru, aynı kotta bir arada bulunan diğer iki atın ise karın yüzeylerinden birbirine bakar durumda oldukları belirtilmektedir⁶¹¹.

Kargamış GDÇ II evresine tarihlendirilen ve “Altın Mezar” olarak kayıtlara geçmiş mezarın yakınında parçalara ayrılarak gömülmüş bir at iskeleti ele geçmiştir⁶¹². Soluna doğru yatırılmış, baş kısmı batı yöne bakar Şekil de gömülen atın yanında at koşum takımlarının yanı sıra, sekiz metre uzağında “İskit tipi” olarak tanımlanan bir ok ucu ve bu ok ucunun yakınlarında da MÖ VIII. yüzyıldan itibaren üretildiği bilinen Frig tipi bir kratere rastlanılmıştır⁶¹³.

MÖ VIII. yüzyılda yaşadığı düşünülen Homeros’un, *İlyada* adlı eserinin iki pasajında Akhilleus’un Patroklos’un cenaze töreni için kurban ettiği atlardan söz etmektedir. İlk pasaj; “... ulu canlı Akhilleus aldı hepsinin yağından bir parça, sürdü yağı ölünün bütün bedenine, yüzülmüş kurbanları çevresine yığdı, yanına da küpler dayadı, balla zeytinyağı dolu, sonra hiçkara hiçkara hızla attı yağının üstüne geniş enseli dört tane at...”⁶¹⁴, ikinci pasajda ise; “Atreusoğlu, öbür Akhalı yiğitler, ilkin ateşi söndürün kızıl renkli şarapla, her yerde kırın alevin gücünü, sonra toplarız Patroklos’un kemiklerini, kolay seçilir onlar, görülür gözle, yağının tam ortasındalar hepsi, adamlarla atlarsa uzakta yandı, koyalım kemikleri altın bir kaba, iki kat yağla kapayalım kabi. Öyle kalsınlar Hades’e ineceğim güne dek. Çok büyük olmasın üstüne yığacağımız mezar, olsun uygun büyüklükte...”⁶¹⁵.

Frigler’de ölü gömme adetleri ve mezar armağanlarının çeşitliliği ve farklı materyaller kullanılması bakımından değişim göstermektedir. Tümülüs içerisindeki oda mezarlara ölen kişi ya bedeniyle ya da yakılarak gömülmüştür. Ölen kişinin yakılmadan gömülmesinin yaygın olduğu Gordion’daki Frigtümülüsleri MÖ VIII. yüzyıl sonu ile VII. yüzyıl başları arasına tarihlendirilmektedir. Kimmer istilası öncesindeki dönemde ölen kişinin bedeninin yakılmadan gömülmesi daha yaygındır. Bunun dışında

⁶⁰⁹ Mellink, 1972: 177; Hauptmann, 1972: 89; Demir, 2008: 62-63.

⁶¹⁰Boessneck ve von den Driesch, 1978a: 77-78.

⁶¹¹Hauptmann, 1972: 89; Boessneck ve von den Driesch, 1978a: 73

⁶¹²Marchetti, 2016: 366.

⁶¹³Seeher, 1998: 138-139.

⁶¹⁴ Homeros, Bölüm: XXIII, Pasaj: 165-170.

⁶¹⁵ Homeros, Bölüm: XXIII, Pasaj:235-240, 499.

Frigtümülüslerindeki mezar odalarında ölünün yakılarak (kremasyon) gömülmesine dair örneklerde mevcuttur⁶¹⁶.

Anadolu’da at gömme geleneğinin görüldüğü diğer bir merkez Frig başkenti Gordion’da yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. Frigler’de mezar tipi olarak “tümülüs mezarlar ön plana çıkmaktadır. Gordion’da yer alan KY Tümülüsü’nde 1955 yılında yürütülen çalışmalar sırasında mezar odasının hemen dışında yüzleri birbirlerine dönük iki ata ait kalıntılar ele geçmiştir⁶¹⁷. KY tümülüsündeki at gömülerinde, çukurun doğu ve güney duvarlarına sırtlarını dönerek doğrudan taş yığının üzerine yatarlar⁶¹⁸ (Levha XXIV-II). KY tümülüsünde ele geçen at iskeletleri koşum takımları ile birlikte gömülmüştür⁶¹⁹. KY tümülüsünde ele geçen iskeletler üzerinde yürütülen çalışmalar sonucunda atların kurban edilmeden önce 5 ila 5 buçuk yaşlarında ve erkek bireyler oldukları saptanmıştır⁶²⁰. Yeni yapılan kazılar sonucunda KY tümülüsünün tarihlendirilmesi MÖ 780-770 arası olarak tespit edilmiştir⁶²¹. Gordion KY Tümülüsü’nün bir diğer önemi, burada uygulanan ritüellere bakıldığında gerek at gömme uygulamasının biçimi, gerekse mezar armağanları sebebiyle, MÖ VI. yüzyıla tarihlendirilen Altay-Başadar (Pazırık kurganları) mezar buluntuları ile birlikte eşdeğer görülmektedir⁶²². 1925 yılında dönemin Maarif Vekaleti’nin (Milli Eğitim Bakanlığı) isteği üzerine Makridi tarafından Ankara’da merkezde bulunan tren garının arkasındaki iki Frigtümülüsünde kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir⁶²³. Tümülüs içinde at dişleri ve iskeletinin bulunduğu raporlara geçmiştir⁶²⁴. Makridi, çalışmaları sırasında tespit edilen at iskeletini; “*Derununda at dişleri bulunmuştur. Mezkûr boşluğu biraz daha tevsî ettirerek bir at cesedi elde edilmiştir. Bu boşluk toprağın tazyikinden dolayı aynen atın şeklini almış ve bir mağara teşekkül etmiştir. Hatta bu boşluğa alçı dökülmüş olsaydı, atın tamamen kalıbı çıkacaktı. İskelet tamamen mahfuz fakat o derece narin bir halde idi ki ele alındığı zaman un gibi dağılıyordu. Ancak hayvanın dişleri elde edilebildi. En eski zamanların adatına atfen şüphem yoktur ki bu at buraya defîn edilen zatın sevgili atı idi*”,

⁶¹⁶ Becerikli, 2010: 224.

⁶¹⁷ Kohler, 1995: 74; Erdan, 2016: 49.

⁶¹⁸ Kohler, 1995: 74.

⁶¹⁹ Kohler, 1995: 193.

⁶²⁰ Kohler, 1995: 238.

⁶²¹ Sams ve Voit, 2011: 166.

⁶²² Marsaladov, 2000: 248; Erdan, 2016: 49-50. Kohler’e göre mezar içi süslemelerin Kimmer ile ilişkili olabileceğidir. Kohler, 1995: 76.

⁶²³ Erdan, 2016: 50.

⁶²⁴ Makridi, 1926: 42.

olarak hafriyat raporlarına kaydetmiştir⁶²⁵.

Gordion Tümülsüz mezarlarının inşa teknikleri ve ölü gömme adetleri yönünden göçebe kültürünü yansıttığı düşünülmektedir. Z tümülsüzü başta olmak üzere birçok tümülsüzün inşa tekniği, mimari özellikleri Orta Asya'da açığa çıkarılmış Altay kurganları ile benzerlikleri olduğu iddia edilmiştir⁶²⁶. Özellikle mezar armağanları ve inşa teknikleri olarak bu benzerlikler iddia edilse de Frig tümülsüzlerinin atlı-göçebe kavimler tarafından yapıldığını söylemek için yeterli kanıt bulunmamaktadır⁶²⁷. Gordion P tümülsüzünde koşum hayvanları ve tekerlek kısımları sağlam Şekil de açığa çıkarılmış bronzdan yapılmış minyatür bir at arabası ele geçmiştir⁶²⁸. Gordion'da sadece gömü olarak değil tüketim amaçlı olarak da equid familyasının tüketildiği, kazılarda elde edilen kemikler üzerinde yapılan analizlerle de tespit edilmiştir (Kemik buluntuların %1-3 arası equid familyasına aittir)⁶²⁹. Frigler dönemine ait olan Gordion P tümülsüzünün bir prene ait olduğu tespit edilmiş ve bu tümülüste ele geçen ve Frigler tarafından kutsal kabul edilen aslan ve boğa heykelciğinin yanında bir adet at heykelciği de ele geçen buluntular arasında yerini almıştır⁶³⁰. Yine bir başka at heykelciği Altıntepe III nolu mezarda yer alan buluntu konteksinin içinde yer almaktadır⁶³¹.

Erzincan Altıntepe yerleşiminde SalamisNekropolü'yle çağdaş bir mezarda, odanın ortasında iki savaş arabasının bronz parçaları, at süsleri, araba direklerinin ucuna yerleştirilmiş bir atı tasvir eden heykelcikler, at gemleri ve at koşum takımları bulunmuştur⁶³². Amasya İli, İmirler Köyü'nde 1971 yılında kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılan ve MÖ VI. yüzyıla tarihlendirilen bir mezarda⁶³³ at kemikleriyle geçmiştir. Ş. Dönmez'e göre; mezarda insan ve at kemiklerinin bir arada ve mezar armağanları içinde gem parçasının bulunmuş olması nedeniyle mezarın atıyla birlikte gömülmüş olan "Avrasya savaşçı atlı göçebe komutanına" ait olduğu düşüncesini ortaya atmıştır⁶³⁴. Alışar'da kaçak kazılarla girilen bir mezardan ele geçen buluntuların bir kısmı dönemin Erivan Askari

⁶²⁵Makridi, 1926: 42.

⁶²⁶Marsaladov, 2000: 248; Kohler, 1995: 155; Demir, 2008: 54-55.

⁶²⁷ Demir, 2008: 54-55.

⁶²⁸ Sevin, 2003: 271.

⁶²⁹Zeder ve Arter, 1994: 113-114.

⁶³⁰Young, 1981: 21-26; Erdan, 2016: 49.

⁶³¹ Zorlu, 2009: 82.

⁶³² Özgüç, 1961. 270.

⁶³³Dönmez'e göre mezar kurgan tipi mezardır. Dönmez, 2007: 62.

⁶³⁴ Dönmez, 2002: 37; Erdan, 2016: 50.

Valisi, Hermitage Müzesi'ne bronz objeler teslim edilmiş ve müze kayıtlarına geçmiştir. Bu objelerden bir tanesi ise at koşum takımı parçasıdır⁶³⁵.

Lydia Bölgesi'nde yer alan Bintepeler Tümülüsleri alanında yer alan BT 89 tümülüsünde yapılan kazılarda dromos'un girişinde bulunan demir objelerin cenazeyi taşımakta kullanılan arabanın tören bittikten sonra parçalara ayrılan at arabasının tekerleklerine ait parçalar oldukları tespit edilmiştir⁶³⁶. Tümülüste bulunan bronz dingil parçaları SalamisNekropolü'nde bulunan 56 cm boyutundaki dingil parçaları ile uyumludur⁶³⁷.

Klazomenai'nin Çayır mevkiindeki Arkaik Dönem nekropolünde İzmir Arkeoloji Müzesi ile birlikte yürütülen kurtarma kazısı ile yapılan kazı çalışmaları sonucunda taş lahit mezar içerisinde bir adet equid iskeletine ulaşılmıştır⁶³⁸. Femur kemiği uzunluğu 40 santime ulaşan equid kalıntısının orta boylarda bir ata ait olduğu anlaşılmıştır⁶³⁹. Çakırlar'a göre; Sakız Adası'nın Psomi bölgesindeki Arkaik dönem nekropol kazılarında 2014 yılında ortaya çıkarılan at kalıntılarının Klozemenai'de bulunan equid kalıntılarıyla geleneksel olarak benzer özellikleri olduğunu belirtmiştir⁶⁴⁰.MÖ V. yüzyıla tarihlendirilen çember şeklindeki bir mezarda hocker pozisyonunda gömülen bir bireyin başının üst kısmında yer alan sunağın üzerine yerleştirilmiş at kafası bulunmuştur. Marshack; sunak üzerinde bulunan kafatası ile bağlantılı olarak Alaybeyi Höyük'te bir "at kültü" nün varlığının söz konusu olduğunu öne sürmüştür⁶⁴¹.

Anadolu Coğrafyası'nda açığa çıkarılan equid gömütlerinin tarihsel dağılımı Şekil 3.7'de ve equid gömüt türü Şekil 3.8'de verilmiştir.

⁶³⁵ Çevik, 2000: 76.

⁶³⁶ Dedeoğlu, 1990: 124.

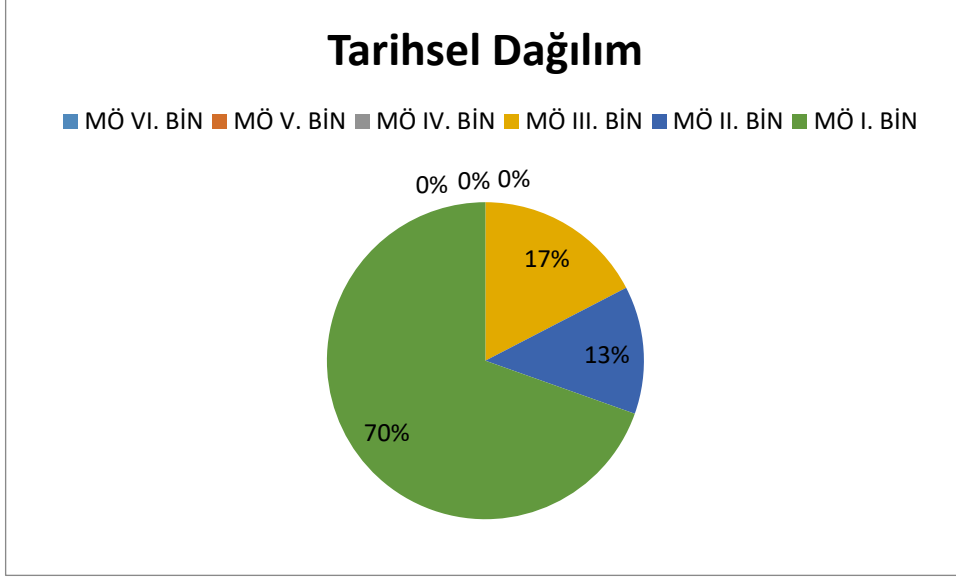
⁶³⁷ Dedeoğlu, 1990: 127.

⁶³⁸ Çakırlar vd., 2016: 191-192.

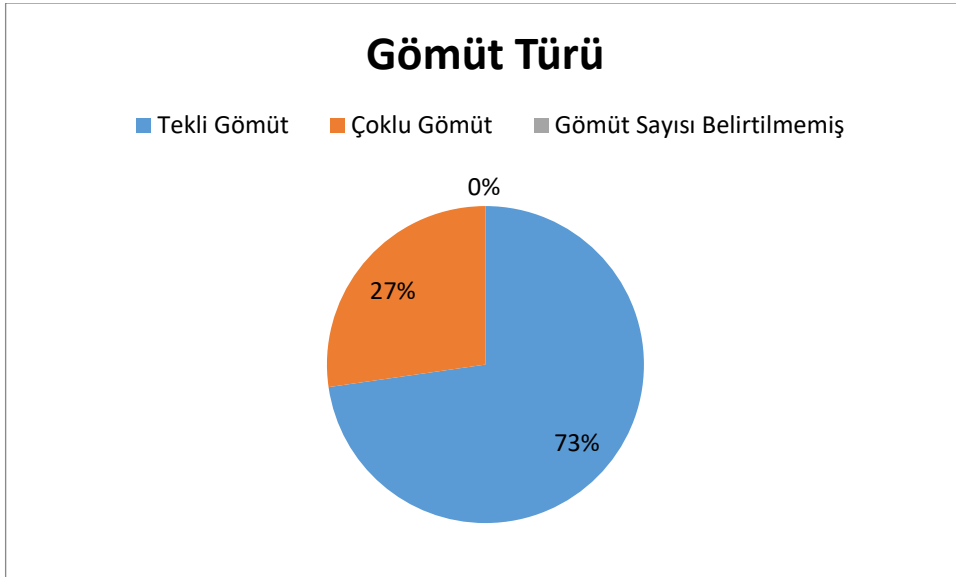
⁶³⁹ Çakırlar vd.,2016: 193.

⁶⁴⁰ Çakırlar vd., 2016: 196.

⁶⁴¹Sıddıq, 2019: 781.

Şekil 3.7. Anadolu Coğrafyası Equid Gömütleri Tarihsel Dağılımı.

Şekil 3.8. Anadolu Coğrafyası Mezarlarda Bulunan Equid Gömütlerin Sayısal Dağılımı.

3.5. Avrupa

İnsanoğlu; mağaralara ve kaya oyuklarına Pleistosen Devri'nden itibaren günlük yaşantılarını ve epik olayları mağara duvarlarına resmetmişlerdi. Mağara duvar resim sanatının en bilinen örnekleri Fransa'da yer alan Lascaux (Levha XXV-I) ve Chauvet Mağaraları'dır. At figürü mağara duvar resimlerinin önemli gravürlerinden bir tanesidir. Chauvet Mağarası'nda dört at başının üst üste resmedilmesi ve duvar resmindeki

atların farklı zamanlarda, farklı bakış açıları ile bir sürüyü değil at başının yenilenmesini temsil ettiği düşünülmektedir⁶⁴² (Levha XXV-II). Pleistosen Dönem'in sonuna doğru LesTrois Mağarası'nda, mağara duvarına başına atkuyruğu takmış Şekil de bir büyücü tasvir edilmiştir⁶⁴³.

Paleolitik dönem Avrupa'sına faunal olarak bakıldığında Vogelherd Mağarası'nda Aurignacian kültürüne ait katmanlarda at kalıntılarının bulunması ve bulunan kemikler üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda atların tüketim amaçlı olarak avlandığını gösteren kanıtlara ulaşılmıştır⁶⁴⁴. Ayrıca burada bulunan fildişinden⁶⁴⁵ yapılmış at figürünü de buluntular arasında yer almaktadır⁶⁴⁶ (Levha XXVI-I). Palermo yakınlarındaki Monte Pellegrino'nun eteğindeki Paleolitik Dönem mağaralarında ele geçen kalıntılar, vahşi atların Sicilya'nın ilk sakinlerinin başlıca geçimini oluşturduğunun kanıtı olarak görülebilir. Neolitik çağda vahşi at, İsviçre'nin batısındaki düzlük alanlarda avlanıp besin kaynağı olarak kullanılmıştır⁶⁴⁷. Litvanya'nın Neolitik Dönem merkezlerinden; Šarnelė⁶⁴⁸, Daktariškė⁶⁴⁹, Donkalis⁶⁵⁰ ve Žemaitiškė⁶⁵¹ yerleşimlerinde yapılan zooarkeolojik çalışmalar sonucunda equid familyasına ait kemikler tespit edilmiştir. Estonya'nın Neolitik Dönem merkezlerinden; Kääpa⁶⁵², Akali⁶⁵³, Villa⁶⁵⁴ ve Tamula⁶⁵⁵ yerleşimlerinde de zooarkeolojik çalışmalar sonucunda equid familyasına ait kemikler tespit edilmiştir. Tablo 3.5'da ise buluntu merkezleri kronolojik sırayla gösterilmiştir. (Harita-5).

⁶⁴²Marshack, 1995: 34; Bahar, 2017: 1.

⁶⁴³Marshack, 1995: 38.

⁶⁴⁴Niven, 2007: 371.

⁶⁴⁵ Bahar, 2017: 1.

⁶⁴⁶Niven, 2007: 364.

⁶⁴⁷ Taylor, 1890: 159.

⁶⁴⁸Girininkas, 1977: 57; Girininkas vd., 2009: 25.

⁶⁴⁹Daugnora ve Girininnkas, 1996: 78; Girininkas vd., 2009: 25.

⁶⁵⁰Butrimas, 1985: 31; Girininkas vd., 2009: 26.

⁶⁵¹Daugnora ve Girininnkas, 2004: 114; Girininkas vd., 2009: 26.

⁶⁵²Maldre ve Luik, 2009: 37-38.

⁶⁵³Jaanits vd., 1982: 105;Lõugas vd., 2007;Maldre ve Luik, 2009: 37-38.

⁶⁵⁴Maldre ve Luik, 2009: 37-38.

⁶⁵⁵Jaanits vd., 1982: 105;Lõugas vd., 2007;Maldre ve Luik, 2009: 37-38.

Tablo 3.5. Avrupa’da yer alan buluntu merkezleri.

Tarih-Dönem	Buluntu Merkezleri	Tam Gömüt Adedi ve Cinsi	Herhangi bir Uzun Gömütü	Araba Gömütü	Equid ile İlgili Mezar Buluntuları
	DOĞU AVRUPA				
Tunç Çağı	Rebala Taş Mezarı		Kemik buluntusu (EC)		
Tunç Çağı	Iru Taş Mezarı		Kemik buluntusu (EC)		
HK	Doğu Alpler	26 adet (EC)			
HK	Tärtäria Mezar 13				At tasvirli zoomorfik kap
HK	GemeinlebarnMezar 1	1 adet (EC)			
MÖ 1100-800	Muoksi Taş Mezarı		Kemik buluntusu (EC)		
VK	Pannonian Havzası		Ön kısım kemikleri (EC)		
VK	Szentlőrinc		Omurga ve göğüs kemikleri yok (EC)		
VK	SvetaLucija Bölgesi	?	?		
	ORTA AVRUPA				
ETÇ	Burgenlandkreis	1 adet (EC)			Yabn domuzu dışından dizgin
ETÇ	Saalekreis	1 adet (EC)			
ETÇ	Meißen	1 adet (EC)			
ETÇ	U Isidorka	1 adet (EC)			
MÖ 800-450	Bohemia			Araba parçaları	Koşum Takıları/Dizginler
MÖ 800-451	Rovná		1 adet kemik (EC)		
GDC	Kamenjača	2 adet (EC)			
	İTALYA				
EDÇ	Veii Mezar KKLL18-19				At işlemeli zoomorfik kolye
EDÇ	Veii Mezar II 9-10				At tasvirli kolye uçları
Etrüsk	Fornace Kutsal Alanı		Kafatasları ve çene kemikleri (EC)		
Etrüsk	San JacopoTümülüsü		Çene kemikleri (EC)		
MÖ VII-VI. YY	Casa Ricovero	1 adet (EC)			
MÖ VII-VI. YY	Este Nekropolü	7 adet (EC)			
MÖ VI. YY	Tiepo	1 adet (EC)			
MÖ VI-V.	PiovegoNekropolü	Sayı belirtilmemiş			
MÖ V-IV. YY	Brustolade	7 adet (EC)			
Arkaik	Monte Michele Mezar 5			4 tekerlekli araba	

3.5.1. Doğu Avrupa'da Bulunan Equid Gömütleri

MÖ IV. binlerde Hint-Avrupa göçü olarak tanımlanan göç hareketleri ile birlikte Hazar Denizi ve Avrasya üzerinden Avrupa'ya gelen göçerler yanlarında kültürlerini de getirmiş ve kültürlerinin bir parçası olarak ölü gömme geleneklerini de Avrupa'ya taşımışlardır⁶⁵⁶. Bu göçebe kavimlerin mezarları; doğuda Karpat Havzası'nda (Tisza Vadisi, Romanya Tuna'sı, Sırbistan ve Tuna Nehri'nin Güneyi) tümülüs gömüleri olarak görülmektedir. Tümülüs gömüleri genelde tek bir kişi için yapılmaktaydı. Tümülüsün ortasındaki mezarda ölen kişi hasır tarzı bir yer örtüsünün üzerine rahat bir pozisyonla yerleştirilir ve ölen kişinin vücudu kırmızı hardal ile kaplanmaktaydı. Ölen kişinin yanında bir veya daha fazla at ile at arabası yerleştirildi. Bu gelenek insanların göçebe karakterine ve hareketliliğine tanıklık eder⁶⁵⁷. MÖ I. binyılda ise ikinci bir göç dalgası ile Kimmer ve İskitler Avrupa'ya gelmişlerdir. Bu göç dalgası ile birlikte kültürel olarak mezarlarda at koşum takımları açığa çıkmaya başlamıştır⁶⁵⁸.

Estonya'da Tunç Çağı'na tarihlendirilen Rejala Taş Mezarı'nda, mezarın içinde at kemiklerine ulaşılmıştır⁶⁵⁹. Kuzey Estonya'da yer alan IruTaş Mezarı'ndan bulunan kemik grubu incelendiğinde, kemiklerin bir kısmının at kemiği olduğu tespit edilmiştir⁶⁶⁰. Estonya'nın kuzeyinde yer alan Kahala Gölü'nün yakınlarında yer alan taş mezarlardan biri olan ve MÖ1100-800 arasına tarihlendirilen MuuksiTaş Mezarı'nda yapılan kazılar sonucunda alt tabakalardan üst tabakalara doğru dağılık vaziyette hayvan kemikleri açığa çıkarılmıştır. Mezarın dörtte birinde sığır, at keçi ve koyun kemikleri bulunmuş ve bu kemiklerin kurban mı yoksa ölü yemeğine mi ait olduğu kesinlik kazanmamıştır. Mezardan ayrıca Asya tarzı seramik kaplar ele geçmiştir⁶⁶¹.

Doğu Alpler'de yaşayan Demir Çağı Hallstatt Kültürü çerçevesindeki kavimlere ait mezarlarda toplam 26 adet at gömüsüne ait mezar tespit edildi. Bu mezarlarda inhumasyon ve kremasyon gömüleri saptandı. Atların tamamının veya bir kısmının yakılıp veya gömüldüğü gözlemlendi. Tam Şekil de gömülen atların yüksek rütbeli kişilere ait olduğu

⁶⁵⁶Tasić, 2014: 19-20.

⁶⁵⁷Tasić, 2014: 19-20.

⁶⁵⁸Tasić, 2014, 20-21.

⁶⁵⁹Maldre ve Luik, 2009: 38.

⁶⁶⁰Maldre ve Luik, 2009: 38.

⁶⁶¹Vassar, 1938: 332; Schmiedehelm, 1955: 46; Maldre ve Luik, 2009: 38; Lang ve Laneman, 2013: 113.

düşünülmektedir⁶⁶². Daha düşük rütbelilere ait mezarlarda ise atların ayak kemiklerine veya kafataslarına ulaşılmıştır. Hallstatt Kültürü'nün yayılım içinde yer alan, günümüzde Romanya sınırları içerisinde bulunan Tărtăriyerleşimindeki 13 nolu mezardan gelen seramik buluntu grubu içerisinde, üzerinde kazıma bezeme ile yapılmış at tasviri bulunan bir adet zoomorfik kap ele geçmiştir⁶⁶³. Avusturya'nın güneyinde yer alan Gemeinlebarn yerleşimindeki 1 nolu tümülüsün ahşap dromosunda yan yatırılmış bir at iskeleti açığa çıkarılmıştır⁶⁶⁴.

Hallstatt kültüründeki atlar, prestijli hayvanlar olarak kabul edilirken ve atlı mezarlar ayrıcalıklı sınıflarla sınırlandırılırken, Pannonian Havzasının doğu kısmındaki durum atlara karşı farklı bir tutumu yansıtıyordu. Daha geniş sosyal tabakaların mezarlarına yerleştirilen atların iskeletlerinin küçük parçaları, atlarla ilgili ritüellerde daha farklı sosyal grupların dâhil olduğunu gösterir⁶⁶⁵.

Atları gömme geleneği, MÖ VII ve VI. yüzyıllar arasında önemli ölçüde artmıştır. Bu evreden itibaren atlar bütün ve yanmamış materyaller gibi düzenli olarak gömülmüştür⁶⁶⁶. Atlar genellikle insan mezarlarının yanına, içlerinin dışına gömüldü. Bu uygulamaya dayanarak, bu at mezarlarının Pannonian Havzası'nın kuzeydoğu kesimindeki Vekerzug kültürünün at mezarlarına çok benzediği yaygın olarak kabul edilmektedir (Levha XXVI-II). Bununla birlikte, Dolenjska grubundaki durum Vekerzug kültüründeki durumdan önemli ölçüde farklıydı, çünkü Dolenjska grubundaki tüm at mezarları, özellikle görkemli olanlara yakınlıklarıyla önerildiği gibi, büyük olasılıkla bazı insan mezarlarıyla bağlantılıdır⁶⁶⁷.

Vekerzug Kültürü'nde at mezarları bağlamında Pannonian Havzasının güney kısımlarındaki çağdaş Geç Hallstatt ve Erken La Tène Kültürleri'ne ait at kalıntıları olan en az 15 mezar tespit edilmiştir⁶⁶⁸ (Levha XXVII-I). Bu mezarların, insan mezarları ile bağlantıları yoktur. Atların tamamı kesilmiş veya sadece vücudun ön kısmı gömülmüştür⁶⁶⁹. Güneybatı Macaristan'da Szentlőrinc yerleşiminde yapılan kazılar sonucunda bir at

⁶⁶²Kmet'ova, 2013: 251.

⁶⁶³Rumege-Irimuş, 2015: 169.

⁶⁶⁴Offenberger, 1980: 438.

⁶⁶⁵Kmet'ova, 2013: 254.

⁶⁶⁶Guštin, 1974: 88.

⁶⁶⁷Guštin, 1974: 88-89.

⁶⁶⁸Jerem, 1968: 169-171; Metzner-Nebelscik, 2002: 196.

⁶⁶⁹Jerem, 1968: 169-171.

gömütünde omurga ve göğüs hariç tüm vücut kalıntıları açığa çıkarılmıştır.⁶⁷⁰ Geç Hallstatt ve Erken La Tène Kültürleri'nde, atları ayrı çukurlara gömme geleneği gözlemlenmiştir⁶⁷¹. Vekezug kültürü ile Güney Pannonian Geç Hallstatt ve Erken La Tène kültürleri arasındaki yakın ilişkilerle birlikte, Slovenya'nın Sveta Lucija Bölgesi'nde at gömüleri paralellik göstermektedir⁶⁷². Bu paralellik Kuzeydoğu İtalya'daki mezarlarda da saptanmıştır⁶⁷³.

3.5.2. Orta ve Avrupa'da Bulunan Equid Gömütleri

Almanya'nın Saksonya-Anhalt Bölgesi'nde yer alan Gleina kentindeki Burgen landkreis köyünde 1930'lu yıllarda yapılan kazılarda ETÇ'na tarihlendirilen Ünětice Kültürü'ne⁶⁷⁴ ait mezarlık alanında bir adet tam at gömüsü ortaya çıkarılmıştır⁶⁷⁵. Bu at gömüsünde ele geçen diğer bir buluntu yaban domuzu dişlerinden yapılmış dizginlerdir⁶⁷⁶. At kalıntısının üzerinde yapılan diş analizlerine göre beş yaşında bir erkek bireye ait olduğu tespit edilmiştir⁶⁷⁷. Ele geçen iskelet kalıntıları incelendiğinde, hayvanın tamamı, sol tarafına, başı kuzeybatıya bakacak Şekil de mezara yerleştirilmiştir⁶⁷⁸. Almanya'nın Saksonya-Anhalt Bölgesi'nde yer alan Köllme kentindeki Saalekreisköyünde, Ünětice kültürüne ait hayvan mezarlığında tam formda bir tay iskeleti buluntular arasında yerini almıştır⁶⁷⁹. Yine tam Şekil de ele geçen bir tay iskeleti Almanya Saksonya sınırları içerisinde yer alan Meißen köyünde arkeologlar tarafından bulunmuştur⁶⁸⁰.

Güneydoğu Çek Cumhuriyeti'nin Zlínský ilçesi Kroměříž bölgesinde "U Isidorka" sahasında ETÇ yerleşimi ve mezarlığı bulunmuştur. 534 numaralı mezar alanından, Věteřov kültür kalıntılarına ait bir at gömüsü ortaya çıkarılmıştır.⁶⁸¹ Orta Avrupa'da GTÇ'na tarihlendirilen bazı merkezlerde mezarlardan bronz ve kemikten yapılmış at koşum

⁶⁷⁰Jerem, 1968: 169-171.

⁶⁷¹Metzner-Nebelscik, 2002: 362.

⁶⁷²Marchesetti, 1993: 189, 218.

⁶⁷³Facciolo ve Tagliacozzo, 2006: 149-150.

⁶⁷⁴Kolodziej, 2011: 210-211.

⁶⁷⁵Behrens, 1964: 99; Kolodziej, 2011: 142-143.

⁶⁷⁶Kolodziej, 2011: 174.

⁶⁷⁷Kolodziej, 2011: 174.

⁶⁷⁸Behrens, 1964: 99; Batora, 2006: 221; Kolodziej, 2011: 174.

⁶⁷⁹Behrens, 1964: 100; Kolodziej, 2011: 213.

⁶⁸⁰Behrens, 1964: 102; Kolodziej, 2011: 206.

⁶⁸¹Berkovec ve Peşka, 2006: 142.

takımları ele geçmiştir⁶⁸².

Hallstatt Kültürü içinde yer alan farklı kavimlerinin sembolizm açısından irdelenmesi ve bu sembolizm içerisinde mezarlara at koşum takımlarının yerleştirilmesinin yaygınlaştığı yapılan kazılar sonucunda tespit edilmiştir⁶⁸³ (Levha XXVII-II). Hallstatt Kültürü'nde at ve atı temsil eden objeler statü bağlamında sosyal sınıflar arasında oldukça yaygındır. Hallstatt Kültürü'ne ait mezarlıklardan ele geçen; minyatür baltalar, broş, kolye, kemer, mücevherat, seramik veya bronz kaplar ve figürinler, gibi nesnelere "at", Hallstatt Kültürü'nde en sık tasvir edilen hayvan olmuştur⁶⁸⁴. Binicilik ve araba ve at ile ilgili tasvirler sosyal statünün göstergesi olarak kabul edilebilir⁶⁸⁵. Tunç Çağı Hallstatt kavimlerinde atın önemi ortaya bu şekil de ortaya çıkmıştır. Atların insanlar ile ve insan mezarlarında kurban edilmesi ve gömülmeye başlanması, at gömü ritüeli kapsamında incelenmelidir⁶⁸⁶. Alp Dağları'nın doğu kısmında kalan günümüzde Sırbistan sınırları içerisinde bulunan Hallstatt Kültürü'ne ait Pannoian Havzası'nda yapılan kazılarda 167 mezarda at kalıntlarına ulaşılmıştır⁶⁸⁷.

Hallstatt Kültürü'nün son dönemlerinde at ve at arabası gömülü mezarların azaldığı gözlenmektedir⁶⁸⁸. Uzmanlar at arabası gömülerinin azalma sebebini, MÖ V. yüzyıldan itibaren Kelt kabilelerinin tarih sahnesine çıkışı ile bağlantılı olduğunu düşünmektedirler⁶⁸⁹. Hallstatt Kültürü yayılım alanı içerisinde yer alan günümüzde Çek Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Bohemnia yerleşiminde bulunan MÖ 800-450 yılları arasına tarihlendirilen mezarlık alanındaki çeşitli mezarlardan; at koşum takımları, at arabalarına ait parçalar ve dizginler ele geçmiştir⁶⁹⁰. Rovná yerleşiminde yer alan bir tümülüste mezar odasının ön kısmından bir adet at kemiği ele geçmiştir. Bu at kemiğinin ölü yemeği ritüeli ile ilgisi olduğu düşünülmektedir⁶⁹¹.

Bosna-Hersek'te Saraybosna yakınlarında yer alan Kamenjača yerleşiminde GDC evresine tarihlendirilen bir mezarda iki adet at gömüsüne ulaşılmıştır. At gömüsünün

⁶⁸²Choyke vd., 2004: 184; Choyke, 2005: 140.

⁶⁸³Pare, 1992: 195-202; Kmet'ova, 2013: 249.

⁶⁸⁴Kmet'ova, 2013: 249.

⁶⁸⁵Kmet'ova, 2013: 249.

⁶⁸⁶Kmet'ova, 2013: 249-250.

⁶⁸⁷Párducz, 1952: 159-169; Kmet'ova, 2013: 250.

⁶⁸⁸Cunliffe, 2003: 71-75; Michalowski ve Teska, 2017: 81-82.

⁶⁸⁹Cunliffe, 2003: 81-83.

⁶⁹⁰Kyselý, 2018: 247.

⁶⁹¹Kyselý, 2018: 252.

bulunduğu mezar dışında bölgeden  at dizgini ile at koşum takımları yapılan kazılar sonucu ele gemiřtir⁶⁹².

3.5.3. İtalya'da Bulunan Equid Gömütleri

Veii kentinde EDC tabakasında yapılan çalışmalarda bir mezar (Mezar KKLL18-19) içinde kehribar ve bronzdan yapımış at işlemeli zoomorfik kolye ele gemiřtir⁶⁹³. Başka bir mezarda (Mezar II 9-10) su kuşu ve at tasvirli kolye uçları da kazılar sonucu ortaya ıkarılmıřtır⁶⁹⁴. Veii yerleşiminde Etrüsk ve Halastatt kültürüne ait mezarlarda at kemikleri bulunmamıřtır⁶⁹⁵. Etrüskler Dönemi'ne tarihlendirilen Altino (Venedik) yakınlarında yer alan Fornace Kutsal Alanı'nda at kafatasları ve çene kemiklerine ait parçalar bulunmuřtur⁶⁹⁶.

Pisa yerleşiminde yer alan ve Etrüskler Dönemi'ne tarihlendirilen San Jacopo Tümülüsü'ndeki çukur mezardan at çene kemikleri ele gemiřtir⁶⁹⁷. Este'de, Casa Ricovero Nekropolü'nde M VII-VI. yüzyıllara tarihlendirilen bir tümülüste tam formunda bir adet at iskeleti ele gemiřtir⁶⁹⁸. Este Nekropolü'nde yedi at iskeleti bulunmuş, bunlardan iki tanesinin kafatasında muhtemelen ölüm nedeni olan kırıklar tespit edilmiştir. Este Nekropolü'nn önemi ise, bu nekropoln ritüel amaçlı kullanıldığı ve nekropolde sadece at kalıntılarının olmasıdır⁶⁹⁹. İtalya'da Padovakentine bağlı Tiepo yerleşiminde yer alan nekropol alanında M VI. yüzyıla tarihlendirilen bir tümülüste mezar odasında bir erkek birey ve bir adet at birlikte defnedilmiřtir⁷⁰⁰. Padova kenti sınırları içerisinde yer alan M VI-V. yüzyıllara tarihlendirilen Büyük Piovego Nekropolü'nde at gömüleri, insan gömüleri ile bağıntılıdır. Piovego Nekropolü'nde atlar, herhangi bir ekipman veya süsleme ile gmlmemiştir. Sadece bir mezarın içerisinde çukurun dibinde oturmuş bir vaziyette gömülen atın üzerine 20 yaşında erkek birey yerleştirilerek gmlmřtir⁷⁰¹. M V-IV. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Brustolade Nekropolü'nde de at gömüleri keřfedilmiřtir⁷⁰².

⁶⁹²Pařkvalin, 2008: 106-107; Mari, 2015: 153-155.

⁶⁹³Hladikova, 2018: 63.

⁶⁹⁴Hladikova, 2018: 63.

⁶⁹⁵Carstens, 2005: 63.

⁶⁹⁶Tagliacozzo, 1989: 68-69; Rask, 2014: 279.

⁶⁹⁷Floriani ve Bruni, 2006: 54; Rask, 2014: 287.

⁶⁹⁸Facciolo ve Tagliacozzo, 2006: 149-150.

⁶⁹⁹Facciolo ve Tagliacozzo, 2006: 149-150.

⁷⁰⁰Facciolo ve Tagliacozzo, 2006: 149-150.

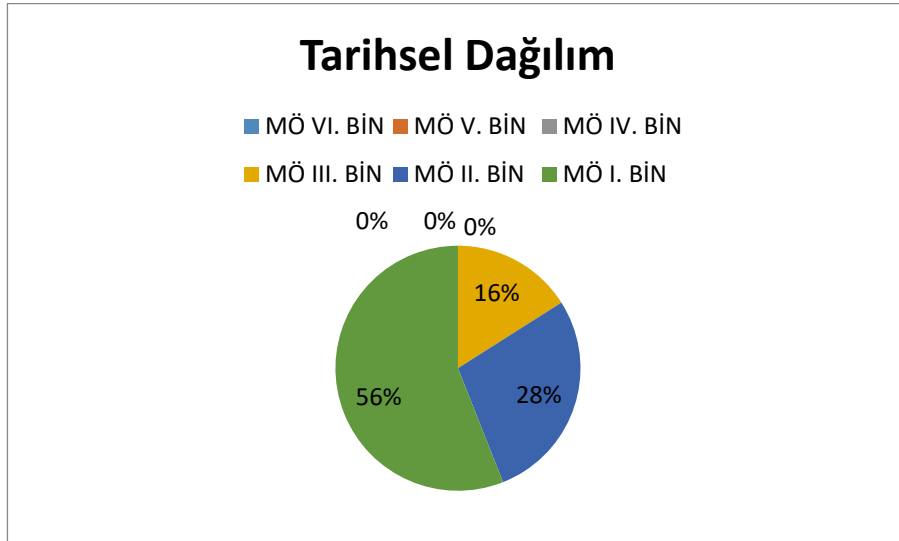
⁷⁰¹Facciolo ve Tagliacozzo, 2006: 149-150.

⁷⁰²Facciolo ve Tagliacozzo, 2006: 149-150.

Güney Altino'da yer alan BrustoledeNekropolü'nde önce öldürülüp sonra yakılarak defnedilen 7 adet at kurbanı tespit edilmiştir⁷⁰³.

Avrupa'da Demir Çağı'na tarihlendirilen Hallstatt kültüründe araba mezarları ortaya çıkarılmıştır. Araba mezarları, Arkaik Dönem'deEtruria ve Latium Verus'un mezarlarında da önemli bir rol oynamaktadır⁷⁰⁴. Veii yerleşiminde bulunan Monte Michele'deki 5 nolu mezarda, mezar odasının içinde dört tekerlekli bir araba bulunmuştur⁷⁰⁵. Genellikle avlanma ve savaşla ilgili olan iki tekerlekli savaş arabaları hem erkek hem de kadın gömülerinde de bulunmuştur⁷⁰⁶.Atlar güneş tarikatıyla ilişkilendirilip yaşam ve ölüm sembolü olarak görülmüşlerdir⁷⁰⁷.

Avrupa'da açığa çıkarılan equid gömütlerinin tarihsel dağılımı Şekil -3.9'da ve equid gömüt türü Şekil 3.10'da verilmiştir.

Şekil 3.9. Avrupa Equid Gömütlerinin Tarihsel Dağılımı.

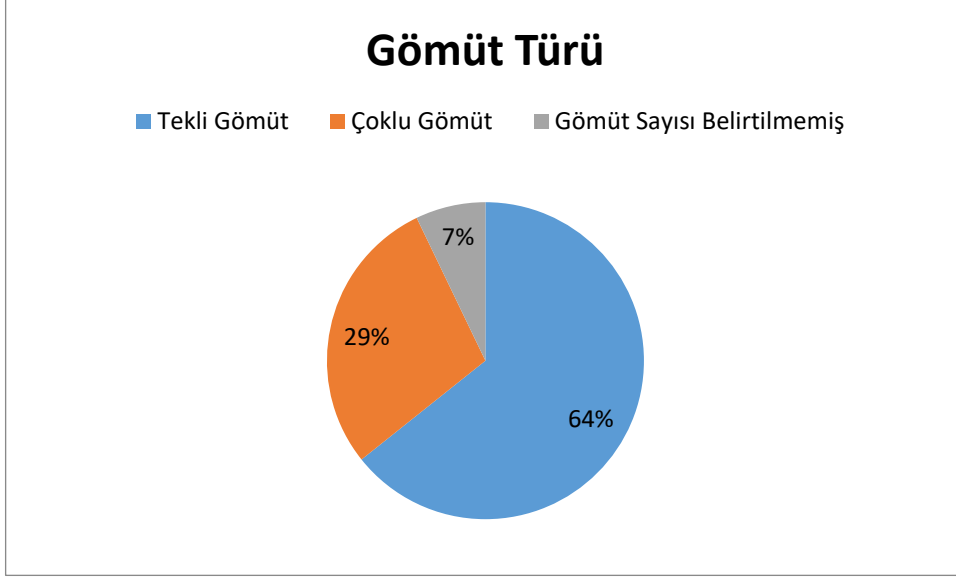
⁷⁰³Rusk, 2014: 288-289.

⁷⁰⁴Winther, 1997: 428.

⁷⁰⁵Carstens, 2005: 62.

⁷⁰⁶Winther, 1997: 428.

⁷⁰⁷Becker, 2012-2013: 5; Hladikova, 2018: 63.

Şekil 3.10. Avrupa’da Mezarlarda Bulunan Equid Gömütlerin Sayısal Dağılımı.

4. SONUÇ

Yaptığımız bu çalışmada başlangıcından Demir Çağı'nın sonuna kadar olan tarihsel dönemde Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya kadar olan coğrafya incelenmiştir. Equid gömütlerinin tespiti yapılmış ve bölgesel olarak tarihsel dağılımı (Şekil 11) ve gömüt türleri tespit (Şekil 12) edilmiştir. İlk equid gömüt izleri Kuveyt'te karşımıza çıkmakta, burada tespit edilen tek bir örnek (SMQ49 nolu mezar) geleneğin MÖ VI. binyılda başlamış olabileceğini düşündürmekle beraber henüz konu ilgili keskin bir yorum yapabilmek adına sayıca yetersizdir. Bununla beraber, gömütün mezar içerisinde tespit edilmiş olması iki bakımdan açıklanabilir. Bunlardan ilki bir ölü yemeği törenin mezara sembolik olarak yerleştirilen kalıntısı olması, diğeri ise çalışmamız kapsamında incelediğimiz hemen tüm coğrafyalarda özellikle atlı gömüt geleneğinin açıklayıcı bir niteliği olan hayvanın öte dünya yoldaşlığı ile ilgili olma ihtimalleridir. İncelenen coğrafyada MÖ V. binyıla ait equid gömütü tespit edilememiştir. MÖ IV. binyılda Orta Asya'da şu ana kadar yapılan arkeolojik kazılarda sadece iki bölgede equid gömütleri bulunmuştur. Bu durum, bölgede devamlılığı olmayan bir geleneğin varlığı ile açıklanabileceği gibi, küçük ve bu yönde inanca sahip kabile topluluklarının göçebe hayat standartları ile de bir arada değerlendirilebilir. Böylesine bir senaryo, Orta Asya'da bulunan geç örnekler kapsamında değerlendirildiğinde tutarlı bir benzerlik sunmakla birlikte bilimsel açıdan net bir veri sunmaması itibarıyla bugün için tartışmaya açık durumdadır.

MÖ III. binyılda özellikle Yakındoğu'da equid gömüt sayısının yoğunluğu dikkat çekicidir. Burada genellikle EHD'ye tarihlendirilen equid gömütlerinin tür bakımından çoğunluğu *Equus asinus* (eşek) olarak tayin edilmiştir. Bu bağlamda Yakındoğu coğrafyasında atın çalışmamız kapsamında değerlendirdiğimiz yönüyle ilgili bir varlık durumu MÖ III. binyılda söz konusu değildir. Bu tarihlerde equid gömütlerinin Yakındoğu haricinde araştırmamız kapsamındaki diğer coğrafyalarda, Yakındoğu'daki gömütlere oranla daha az sayıda gömütler tespit edilmiştir. MÖ III. binyılda Doğu Akdeniz'de yer alan gömütler İsrail'in Tell-es Safi yerleşiminde mezar alanı dışındaki yerleşim alanlarından gelmiştir. Şu ana kadar yapılan arkeolojik araştırmalar kapsamında Orta Asya, Anadolu ve Avrupa coğrafyalarından MÖ III. binyıla tarihlendirilen gömütlerin sayısal azlığı bu coğrafyalarda equid gömütlerinin geleneksel gömüt türü olarak görülmeyebileceğidir. MÖ II. binyıldan itibaren Yakındoğu coğrafyasında *Equus caballus*'un (at) varlığı mezarlardan gelen kemik ve iskelet örnekleri ile tescillenmiştir.

MÖ II. binyılda Doğu Akdeniz ve Ege Havzası'nda equid gömütleri diğer bölgelerdeki gömütlere göre daha yoğundur. Bu dönemde Mısır'da da equid gömütleri görülmekte olup özellikle Kıbrıs ve Mısır arasındaki ticari ilişkilerin sonucunda kültürel bazda etkileşim olmuş olabilir. MÖ II. binyılda diğer bölgelerde de equid gömütleri tespit edilmiştir. Anadolu'da ise MÖ II. binyıla tarihlendirilen Hitit yerleşimlerine ait iki merkezde equid gömütlerine ait bulgular açığa çıkarılmıştır. Hitit yerleşmelerinden elde edilen equid gömüt örneklerinin biçim açısından Anadolu'nun erken örneklerini izler Şekil de oluşturulduğuna dair bir veri olmadığı gibi, Hitit metinlerinde geçen ölü yemeği ritüeli sonrasında atların kurban edilmesi ile ilgili antik bilgiler ve atlı-göçebe kavimlerin kültürleriyle bağlantılı mezar buluntularının tespiti Hititler'deki equid gömütlerini, erken dönem örneklerinden ayıştırmaktadır. Bu durum, burada söz konusu tarih aralığında karşılaşılan equid gömüt geleneğinin göçebe atlı topluluklar ile alakalı olabileceğini, Anadolu'da MÖ III-II. binyılda karşılaşılan örneklerin birbirinden farklı coğrafyalardan bölgeye ulaşmış lokal toplulukların varlığını açıklamak için değerlendirilebileceğini düşündürmektedir.

MÖ I. binyılda ise Asyatik toplumların yayıldığı geniş coğrafyada özellikle "Kurgan Tipi" mezarlarda equid gömütleri yoğun olarak tespit edilmiştir. Orta Asya ve Avrasya'daki bu yoğunluk kurganlarda equid gömütleri ile beraber mezar armğanlarının fazlalığıyla ilişkilendirilerek gömütlerin ritüel kapsamlı olduğunu düşündürmektedir. MÖ I. binyılda Anadolu'da ve Avrupa'da ele geçen equid gömütlerin bir kısmı "Tümülüs" mezarlarda açığa çıkarılmıştır. Ele aldığımız coğrafyada equid gömütleri MÖ II ve I. binyıllarda yoğunlaşmıştır. Bu yoğunluk toplumlararası etkileşimin bir göstergesi olabilir. Frigler'e ait Tümülüslerden en önemlilerinden bir tanesi olan Gordion KY Tümülüsü'nde iki atın gömülmesi ve bu atlarla birlikte ele geçen mezar hediyelerinin incelenmesi sonucunda Frigler'in Asyatik Kavimler'le bağlantısı olabileceğinin göstergesi olarak görülebilir. Yine Avrupa'da açığa çıkarılan tümülüslerden bir kısmında ele geçen mezar hediyelerinin kesin olarak Asyatik Kavimler'le bağlantısının olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Batı Anadolu'da şu ana kadar tespit edilmiş tek örnek Klozamenai yerleşiminin Arkaik Dönem'ine tarihlenen lahit mezardan gelmiştir. Bu örnek, tarihi ile ilgili olduğu kadar, buluntu yeri itibariyle de önemlidir. Nitekim özellikle MÖ I. binyılda; Balkanlar'da, Mısır'da, Batı ve Güney Anadolu'nun kıyı sahalarında equid gömütlerinin görülmediği, önceden var olan geleneğin son bulduğu anlaşılmaktadır. Tunç Çağı'nın sonundan itibaren

tüm kıta sahanlığını etkileyen ancak son yıllarda arkeoloji bilimi dâhilinde tartışılmaya başlanan göç ve kolonizasyon dalgalarının bu durumun sebebi olabileceğidir. Göç ve kolonizasyon dalgasının etkilediği bu coğrafyalarda kültürel korozyonunda tetikemiş olabileceğidir.

Equid gömütleri ile ilgili diğer önemli husus ise gömütlerin çoğunluğunun krali-soylu mezarlarından gelmiş olmasıdır. Anadolu’da Frig Tümülüsleri soylu mezarları olarak görülmektedir. Bunun sebebi ise gömütlerin yanı sıra mezar hediyelerinin çokluğu ve değerli metallardan yapılmış malzemelerin mezarlarda bulunmuş olmasıdır. Orta Asya ve Avrasya’daki kurganların önemi sadece equid gömütler değildir. Kurganlara bırakılan hediyeler ve bazı kurganlarda ölen kişi ile birlikte maiyetinin de kurganlara gömülmesi, kurganların krali-soylu mezarı olduklarının bir kanıtı olabilir. Yakınoğu’da TellMoza ve Abydos’daki mezarlık alanlarının krali-soylu mezarları oldukları arkeologlar tarafından tespit edilmiştir. Bu bağlamda equid gömütlerinin bir soyluluk sembolü olduğu ve ilahi bir imge olarak görülerek mezarlara konulduğu düşünülebilir.

Gömüt türü olarak baktığımızda ise tam olarak açığa çıkarılan equid gömütlerinde genel olarak çoklu gömülerin, tekli gömülere oranla daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bazı mezarlardan ele geçen equid gömütlerinde ise araştırmacılar tam olarak bulunan gömütlerin sayısını belirtmemişlerdir. Çoklu gömülerde bir mezara en fazla equid gömütü, Ulskii Aul bölgesinde yer alan Voronezhskaya yerleşiminde “Çar Kurganı” olarak adlandırılan kurganda 360 adet equid gömütünün tespit edilmiş olmasıdır. Ayrıca bu kurganda 360 adet gömütün dışında, 50 adet equidin ölü yemeği ziyafetinde kullanılmış olduğunun belirlenmesidir. Ayrıca Asya coğrafyasında farklı merkezlerde 14’er adet equid gömütlerinin olduğu kurganların bulunması dikkat çekicidir.

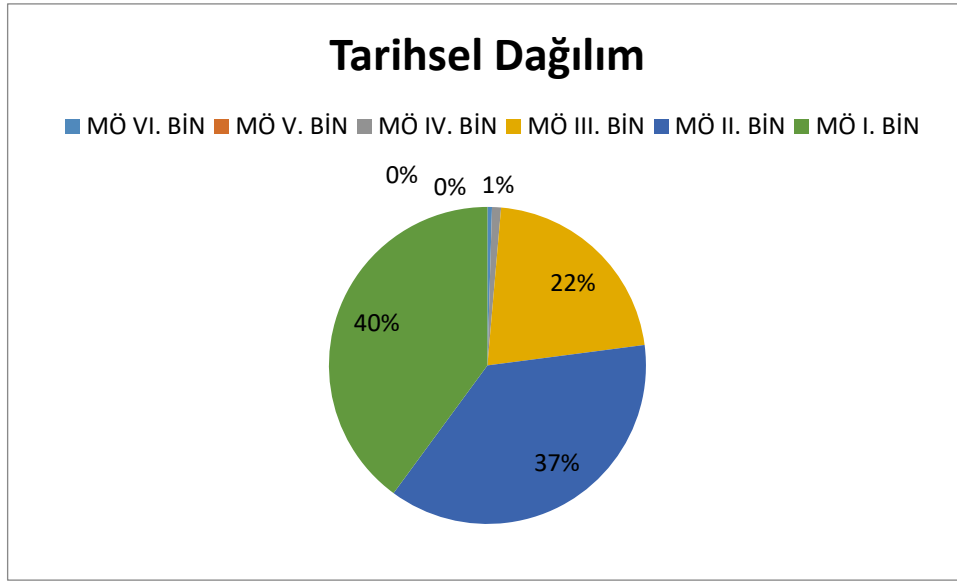
Tarih boyunca ölen kişinin ardından yapılan ölü yemeği ziyafeti gelenek olarak yapılmıştır. Hemen hemen her toplumda ölü ziyafeti yemeğine ilişkin arkeolojik kanıtlar bulunmuştur. Bu ziyafetin bir ritüel olarak ele alınması gerekmektedir. Ele aldığımız coğrafyada, incelenen mezarlarda açığa çıkarılan ve sadece bazı equid kemik parçalarının ele geçtiği dağınık kemik buluntularının olduğu mezarlardaki equid kalıntılarının ölü yemeği kapsamında gömülmüş olabileceğidir. Bütün olarak açığa çıkarılan bazı tekil gömülerde de aynı durum söz konusu olabilir.

Bazı equid gömütlerinin kurban ritüeli ile bağlantısı olabilir. Nitekim sadece kafatasının gömüldüğü veya vücudunun belli bir bölümünün gömüldüğü equid gömütlerinin, ölen kişiye veya ölen kişinin bağlı olduğu toplumun inancına bağlı olarak kurban edildiklerini ve sadece kurbanın en değerli gördükleri parçalarını mezarlara yerleştirmeleri olasıdır. Ritüel kapsamında görülmesi gereken bir diğer hususta, equid gömütleriyle ilintili olarak mezar alanlarından ele geçen araba parçaları ve koşum takımı aparatlarını da verebiliriz.

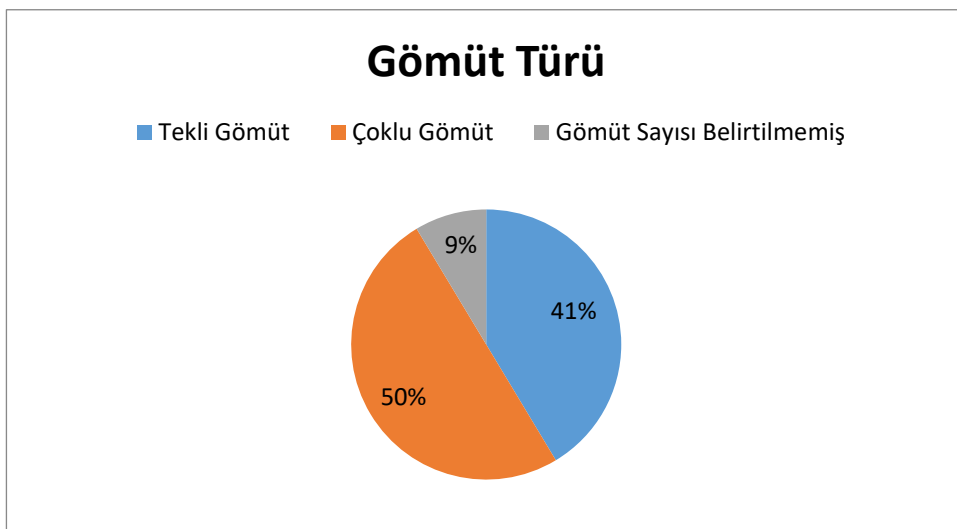
Yaptığımız bu çalışmada incelediğimiz coğrafya açısından Tümülüs ve Kurgan tipi mezarların sayıca fazla oldukları bu coğrafyalarda yapılan arkeolojik çalışmalar sayesinde tespit edilmiştir. Equid familyasına ait gömütlerin ve materyallerin çoğunluğu arkeologlar tarafından sistematik kazısı yapılan tümülüs ve kurganlarda bulunmuştur. Lakin her mezarda equid gömütleri veya equid familyası ile ilgili materyaller araştırma ekipleri tarafından tespit edilememiştir. Tümülüs ve kurgan kazılarında yeterli sayıda equidlerle ilgili materyallerin bulunamaması bu tip mezarlarda uygulanan kazı sistemi ile açıklanabilir. Öyle ki, özellikle son yıllarda gerçekleşen çalışmaların sunduğu bilgiler, bu tip mezarların kazılarının yığma toprağın tamamının değil, sadece mezar odasına ulaşımı sağlayan kesitler üzerinden gerçekleştiğini göstermektedir. Çalışmamızda da değindiğimiz üzere equid familyasının mezarlara gömüldüğü örneklerde çoğunluk ana mezar odalarında olmasına karşın, birçok örnekte de oda ve hatta mezar dışına bırakıldıkları anlaşılmaktadır. Bu sebeple, mezarların üstünü örten taş ve toprak tabakası tamamen kaldırılmadan gerçekleştirilen kazılarda bu yönde bir gömütün varlığının gözden kaçıyor olması son derece olasıdır.

Arkeoloji pek çok disiplini içine alan bir bölümdür. Disiplinlerarası çalışma arkeolojik verilen yorumlanmasında çok önemlidir. Maalesef ki çalışma konumuz olan equid gömütlerinde disiplinlerarası çalışmanın özellikle arkeolojik veriler ışığında buluntular ele alındığında, paleoantropolojik açıdan değerlendirmelerin zayıf olduğu ve açığa çıkarılan kemikler üzerinde çoğunlukla tür tespitinin yapılmadığı gözlemlenmiştir. Ele geçen equid buluntularında yaş ve cinsiyet tayinin çok az oranda yapıldığı tespit edilmiştir. Bu da arkeolojik kazılarda paleoantropoloji uzmanlarının daha yoğun görev almaları gibi bir gerekliliği ortaya koymaktadır.

Equid familyası evcilleştirildikten sonra insanoğluyla yakın ilşkide olan bir familyadır. Gcl ve dayanaklı olmalarından dolayı önceleri gündelik hayatta ulaşım ve tarımda kullanılmışlar, ilerleyen zamanla birlikte savaşlarda da ön plana kmışlardır. Gmtlerde Yakındoğu'da eşekler, Orta Asya toplumlarında atlar ön plana kmışlardır. Özellikle M II. binyıldan itibaren XX. yüzyılın ortalarına kadar tarihin ve coğrafyanın Şekil lenmesinde önemli rol oynamışlarıdır. XX. yüzyılın ortalarına kadar hem savaşta hem de iletişimde önemli bir binek hayvanı olarak kullanılmışlar, insanlığın ağlar boyu sanatve edebiyat dünyalarında imgesel olarak yer bulmuşlardır.

Şekil 4.1. Coğrafyada Equid Gömütlerin Tarihsel Dağılımı.

Şekil 4.2. Coğrafyada Mezarlarda Bulunan Equid Gömütlerin Sayısal Dağılımı.

5. KAYNAKLAR

- Akgün E. (2007). Şamanist Türk Halklarında Kurban Sungusu ve Kendisine Kurban Sunulan Varlıklar, *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1 (2), 139-153.
- Akişev K.A. (1978). *Kurgan Issık*, İskustvo Press, Moskova.
- Akurgal E. (1946). “Haberler-Zile Maşathöyüğü Kazısı”, *Bellekten* X/37: 220-222.
- Albayrak E., Satar Z., Bozca K.M., Alkan Y. (2011). 2000 Yılı Mezraa Höyük Kazısı’ndaki Hayvan Kemik Kalıntılarının İncelenmesi, *26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 359-364.
- Albright W. F. veDumontP. E. (1934). A Parallel Between Indic and Babylonian Sacrificial Ritual, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 54, No. 2, 107-128.
- Alp Ö.K. (2009). *Orta Asya’dan Anadolu’ya Kültürel Sembollere Giriş*, Eflatun Yayınevi, Ankara.
- Alpagut B. (1993). Paşalar Kazısı (Bursa)-1991, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 1-22.
- Alpagut B. (1994). Paşalar Kazısı (Bursa)-1992, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 1-22.
- Alpagut B., Çelebi H., Gençtürk İ., Alpagut A., Güngör Demirel A. (2002). Paşalar Kazısı-2000, *XXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 151-162.
- Anthony, D. (2007). *Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton, NJ: Princeton Univ. Press.
- Anthony, D.W. ve Brown D.R. (2000). Eneolithic Horse Exploitation in the Eurasian Steppes: Diet, Ritual and Riding, *Antiquity*, Vol: 74, 75-86.

- Anthony, D.W. ve Brown D.R. (2011). The Secondary Products Revolution, Horse-Riding, and Mounted Warfare, *Journal of World Prehistory*, Vol. 24, No. 2/3, Life is Too Short for Faint-Heartedness: Papers in Memory of Andrew Sherratt (September 2011), 131-160.
- Anthony, D.W. ve Vinogradov N. B. (1995, N.B). Birth of the Chariot, *Guide to the Western Mediterranean Archaeology*, Vol. 48, No. 2, U.S.A, 36-41.
- Anthony, D.W., Brown D.R. ve George C. (2006). Early Horseback Riding and Warfare: The Importance of the Magpie Around the Neck, S.L. Olsen, S. Grant, A.M. Choyke ve L. Bartosiewicz (eds.), *Horses and Humans: The Evolution of Human-Equine Relationships*, BAR International Series 1560, England, 137-156.
- Antonaccio C.M. (1995). Lefkandi and Homer. [In] O. Anderson and M. Dickie (eds.), *Homer's World: Fiction, Tradition, Reality*, Bergen: Norwegian Institute at Athens, 5-27.
- Archibald Z., Morgan C., Smith D.M., Murphy-Smith H., Pitt R., Papadopoulou C., Marchand F., Hysom M., Livarda A. ve Stewart D. (2014). Archaeology in Greece 2013-2014, *Archaeological Reports*, No: 60, 1-135.
- Arsebük G., Howell F.C. ve Özbaşaran M. (1990). Yarımburgaz 1989, *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 9-38.
- Arsebük G., Howell F.C. ve Özbaşaran M. (1991). Yarımburgaz "1988", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 17-42.
- Arsebük G., Howell F.C. ve Özbaşaran M. (1992). Yarımburgaz 1989, *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 1-22.
- Arslan M. (1984). *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Arslantaş Y. (2011). Mezopotamya'nın Faunası ve Florası, (edt.) M. Öztürk ve E. Çakar, *Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri, İlkçağlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Orta Doğu, Elâzığ 29-31 Mayıs 2009 Bildiriler*, Elâzığ.

- Askarov A., Volkov V. ve Odjav N.S. (1992). Pastoral and Nomadic Tribes at the Beginning of the First Millennium B.C., *History of Civilizations of Central Asia*, Vol: I, France, 459-472.
- Aslanapa O. (1984). *Türk Sanatı I-II*, Kervan Yayınları, İstanbul.
- Åström, P. (1972). *The Middle Cypriote Bronze Age*. Lund: SCE.
- Atan F. (1999). Er Hanedanlar Dönemi'nde Ölü Gömme Adetleri, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ayan E. (2010). Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi, *Odü Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 2, 19-50.
- Bahar H. (2017). Gemden Üzengiye Atın Serüveni, U.D. Aşçı, N. Uyanık, F.N. Küçükballı, M. Zenginbaş ve M. Aşçı (Edts.), *2nd International Conference On Studies In Turkology (Icosturk'2017)*, Proceedings Book Rome-Italy 11-13 August, 2017, Palet Yayınları, Konya, 1-8.
- Bahşaliyev V.B. (1998). Nahçıvan'da Bir Erken Demir Çağı Nekropolü: Kolanı, *Bulleten* Cilt: LXII, Sayı: 233, 1-14.
- Bar-Oz G., Nahshoni P., Motro H. ve Oren E.D. (2013). Symbolic Metal Bit and Saddlebag Fastenings in a Middle Bronze Age Donkey Burial, *PlosOne* Vol: 8, Is: 3, 1-7.
- Başoğlu O. ve Pehlevan C. (2016). Aşağı Salat Höyüğü Zoolojik Çalışmaları, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt:15 Sayı:58, 989-997.
- Bátora J. (2006). *Stúdie ku Komunikácii Medzi Strednou a Východnou Európa v DobeBronzovej*. Bratislava.
- Baumer C. (2012). *The History of Central Asia: The Age of Steppe Warriors*. I. B. Tauris, London.
- Becerikli F. (2010). Ana Hatlarıyla Friglerde Din, *Akademik Bakış* Cilt:4, Sayı:7, 215-232.

- Becker S.N. (2012–2013). The Materiality of Religious Discourse in Late Bronze and Early Iron Age Central Europe. A Study of Birds on Bronzes. *The European Archaeologist*. The Newsletter of EAA members for EAA members 38, 5–8.
- Behrens H. (1964). *Dieneolithisch – fruhmetallzeitlichenTierskeletettfunde der Alten Welt*. Berlin.
- Bekbassar N.M. (2005). Astronomical Practices and Ritual Calendar of Euro-AsianNomads, *Folklore, Electronic Journal of Folklore* Vol: 31, 101-120.
- Bekki S. (1996). Türk Mitolojisi'nde Kurban, *Akademik Araştırmalar*, Yıl:1, Sayı: 3, Kış, 16-28.
- Benecke N. (1994). *Archaologische Studien ZurEntwicklung der Haustierhaltung in Mitteleuropa und Sudskandinavienvon Anfängen bis zum Ausgehenden Mittelalter*, Akademie Verlag, Berlin.
- Benecke N. ve von den Dreisch A. (2003). Horse exploitation in the Kazakh Steppes during the Eneolithic and Bronze Age, in M. Levine, C. Renfrew& K. Boyle(ed.) *Prehistoric Steppe adaptation and the horse*: Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 69-82.
- Ben-Sholmo D. (2012). *The Azor cemetery: Moshe Dothan's excavations, 1958 and 1960*. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.
- Berkovec T. vePeška J. (2006). Hulín (okr. Kroměříž). *Přehled vyzkumů* 47, 142.
- Bese L. (1989). The Shaman Term “Jükeli” in the Secret History of the Mongols, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 40, No. 2/3, 241- 248.
- Bietak M. (1991). Egypt and Canaan in theBronze Age, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No.281, 27-72.
- Bietak M. (1996). *Avaris the Capital of the Hyksos: Recent Excavations at Tell el-Dabaa*. British Museum Press, London.

- Bittel K., Mellink J., Herre W., Otten H., Rohrs M. ve Schaeble J. (1958). *Die hethitischen Grabfunde von Osmankayası*. Wiissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 71, Berlin.
- Blackburn E.T. (1970). *Middle Helladic graves and burial customs with special reference to Lerna in the Argolid*. Cincinnati: University of Cincinnati.
- Bobrov V.V. ve Goryaev V.S. (1998). Loshad v pogrebalnom obryade irmskoi kultury. In *Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri isopredelnykh territorii: Materialy VI Godovoi itogovoisessi Instituta arkheologii i etnografi i SO RAN. Dekabr*, vol. 4. Novosibirsk: Izd. IAE SO RAN, 182–186.
- Boessneck J. ve Kokabi M. (1981). Tierknochenfunde, [in:] B. Hroudá (ed.), *Halawa 1977 bis 1979: Vorläufiger Bericht über die 1. bis 3. Grabungskampagne*, Bonn: Habelt, 131–155.
- Boessneck J. ve von den Driesch A. (1978b). Eine Equiden bestattung in spätfrüh dynastischer Zeit, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 118, 45–50.
- Boessneck J. ve von den Driesch A. (1974). The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-1970: Preliminary Report. Part IX: The Animal Remains, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 33, No. 1, 109- 112.
- Boessneck J. ve von den Driesch A. (1978a). “Die zoologische Dokumentation von drei Pferdeskeletten und anderen Tierknochenfunden aus einem Kammergrab auf dem Norsun-Tepe (Ostanatolien)”, *Istanbuler Mitteilungen* 27-28, 73-91.
- Booth C. (2005). *The Hyksos Period in Egypt*. Osprey, Oxford.
- Borden S. (1906). *The Arab Horse*, Double DayPage&Company, New York.
- Bough J. (2013). Reflecting on donkeys: images of death and redemption, (edt.) J. Johnston and F. Probyn-Rapsey, *Animal Death*, Sydney, Australia, 137-149.
- Bökönyi S. (1974'a). *History of Domestic Mammals in Central And Eastern Europe*, Akademiai Kiado, Budapest.

- Bökönyi S. (1974b). *The Przewalsky horse*, Souvenir Press, London.
- Bökönyi S. (1991). Late Chalcolithic Horses in Anatolia, *Equids in the ancient world*, Vol: 2, R. Meadow and H.-P. Uerpmann (eds.), Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 123-131.
- Bray W. ve Trump D. (1972). *The Penguin Dictionary of Archaeology*, London.
- Brownrigg G. (2006). Horse control and bit, S.L. Olsen, S. Grant, A.M. Choyke & L. Bartosiewicz (ed.) *Horses and humans: the evolution of human-equine relations* (British Archaeological Reports international series 1560), Oxford: Archaeopress, 165-171.
- Buffalo G. ve Firedancer S. (2007). *Şamanların Erk Hayvanları*, (çev. Bülent Uluçer) Okyanus Yayıncılık, İstanbul.
- Bulliet R. (2005). *Hunters, herders and hamburgers: the past and future of human–animal relationships*. New York: Columbia University Press.
- Bunson M. R. (2002). *Encyclopedia of Ancient Egypt*. Revised Edition, Infobase Publishing, New York.
- Burkert W. (1979). *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*. University of California Press, Los Angeles.
- Burne A. H. (1921). Some Notes on the Battle of Kadesh: Being a Military Commentary on Professor J. H. Breasted's Book, "The Battle of Kadesh" (University of Chicago Press, 1903), *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol: 7, No: 3-4, 191-195.
- Butrimas A. (1985). Duonkalnis: vėlyvojo neolitogvėnietė, alkas ir kapinynas. *Lietuvos archeologija*, Vol: 4, 30-49.
- Carstens A.M. (2005). To Bury a Ruler: The Meaning of the Horse in Aristocratic Burials, Münster: *Bibliopolis*, 57-76.
- Caskey J. (1954). Lerna Excavations: 1953, *Hesperia* Vol:23, 11-12.

- Choyke A. M. (2005). Bronze Age bone and antler working at the J·szdÚzsa-K·polnahalomtall. From Hooves to Horns, from Molluscto Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th-31st of August 2003. (Edts) H. Luik, A. M. Choyke, C. E. Batey & L. Lugas. (MT, 15.) Tallinn, 129-156.
- Choyke, A. M., Vretemark, M. ve Sten, S. (2004). Levels of social identity expressed in there fuse and worked bone from the Middle Bronze Age Sz·zhalombatta-F·ldv·r, Vanya culture, Hungary. ñ Behavior Behind Bones. The Zooarchaeology of Ritual, Religion, Status and Identity. Proceedings of the ICAZ 9th Conference, Durham, August 2002. Eds S. Jones OíDay, W. vanNeer & A. Ervynck. OxbowBooks, Oxford, 177-189.
- Clarke G. (1941). Horses and Battle-Axes, *Antiquity*, Vol: 15, 50-70.
- Clutton-Brock J. (1979). The mammalian remains from the JerichoTell. *Proceedings of the Prehistoric Society* 45, 135–157.
- Clutton-Brock J. (2008). *Eyewitness Horse*, DK Publishing, New York.
- Clutton-Brock J. (2012). *Animals as domesticates: A worldview through history*, Michigan State University Press, Michigan.
- Clutton-Brock J. ve Burleigh R. (1978). Animal Remains from Abu Salabikh: Preliminary Report, *British Institute for the Study of Iraq*, Vol:40, No:2, 89-100.
- Clutton-Brock J. ve Davis S. (1993). More Donkey from Tell Brak, *Iraq*, Vol: 55, 209-221.
- Collins B. J. (2002). Animals in the Religions of Anatolia, B. J. Collins (ed.) *A History of the Animal World in the Ancient Near East*: 309-335. Brill, Leiden.
- Collins P. (2014). Gods, Heroes, Rituals, and Violence: Warfare in Neo-Assyrian Art, B. Brown ve M. Feldman (ed.), *Critical Approaches to Ancient Near Eastern Art*, De Gruyter, Berlin, 619-644.

- Compton G.B. (1981) *Horses and Horsemanship in the Rigveda*, Master Thesis, Australian National University.
- Cotterell A. (2004). *Chariot: The Astounding Rise and Fall of the World's First War Machine*, Random House, London.
- Croft P. (1986). Fauna, [in:] I.A. Todd (ed.), *Vasilikos Valley Project 1*, Uppsala: Åströms Förlag, 179–181.
- Cunliffe B. (2003). *Starożytni Celtowie*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Çakırlar C. (2009). Açıcana Höyüğü'nde Arkeozooloji Çalışmaları: 2007 Yılı Raporu, 24. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 253-266.
- Çakırlar C., Breider R., Ersoy Y. ve Koparal E. (2016). Klazomenai'de Zooarkeoloji Çalışmaları (2013-2014), XXXI. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 189-206.
- Çatalbaş R. (2011). Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Cilt: 3 Sayı: 15, 49-60.
- Çevik N.(2000). *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Çoban H. (2015). İlkçağda Atın Evcilleştirilmesi-Ehlileştirilmesinde Türklerin Rolü, H. Kara (edt.), *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi (04-05 Mayıs 2015 Saraybosna / Bosna Hersek)*, 137-148.
- Çoruhlu Y. (1995). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Kömen Yayınevi, İstanbul.
- Çoruhlu Y. (1998). *Erken Devir Türk Sanatı'nın ABC'si*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Çoruhlu Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalı Yayınevi, İstanbul.
- Çoruhlu Y. (2006). *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Çoruhlu Y. (2007'a). Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu C: III*, Ankara, 1051-1062.
- Çoruhlu Y. (2007b). *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

- Çoruhlu Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- D'Agostino F., Romano L. ve Kadhem A. (2015). Abu Tbeirah, Nasiriyah (Southern Iraq): Preliminary report on the 2013 excavation campaign, [in:] M. G. Biga (ed.), *Homenaje a Mario Liverani, fundador de unaciencia nueva (II)/Omaggio a Mario Liverani, fondatore di una nuova scienza (II)*, Madrid: ISIMU, 209–221.
- Danışan S., Çalışkan H. ve Özbeyaz C. (2014). Atların Öğrenme ve Eğitilebilme Yetenekleri, *Lalahan Hayvan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Sayı.54 (2), 77-84.
- Daugnora L. ve Girininkas A. (1996). *Osteo archeologija Lietuvoje. Vidurinis ir vėlyvasis holocenas*. Vilnius, Savastis.
- Daugnora L. ve Girininkas A. (2004). *Rytų Pabaltijo bendruo menų gyvensena XI–II tūkst. pr. Kr.*, Kaunas: Lietuvos veterinarijos akademijos leidykla.
- De Miroschedji P., Sadek M., Faltings D., Boulez V., Naggiar-Moliner L., Sykes N. ve Tengberg M. (2001). *Les fouilles de Tell es-Sakan (Gaza): Nouvelles données sur les contacts Égypto-cananéens aux IVE-IIIe millénaires*, *Paleorient* 27:75-104.
- Dedeoğlu H. (1990). Lydia'da Bir Tümüls Kazısı, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu Çalışmaları 1*, Ankara, 119-149.
- Demakopoulou K. (1989). Kókla Mykhnaiklī nekrópolh. *Archaiologikon Deltion* 37: 83–85.
- Demir T. (2008). Anadolu'da Kimmer-İskit İz Ve Etkileri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Demirci S., Güleç E., Özer İ., Pehlevan C., Yiğit A., Kaya F. ve Erkman C. (2007). 2005 Yılı Sivas/Hayranlı-Halimihanı Kazısı, *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: II*, Ankara, 141-156.
- Demirsoy A. (2003). *Yaşamın Temel Kuralları Omurgalılar/Amniyota (Sürüngenler, Kuşlar ve Memeliler) Cilt-III/Kısım-II*, Beta Basım Yayın, Ankara.

- Deniz E. ve Taşkıran H. (1990). Karain Mağarası Pleistosen Faunasına İlişkin Preliminer Gözlemler, *V. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 77-86.
- Derin Z. (1993). Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1993.
- Deshayes J. (1956). Chroniquedesfouilles en Grèce en 1955: Argos. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 80(2), 361–399.
- Deshayes J. (1966). *Argos, les fouilles de la Deiras*, Paris: Librairie Philosophique J. Vrin.
- di Cesnola L.P. (1991). *Cyprus: Its ancient cities, tombs, and temples*, Limassol: Bendon.
- Diyerbekirli N. (1973). “Kazakistan”da Bulunan Esik Kurganı”, *Cumhuriyetin 50.Yılına Armağan*, İstanbul, 291-304
- Dohmann-Pfälzner, H. ve Pfälzner P. (2001). Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in der zentralen Oberstadt von Tall Mozan/Urkeš: Bericht über die in Kooperation mit dem IIMAS durchgeführte Kampagne 2000, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 133, 97–139.
- Dokur İ.D. (2017). Bozkır Ekonomisi ve Üretim Şekli Olarak Yağma Akınları, U. Üren ve D. Çatalkılıç (ed.), *İTİL SUWI AKA TURUR*, E.Ü. TDAE Türk Tarihi Anabilim Dalı 25. Yıl Armağanı, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 27-37.
- Doll M. (2010). Meat, traction, wool: urban livestock in Tell Mozan, [in:] K. Deckers, M. Doll, P. Pfälzner ve S. Riehl (eds), *Ausgrabungen 1998–2001 in der zentralen Oberstadt von Tall Mozan/Urkeš: Development of the environment, subsistence and settlement of the city of Urkes and its region*, SUN Series, A. Wiesbaden, 191-360.
- Doniger W. (1999). "I Have Scinde": Flogging a Dead (White Male Orientalist) Horse, *The Journal of Asian Studies*, Vol. 58, No. 4, 940-960.
- Dothan M. (1975). Azor, [in:] M. Avi-Yonah (ed.), *Encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land. Vol. I.*, Jerusalem: The Israel Exploration Society and Massada Press, 144-147.

- Dothan M. (1993). Azor: the Bronze and Iron Age tombs, [in:] E. Stern (ed.), *The new encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land. Vol. I.*, Jerusalem: The Israel Exploration Society, 127-129.
- Dönmez Ş. (2002). Önasya'da İskitler, *Türkler* Cilt:4, 33-44.
- Dönmez Ş. (2007). Sinop province during the Iron Age in the light of new research, *Anatolia Antiqua*, Tome 15, 59-65.
- Drews R. (2004). *Early Riders: The Beginnings of Mounted Warfare in Asia and Europe*, Taylor and Francis Group, New York.
- Dunham D. (1950). *The Royal Cemeteries of Kush Volume I: El Kurru*. Harvard University Press, Massachusetts.
- Durand J. M. (1997). *Les documents épistolaires du palais de Mari* [=Littératures anciennes du Proche-Orient 16], Paris: Éditions du Cerf.
- Durmuş İ. (2008). *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Durmuş İ. (2014'a). Türk Kültür Çerçevesinde Kültür Adlandırılmaları, *Akdemik Bakış* Cilt: 8, Sayı: 15, 269-298.
- Durmuş İ. (2014b). Türk Kültür Çevresinde Kıymız, *Milli Folklor*, Yıl: 26, Sayı: 104, 75-84.
- Durmuş İ. (2017). Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-ev ve Demir, *Asya Araştırmaları Dergisi*, C.1 S.1, 19-34.
- Dyson R. H. (1965). Problems of Protohistoric Iran as Seen from Hasanlu, *Journal of Near Eastern Studies* 24/3: 193-217.
- Ekim Y. (2006). Pazırık Kurganları, Buluntuları ve Arkeolojik Açından Değerlendirilmesi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- Eliade M. (1992). *Shamanism-Archaic Techniques of Ecstasy*, Seoul.
- Eliade M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Muhammed'den Reform Çağına*, (çev. Ali Berktaş) Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Eliade M. (2017). *İmgeler ve Simgeler*, (Çev. M. Ali Kılıçbay) Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Ellis A.G. (1960). The equid in the shaft of Tomb J3, [in:] K.M. Kenyon (ed.), *Excavations at Jericho I: The tombs excavated in 1952-4*, London: British School of Archaeology in Jerusalem, 535-536.
- Ellis A.G. ve Westley B. (1964). Preliminary report on the animal remains in the Jericho tombs, [in:] K.M. Kenyon (ed.), *Excavations at Jericho, Vol. II: The tombs excavated in 1955-8*, London: British School of Archaeology in Jerusalem, 694-696.
- Emberling G. ve McDonald H. (2003). Excavations at Tell Brak 2001-2002: Preliminary report, *Iraq Vol. 65*, 1-75.
- Emery W.B., Smith H.S. ve Millard A. (1979). *The Fortress of Buhen: The Archaeological Report*, Excavations Buhen I/ Excavation Memoir 49, London.
- Erdal Y.S. (2012). İnsanın Evrimi, H. Üstündağ (edt.), *Antropoloji*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Erdan E. (2016). Başlangıcından Demir Çağının Sonuna Kadar At Gömmü Geleneği ve Anadolu'daki Uygulamaları, *Arkeoloji Sanat Dergisi*, Sayı: 153, 39-58, İstanbul.
- Erdoğan H.G. (2017). Avrasya'da Eski Bir Kültür: Andronovo, U. Üren ve D. Çatalkılıç (edt.), *İTİL SUWI AKA TURUR*, E.Ü. TDAE Türk Tarihi Anabilim Dalı 25. Yıl Armağanı, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1-8.
- Eren E. ve Özer, İ. (2018). Eski Anadolu Toplumlarında Beslenme Alışkanlıkları, *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: Ek.1, Bahar, 308-323.
- Erkman A.C. ve Özkurt Ş.Ö. (2019). Kurutlu Kazısı (2017), *XL. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 43-48.

- Erkman A.C. ve Özkurt Ş.Ö. (2020). Kurutlu Kazısı 2018, *XLI. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 61-66.
- Erkman A.C., Özkurt Ş.Ö. ve Alkan Y. (2018). Kurutlu Kazısı, *XXXIX. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: II*, Bursa, 301-308.
- Erkman A.C., Özkurt Ş.Ö. ve Pehlevan C. (2017). Kurutlu Kazısı, *XXXVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 457-464.
- Erlih V., Koçak S. ve Maslov V. (2009). Adyge'de (Kuzey Kafkasya) Kimmer Seferleri Dönemine Ait Yeni Bir Arabalı Asker Mezarı, A.S. Güneri (edt.), *I. Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi*, 21-24 Mayıs 2007 Çeşme, İzmir, Türkiye, Institute of Anatolia & Eurasia, 77-82.
- Erlikh V. (1990). Kurgan Uashkhitu i problema interpretatsii nekotikh kompleksov tipa novocheer- kasskovoklada // *XVI Krupnovskie chteniya" po arkheologii Severnovo Kavkaza* ("Uashkhitu Kurgan and Problems of Intrepretation of Some Complexes of the Novocherkas Hoard Type, "XVI The Readings Devoted to Krupnov Concerning the Archaeology of the Northern Caucasus). Stavropol'.
- Erten O. (2006). Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği -Sanat Tarihi Açısından Bir Bakış-T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Programı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Esin E. (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Facciolo A. ve Tagliacozzo A. (2006). Animal burials from via S. Eufemia in the Paleovenetian contexts – Padova (Italia), In: U. Tecchiati and B. Sala, [eds.], *Studi di iarcheozoologia in onore di Alfredo Riedel*, Bolzano, 143–52.
- Falb C., Krasnik K., Meyer J.W. ve Vila E. (2005). *Gräber des 3. Jahrtausend v. Chr. Im syrischen Euphrattal. 4: Der Friedhof von Abu Hamed*. Saarwellingen: Saarländische Druckerei & Verlag.
- Fallahian Y. (2013). Investigation of Burial Patterns in Iron Ages of Gilan, Iran, *Ancient Asia* Vol, 4-5, 1-13.

- Feldman M.H. ve Sauvage C. (2010). Objects of Prestige? Chariots in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean and Near East, *Egyptand Levant* 20, 67-181.
- Fialko E.E. (2009). Amazons burials in the lands of stepe Scythia, *Mousaios* 14, 47-59.
- Fijn N. (2015). The domestic and the wild in the Mongolian horse and the takhi, A. M. Behie ve M. F. Oxenham (ed.), *Taxonomic Tapestries: The Threads of Evolutionary Behaviour a land Conservation Research*, Australia National University Press, Australia, 279-298.
- Finet A. (1993). La sacrifice de l'âne en Mesopotamie [in:] J. Quaegebeur (ed.), *Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East. Proceedings of the International Conference organized by the Katholieke Universiteit Leuven _om the 17th to the 20th of April 1991*, Leuven: Uitgeverij Peetersen Departement Oriëntalistiek, 135–142.
- Floriani P. ve Bruni S. (2006). *La tomba del principe: Itumulodivia San Jacopo*, Edizioni, Pisa.
- Francraft H.P. (2013). Ancient Altai Culture and its Relationship to Historical Asian Civilizations, *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Mountains*, Unesco, 35-40.
- Gashchak S. ve Paskevych S. (2019). Przewalski's Horse (*Equus Fesus Przewalskii*) in the Chernobyl Exclusion Zone After 20 Years of Introduction, *Theriologia Ukrainica*, Vol. 18, 80-100.
- Gaunitz C., Fages A., Hanghoj K., Alberchtsen A., Khan N., Schubert M., Seguin-Orlando A., Owens I. J., Felkel S., Bignon-Lau O., deBarros Damgaard P., Mittnik A., Mohaseb A.F., Davoudi H., Alquraishi S., Alfarhan A. H., Al-Rasheid K. A. S., Crubézy E., Benecke N., Olsen S., Brown D., Anthony D., Massy K., Pitulko V., Kasparov A., Brem G., Hofreiter M., Mukhtarova G., Baimukhanov N., Lougas L., Onar V., Stockhammer P. W., Krause J., Boldgiv B., Undrakhbold S., Erdenebaatar D., Lepetz S., Mashkour M., Ludwig A., Wallner B., Merz V., Merz I., Zaibert V., Willerslev E., Librado P., Outram A. K. ve Orlando L. (2018). Ancient gnomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses, *Science*, Vol. 360, 111-114.

- Genning V.F., Zdanovich G.B. ve Genning V.V. (1992). *Sintashta: Arkheologicheskie pamyatnikiarii skikhplemen Uralo-Kazakhstanskikh stepei*, Chelyabinsk: Yuzhno-Uralsk.
- Gezgin D. (2014). *Hayvan Mitoslari*, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Ghrishman R. (1964). *The Arts of Ancient Iran*, Golden Press, New York.
- Gibson M. (1972). *The city and area of Kish*, Field Research Projects, Miami.
- Gibson M. (1981). *Uch Tepe I: Tell Razuk, Tell Ahmed al-Mughir, Tell Ajamat*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gibson M. (1984). Chicago Copenhagen excavations at Uch Tepe, Himrin Basin. *Sumer* 40: 197–207.
- Gimbutas M. (1991). *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*, Harper San Francisco, New York.
- Girininkas A., Daugnora L. ve Antanaitis-Jacobs I. (2009). When did Domesticated Horses Appear in Lithuania? A. Bliujienė (edt.), *The Horse and Man in European Antiquity (Worldview, Burial Rites, and Military and Everyday Life)*, *Archaeologica Baltica* 11, Klaipėda, 22-31.
- Girininkas, A. (1977). Šarnelėsvėlyvojo neolito (III tūkstantmečio pr. m. e.) gyvenvietė. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, serija A*, Vol: 1/58, 57-65.
- Gjerstad E. (1926). *Studies on Prehistoric Cyprus*, Uppsala: Uppsala Universitets Årsskrift.
- Gjerstad E. Westholm A. Lindros J. ve Sjoqvist E. (1934). *Finds and results of the excavations in Cyprus 1927–1931*. Stockholm: SCE.
- Goetze A. (1957). *Kleinasien*, München.
- Goff C. (1969). Excavations at BāBāJān, 1967: Second Preliminary Report, *Iran* 7: 115-130.

- Goldwasser O. (2017). What is a horse? Lexical Acculturation and Classification in Egyptian, Sumerian, and Nahuatl: Sources, Methods, and Theories from an Interdisciplinary Perspective, T. Pommerening ve W. Bisang (edt.), *Classification from Antiquity to Modern Times: Sources, Methods and Theories from an Interdisciplinary Perspective* De Gruyter, Germany, 45- 66.
- Gonen R. (1992). *Burial Patterns and Cultural Diversity in Late Bronze Age Canaan*. Eisenbrauns, Indiana.
- Gömeç S. (1998). Şamanizm ve Eski Türk Dini, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 4, 38-51.
- Gömeç S. (2011). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Grakov B.N. (2006). *İskitler*, (Çev. D. Ahsen Batur): İstanbul: Selenge Yayınları.
- Greenfield H.J., Shai I. ve Maeir A. (2012). Being an “ass”: An Early Bronze Age burial of a donkey from Tell es-Safi/Gath, Israel, *Bioarchaeology of the Near East*, 6, 21–52.
- Greenfield H.J., Shai I., Greenfield T.L., Arnold E.R., Brown A., Eliyhu A. ve Maeir A.M. (2018). Earliest Evidence for equid bit wear in the ancient Near East: The “ass” from Early Bronze Age Tell es Safi/Gath Israel, *PlosOne*, Vol: 13 (5), 1-21.
- Grezak A. (2016). Second Intermediate Period and 18th Dynasty Animal Bone Remains From Tell el-Retaba, *Egypt and the Levant*, Vol. 26, 115-127.
- Grigson C. (2012). Donkeys and Horses in the Prehistory of the Southern most Levant, *Paléorient*, vol. 38, no.1-2, 185-201.
- Grinder M.I., Krausman P.R. ve Hoffmann R.S. (2006). Equus Asinus, *Mammalian Species*, Vol. 794, 1-9.
- Gryaznov M.P. (1969). *The Ancient Civilization of Southern Siberia*, (Translated from the Russian by J. Hogarth), Cowles Book Company, New York.
- Guštin M. (1974). Gomilestarejšezelznedobe iz okolice Boštanja, *Posavskimuzej Brežice* 1.Brežice: 87–119.

- Guy P.L.O. (1938). *Megiddo tombs*. Chicago: TheUniversity of Chicago Press.
- Güleç E., Altın Y., Açikkol A., Özkurt Ş.A., Pehlevan C., Erkman A.C., Kaya F. ve Doğan A. (2011).2009 Yılı Sivas/Haliminhanı-Hayranlı Kazısı, *XXXII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: II*, Ankara, 48-55.
- Günay I. Şarbak A. ErsoyA. (2011). Aşağı Salat Erken Tunç I İskeletlerinin Antropolojik Analizi”, *Türk Bilim Araştırma Vakfı Dergisi* 4/3: 230-239.
- Gürçay S. (2019). Mitolojilerde Uçan At motifi üzerine karşılaştırmalı bir çalışma, *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi*, Yıl: 5 Sayı: 8 Bahar, 37-54.
- Gürsoy M. (2012). Doğu Kazakistan Tarbagatay Yamacındaki ŞiliktiBaygetöbe Kurganı, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S.1/3, 40-54.
- Hakemi A. (1968). The discovered Metal Objects at Kalouraz in Gilan, *Proceedings of fifthinter national congress of Archaeology and Art*, (held at Tehran, Esfahan and Shiraz) Tehran: Publication of the Ministry of Cultureand Art, Iran.
- Halilov T. (2013). Nahçıvan Arkeolojik Yapılarında Ortadoğu Kültürünün İzleri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/I, 1-10.
- Hallote R. S. (2001). *Death, Burial, and Afterlife in the Biblical World: How the Israelites and Their Neighbors Treated the Dead*. Chicago.
- Hammond N.G.L. (1976). Tumulus-burial in Albania and problems of Ethnogenesis, *Iliria*, Vol: 4, Premier colloque des Etudes Illyriennes (Tirana 15-20 septembre 1972), 127-132.
- Han J. (2013). Background to UNESCO Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Mountains Project and Perspectives for Transboundary Protection through the World Herritage Convention, *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Mountains*, UNESCO, 49-54.
- Hančar F. ve Hančar A. (1972). “Die Bogenwaffe der Skythen”, *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien* 102, 3-25.

- Hanffmann G. M. A. (1961). A Near Eastern Horseman: In Syria, *Tome* 38, Fasikül 3-4, 243-255.
- Hanggi E.B. (1999). Categorization Learning in Horses (*Equus Caballus*), *Journal of Comparative Psychology*, Vol. 113, 243-252.
- Hanks B. (2010). Archaeology of the Eurasian Steppes and Mongolia, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 39, 469-486.
- Hanks B., Epimakhov A. ve Renfrew C. (2007). Towards a refined chronology for the Bronze Age of the Southern Urals, Russia, *Antiquity*, Vol.81, 333-367.
- Hansen D.P. (1973). Al-Hiba, 1970–1971: A preliminary report. *Artibus Asiae* 35 (1/2), 62–78.
- Harrell K. (2014). Man/Woman, Warrior/Maiden: The Lefkandi Toumba female burial reconsidered, Y. Galanakis, T. Wilkinson ve J. Bennet (edts.) *AΘYPMATA: Critical Essays on the Archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt* Archaeopress, Oxford, 99-104.
- Harris D.R. (1996). The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia: An Overview.” In *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, David R. Harris (ed.), University College London Press, London, 552-573.
- Hauptmann H. (1972). Norşun Tepe Kazıları, 1970, (edt.) S. Pekman, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara, 87-101.
- Heidorn L.A. (1997). The Horses of Kush, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 56, No. 2, 105-114.
- Hellmuth A. (2014). Horse, Bow and Arrow – A Comparison between the Scythian Impact on the Mediterranean and on Eastern Middle Europe, *Mediterranean Review*, Vol: 7, No: 1, 1-38.
- Herodotos. *Historia*.

- Hesse B. ve Wapnish P. (2002). An archaeozoological perspective on the cultural use of mammals in the Levant [in:] “*A history of the animal world in the ancient NearEast*”, B.J. Collins (ed.), Handbook of OrientalStudies. Handbuch der Orientalistik. Section One. The Near and Middle East, vol. 64, Leiden: Brill, pp.457-402.
- Hladikova K. (2018). Protection of Children? A Case Study from the Early Iron Age Cemetery of Quattro Fontanili, Veii, *Studia Hercynia* Vol:1, 56-76.
- Homer. Illiada.
- Horvath V. (2018). The Bronze Horse Bit from the Central Burial Chamber of the Kurgan Arzhan-1, *Vestnik of Saint Petersburg University. History*, vol. 63, issue 4, pp. 1221–1237.
- Hrouda B. (1987). *Isin-Išān Baḥrīyāt III: die Ergebnisse der Ausgrabungen 1983–1984*. Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Munich.
- Ionnidou Pişkin E. (2013). An Iron Age Animal Bone Assemblage From Maşat Höyük, *XXVIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Çorum, 5-18.
- Ivanov V.V. (1998). Horse symbols and the name of the horse in Hurrian, *Bibliotheca Mesopotamica* Vol: 26, 145-166.
- Ivantchik A. (2011). “The Funeral of Scythian Kings: The Historical Reality and the Description of Herodotus (4.71-72)”, L. Bonfante (yay.) *The Barbarians of Ancient Europe: Realities and Interactions*: 71-106. Cambridge University Press, Cambridge.
- Iwaszczuk U. (2009). Animal Bone Remains From Sheikh Abd El-Gurna: Issues and Opportunities, *PAM* Vol:21, 691-702.
- İnan A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.
- İnan A. (1991). “Altay“da Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Defin Töreni Bakımından Açıklama”, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt: II, 261-268.

- Jaanits L., Laul S. Lõugas, V. ve Tõnisson, E. (1982). *Eestiesiajalugu*. Tallinn, Eesti Raamat.
- Jacobson-Tepfer E. (2012). The Image of the Wheeled vehicle in the Mongolian Altai: Instability and Ambiguity, *The Silk Road*, Vol:10, 1-28.
- James S. L. ve Dillon S. (2015). *A Companion to Women in the Ancient World*. John Wiley&Sons, Oxford.
- Jerem E. (1968). The Late Iron Age cemetery of Szentl'orinc. *Act a Archaeology Academia Scienty Hungary* 20: 159–208.
- Jettmar K. (1967). *Arts of Steppes*, Art of the World Series, London.
- Joffroy R. (1954). *Le Tresorde Vix*, Paris.
- Jonsson L. (1983). Animal and human bones from the Bronze Age settlement at Hala Sultan Tekke, [in:] P. Åström (ed.), *Hala Sultan Tekke* 8, 222–246. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Kafesoğlu İ. (1977). *Türk Milli Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- Kammenhuber A. (1961). *Hippologia Hethitica*, Wiesbaden, Deutschland.
- Karageorghis V (1967). *Excavations in the necropolis of Salamis I*, Salamis vol. 3. Nicosia: Antiquities Department.
- Karageorghis V. (1965). Horse burials on the island of Cyprus. *Archaeology* 18(4): 282–290.
- Karageorghis V. (1966). Chronique des fouilles et desdécouve resarch éologiques à Chypre en 1965, Bulletin de correspondan cehellénique, Vol: 90, livraison 1, 297-389.
- Karageorghis V. (1969). *Salamis in Cyprus: Homeric, Hellenistic and Roman*. London.
- Karageorghis V. (1973-1974). *Excavations in the Necropolis of Salamis*, Salamis 5: 3 vols. Nicosia.

- Karageorghis V. (1976). Two Late Bronze Age tombs from Hala Sultan Tekke, [in:] P. Åströmet al. (eds) *Hala Sultan Tekke 1*, 71–90. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Karatay O. (2012). *İran ile Turan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Karcıoğlu U. (2018). Orta Asya’da Bulunan Bazı Kurganlardaki At Gömüleri, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- Katz J. C. (2009). *The Archaeology of Cult in Middle Bronze Age Canaan: The Sacred Area at Tel Haror, Israel*. Piscataway: Gorgias Press.
- Kelekna P. (2009). The Politici-Economic Impact of the Horse on Old World Cultures: An Overview, *Sino-Platonic Papers*, Number: 190, 1-31.
- Kenyon K.M. (1960). *Excavations at Jericho I: The tombs excavated in 1952–4*. London: British School of Archaeology in Jerusalem.
- Kenyon K.M. (1964). *Excavations at Jericho, Vol. II: The tombs excavated in 1955–8*. London: British School of Archaeology in Jerusalem.
- Kerefov B. M. (1986). Novie pogrebal'nye kompleksey skifskovo v remeni v Kabardino-Balkarii II Novie materialy po arkheologii Tsentra Vnovo Kavkasa v drevnosti i srednevekov'ye ("New Funeral Complexes of the Scythian Time in the Karbardino-Balkaria," *New Materials Concerning Archaeology of the Central Caucasus in Antiquity and Middle Ages*). Ordzhonikidze.
- Kınal F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Basımevi, Ankara.
- Killick, R. veRoaf M. (1979). Excavations at TellMadhhur. *Sumer* 35: 534–542.
- Kim H. J. (2004). Baraba Türklerinin JesteyMöngkö Masalındaki Mitolojik Motifler Üzerine, *Bilig*, Kış/2004, Sayı.28, 43-57.

- Kimura B., Marshall F.B., Chen S., Rosenbom S., Moehlman P.D., N. T., Sabin R.C., Peters J., Barich B., Yohannes H., Kebede F., Teclai R., Beja-Pereira A. ve Mulligan C.J. (2011). *Ancient DNA from Nubian and Somali wild ass provides insights into donkey ancestry and domestication*, Proceedings of the Royal Society, Biological Sciences (London) 1702: 50-57.
- Kmet'ova P. (2013). "Masters of Horses "in the West, "Horse Breeders" in the East? On the Significance and Position of the Horse in the Early Iron Age Communities of the Pannonian Basin, R. Karl and J. Leskovar [edt.], *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 5. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeit archäologie*. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich, Folge 37, Linz, 247–258.
- Kmet'ova P. (2017). Contacts between the Late Hallstatt groups of the Pannonian Basin, the south-east Alpine Hallstatt region and ancient Veneti from the perspective of horse burials, M. Trefný ve B. Jennings (edt.), *Inter-regional contacts during the first millenium B.C. in Europe*, Proceedings from the session organized during the 19th meeting of European Association of Archaeologists, held in Pilsen (5th- 9th September 2013), 92-117.
- Koca S. (2017). Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim, İnsan Unsuru, *Asya Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1 Sayı: 1, 1-18.
- Kocasavaş Y. (2002). Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Gelenekleri, *Türkler*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 67-75.
- Koçak K. (2015). Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı, *Karadeniz*, Sayı: 26, 66-78.
- Koçkar M.T. (2012). *At Irkları ve Dağılımı*, Eskişehir.
- Koçsoy Ş. (2002). Türk Tarih Kronolojisi, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 992-1014.
- Kohl P. (1983). *Central Asia: Paleolithic Beginnings to the Iron Age*, Paris.

- Kohler E. L. (1995). *Gordion Excavations Final Reports: The Lesser Phrygian Tumuli, Part 1: The Inhumations*. University Museum, Pennsylvania.
- Kolinski R. (2012). Adam Mickiewicz University excavations in Sector Pat Tell Arbid (spring 2009), *Polish Archaeology in the Mediterranean* 21, 537–557.
- Kolodziej B. (2011). Animal Burials in the Early Bronze Age in Central and Eastern Europe, *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*, Vol 5, 141-358.
- Kosmetatou E. (1993). “Horse Sacrifices in Greece and Cyprus”, *Journal of Prehistoric Religion* 2: 31-41.
- Kostyukov V. P, Epimakhov A.V. ve Nelin D.V. (1995). Novyi pamyatnik rednei bronzy v Yuzhnom Zauralie. In *Drevniein doiranskie kultury v Volgo-Uralie (II tys. don.e.)*. Samara: Izd. Samar. Gos. University, 156–207.
- Kovtun I.V. (2012). Horse-Headed Staffs and the Cult of the Horse Head in Northwestern Asia in the 2nd Millennium BC, *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Euresia*, Vol:40, 95-105.
- Krystalli-Votsi K. (1998). The excavation of the Mycenaean cemetery at Aidonia, [in:] K. Demakopoulou (ed.), *The Aidonia treasure*, Athens: Ministry of Culture, 21–33.
- Kubarev V.D. (2004). Loshadi i kolesnitsy v petroglifakh Mongolskogo Altaya. *Drevnosti Altaya* (Gorno-Altaysk), No. 12: 12–27.
- Kurdal E. (1993). Kırmız, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 24 (1), 223-225.
- Kuz'mina E. E. (1994). Otkudaprishlii ndoarai? Materialnaya kultura plemenan dronovskoi obshchnosti i proiskhozh deniein doirantsev. Moscow: Rossii skii institut kulturologii RAN i MK RF.
- Kuz'mina E. E. (2007). *The Origin of the Indo-Iranians*. Brill, Leiden.

- Kyselý R. (2018). Meat offerings in graves of the Hallstatt Period in Bohemia (Czech Republic): An archaeozoological comparison, *Annalendes Naturhistorischen Museums in Wien. Serie A für Mineralogie und Petrographie, Geologie und Paläontologie, Anthropologie und Prähistorie*, 120. Bd., Von Keltenponys, Bergscheckenundzahmen Hirschen: Festschrift für Erich Pucher, 245-280.
- Lang V. ve Laneman M. (2013). New Radiocarbon Dates For Two Stone-Cist Graves at Muuksi, Northern Estonia", *Eesti Arheoloogia Ajakiri*, Vol.2, 89-122.
- Larson G. ve Fuller D. Q. (2014). The Evolution and Animal Domestication, *Annual Review of Ecology, Evolution and Systematics*, Vol: 45, 115-136.
- Lasota-Moskalewska A., Szymczak K. ve Khudzhazarov M. (2009). A Problem of the Earliest Horse Domestication. Data from the Neolithic Camp Ayakagytna 'The Site', Uzbekistan, Central Asia, A. Bliujienė (ed.), *The Horse and Man in European Antiquity (Worldview, Burial Rites, and Military and Everyday Life)*, *Archaeologica Baltica 11*, Klaipėda, 14-21.
- Lemerle P. (1935). Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l'Orienthellénique en 1934. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 59: 234–309.
- Lemos I. (2002). *The Protogeometric Aegean: The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC*. Oxford Monographs on Classical Archaeology, Oxford University Press, Oxford.
- Lemos I. (2010). The 'Dark Age' of Greece. In E. Bispham, T. Harrison and B. Sparkes (eds.), *The Edinburgh Companion to Ancient Greece and Rome*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 87-91.
- Lemos I. ve Mitchell D. (2011). Elite burials in Early Iron Age Aegean. Some preliminary observations considering the spatialorganization of the Toumba cemetery at Lefkandi. In A. Mazarakis Ainian (ed.), *The "Dark Ages" Revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Volos: University of Thessaly Press, 635-644.

- Lepetz S. (2013). Horse sacrifice in a Pazyryk culture kurgan: the princely tomb of Berel' (Kazakhstan). Selection criteria and slaughter procedures, *Anthropozoologica* Vol: 48/2, 309-321.
- Levine M.A., Bailey G., Whitwell K.E. ve Jeffcott L.B. (2000). Palaeopathology and Horse Domestication: the case of some Iron Age horses from the Altai Mountains, Siberia, G. Bailey, R. Charles ve N. Winder (eds.), *Human Ecodynamics. Symposia of the Association for Environmental Archaeology*, Oxbow Books, England, 123-133.
- Lev-Tov J. S. (2006). The faunal remains: animal economy in the Iron Age I, M. W. Meehl, T. Dothan and S. Gitin (eds), *Tel Miqne-Ekron Excavations 1995–1996. Field INE East Slope. Iron Age I (Early Philistine Period)*. Jerusalem: Albright Institute of Archaeological Research, Hebrew University of Jerusalem, 207-234.
- Linnartz L. ve Meissner R. (2014). *Rewilding Horses in Europe: Background and Guidelines – A Living Document*, Nijmegen, Netherlands.
- Littauer M.A. ve Crouwel J.H. (1979). *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East*, Leiden Köln.
- Lõugas L., Kriiska A. ve Maldre L. (2007). New dates for the Late Neolithic Corded Ware Culture burials and early husbandry in the East Baltic region. *Archaeofauna*, Vol: 16, 21-31.
- Lucarelli R. (2017). The Donkey in the Graeco-Egyptian Papyri, (ed.) S. Crippa and E.M. Ciampini, *Languages, Objects, and the Transmission of the Rituals An Interdisciplinary Analysis on Ritual Practices in the Graeco-Egyptian Papyri (PGM)*, ISBN [e-book] 978-88 6969-180-5, 89-103.
- Ludwig A., Pruvost M., Reissmann M., Benecke N., Brockmann G.A., Castanos P., Cieslak M., Lippold S., Llorente L., Malaspinas A.S., Slatkin M. ve Hofreiter M. (2009). Coat Color Variation at the Beginning of Horse Domestication, *Science* Vol: 324, 485.
- Mackay E. J. H. ve Murray M. A. (1952). *Ancient Gaza V*, London: British School of Archaeology in Egypt.

- Maher E.F. (2012). Mortuary faunal remains, [in:] D. Ben-Schlomo (ed.), *The Azor Cemetery Moshe Dothan's Excavations, 1958 and 1960*, Jerusalem: Israel Antiquities Authority Monograph Series, 195–198.
- Makridi. T. (1926). “Ankara Höyüklerindeki Hafriyata Dair Rapor”, *Maarif Vekaleti Mecmuası* 6: 35-45.
- Maksimenkov G.A. (1978). *Andronovskaya kulturana Enisee*. Leningrad: Nauka.
- Maldre L. ve Luik H. (2009). The Horse in Estonia in the Late Bronze Age: Archaeozoological and Archaeological Datas, A. Bliujienė (ed.), *The Horse and Man in European Antiquity (Worldview, Burial Rites, and Military and Everyday Life)*, *Archaeologica Baltica* 11, Klaipėda, 37-48.
- Mallory J.P. (1989). *In Search of the Indo-Europeans Language, Archaeology and Myth*, Thames and Hudson, New York.
- Mallory J.P. ve Adams D.Q. (2006). *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford University Press.
- Manaseryan N. ve Mirzoyan L. (2000). “Horses from the Late Bronze and Early Iron Age burials”, *International Academy of Environmental Sciences and Security of Vital Activities* 7 (31), Saint-Petersburg, 34-35.
- Mandaloğlu M. (2012). İslamiyet'ten Önce Türkler'de Toplantı ve Törenler, *TSA*, Yıl:16, S:2, 211-232.
- Marchesetti C. (1993). *Scrittisulla necropolidi S. Lucia di Tolmino (scavi 1884–1902)*. New edition, Trieste.
- Marchetti N. (2016). The 2014 Joint Turco-Italian Excavations at Karkemish, *XXXVII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: III*, Ankara, 363-380.
- Marczewska A. (2005). *Animals in ancient Cyprus*, PhD thesis, University of Sydney.

- Marić A: (2015). Nova interpretacijagro basaskeletnimu kopomžene iz mlađegžel jeznogdobas Kamenjače u Brezi kod Sarajeva, *Godišnjak Centraza balkanološkaispitivanja* 44, 143-157.
- Marsadolov L. (2000). Variants in Models of Transition: The Cimmerian Traditions of the GordionTumuli (Phrygia): Found in the Altai Barrows (Bashadar, Pazyryk), J. Davis-Kimball, E.M. Murphy, L. Koryakova ve L.T. Yablonsky (edts.) *Kurgans, Ritua lSites, and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age: 247-259*. BAR International Series 890, Archeopress, Oxford.
- Marshack A. (1995). Image of the Ice Age, *Archaeology* Vol.48, No.4, 28-39.
- Matsumara K. (2007). Animal and Human Skeletons from Late Stratum II Pits at Kaman-Kalehöyük, Kaman-Kale Höyük 16, *Anatolian Archaeological Studies* Vol: XVI, Japanese Institute of Anatolian Archaeology, Japan, 97-110.
- Mayda S. (2019). Türkiye'nin Erken-Orta Miyosen Equidae (Perissodactyla - Tek Toynaklılar) Bulguları ve Genel Revizyonu, *Antropoloji* 37, 27-34.
- Mayor A. (2013). *Mithradates*, (çev. Gürkan Ergin) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- McClellan T.L. ve Porter A. (1999). Survey of excavations at Tell Banat: funerary practices, [in:] G. del Olmo Leteand J.-L. M. Fenollós (eds), *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates*, Sabadell: AUSA, 107–116.
- McMahon A. (2006). *Nippur V. The Early Dynastic to Akkadian transition: Thearea WF sounding at Nippur*, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.
- Mellars P. (2004). Neanderthals and the Modern Human Colonization of Europe, *Nature* 432, 461-465.
- Mellink M.J. (1972). Archaeology in Asia Minor, *American Journal of Archaeology*, Vol. 76, No. 2,165-188.

- Melyukova A.I. (1995). Scythians of Southeastern Europe, J. D. Kimball, V. A. Bashilov ve L.T. Yablonsky (edt.) *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age: 5-27*. Zinat Pr, Berkeley.
- Memiş E. (1987). *İskitlerin Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- Memiş E. (2005). *İskitlerin Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Metzner-Nebelsick C. (2002). *Der "Thrako-Kimmerische "Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. Vorgesch. Forsch. 23. Rahden/Westf.
- Michalowski A. ve Teska M. (2017). Formation of the younger Pre-Roman Iron Age cultural model in Wielkopolska". *PLURAL History. Culture. Society. Journal of History and Geography Department*, "Ion Creangă" State Pedagogical University 2, 75-100.
- Mikayilov M. (2000). Kafkaslarda Atlı-Bozkır Kavimleri (MöI.Bin), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Master Tezi, Ankara.
- Mikhailov Y.I. (2001). *Mirovozzre niedrevnikho bshchestvyuga Zapadnoi Sibiri (epokhabronzy)*. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat.
- Minniti C. (2006). I resti osseianimali provenienti da Tell Tuqan (Siria): campagna discavo 1993, [in:] F. Baffi (ed.), *Tell Tuqan. Ricerche archeologiche italiane nellaregionedel Maath (Siria)*, Galatina: Lecce, 313-328.
- Mirzoyan L. ve Manaseryan N. (2008). Archaeozoological investigation of the site of Shirakavan, 3rd-1st millennia BC, Armenia. In: *Archaeozoology of the Near East VIII. Actesdeshuitièmes Rencontresinternationales d'Archéozoologie de l'Asiedu Sud-Ouest et desrégionsadjacentes*, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 521-531.
- Moehlman P.D. (2005). Endangered Wild Equids, *Scientific American*, Vol. 292, No. 3, 86-93.

- Mogylov O.D. (2013). The Barrows of the West Podolian Group of the Scythian Period, *Mousaios*, Vol: 18, 203-214.
- Moorey P.R.S. (1978). *Kish excavations, 1923–1933*. Oxford: Clarendon Press. Moran, W.L.
- Moorey P.R.S. (1980). “*Cemeteries of the First Millennium B.C. at Deve Hüyük, near Carchemish. Salvaged by T. E. Lawrence and C. L. Woolley in 1913*”, Oxford, England.
- Mrva-Montaya A. (2013). Learning from dead animals: horse sacrifice in ancient Salamis and the Hellenisation of Cyprus, , (ed.) J. Johnston and F. Probyn-Rapsey, *Animal Death*, Sydney, Australia, 169-188.
- Muscarella O.W. (1968). Excavations at Dinkha Tepe 1966, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series, Vol. 27, No. 3*, 187-196.
- Muscarella O.W. (1974). The Iron Age at Dinkha Tepe: Iran, *Metropolitan Museum Journal*, Vol: 9, 35-90.
- Niven L. (2007). From carcass to cave: Large mammal exploitation during the Aurignacian at Vogelherd, Germany, *Journal of Human Evolution* 53, 362-382.
- Oates D. ve Oates J. (1993). Excavations at Tell Brak, NE Syria, 1992. *Cambridge Archaeological Journal* 3/1, 137–140.
- Oates J. ve McDonald H. (2001). *Excavations at Tell Brak 2: Nagar in the Third Millennium BC*. London: British School of Archaeology in Iraq.
- Oates J., Molleson T. ve Soltysiak A. (2008). Equids and an acrobat: closure rituals at Tell Brak, *Antiquity* 82, 390–400.
- Offenberger N. (1980). Gemeinlebarn, *Fundberichte aus Österreich*, Vol.19, 438-440.
- Olgunlu A.C. (2010). *Ana Tanrıçadan Mevlana 'ya*, Karakutu Yayınları, İstanbul.
- Olkhovsky V.S. (1995). Scythian Culture in The Crimea, Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov, Leonid T. Yablonsky (Ed.), *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*, Zinat Press, Berkeley.

- Olsen S.L. (2003). The exploitation of horses at Botai, Kazakhstan, in M. Levine, C. Renfrew & K. Boyle (ed.) *Prehistoric Steppe adaptation and the horse*: Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 83-104.
- Olsen S.L. (2006). Early horse domestication: weighing the evidence, in S.L. Olsen, S. Grant, A.M. Choyke & L. Bartosiewicz (ed.) *Horses and humans: the evolution of human-equine relations* (British Archaeological Reports international series 1560), Oxford: Archaeopress, 81-114.
- Onar V. (2010). Amasya Oluz Höyük Kazısı 2008 Yılı Arkeozoolojik Sonuçları, XXV. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 263-278.
- Orlandau A.K. (1959). Marathōn. Tholōtostaphos. *To Ergontēs Archaialogikēs Etaireias* 1958: 23–26.
- Orthmann W. (1981). *Halawa 1977 bis 1979: Vorläufiger Bericht über die 1. bis 3. Grabungskampagne*. Bonn: Habelt.
- Osmanağaoğlu Ş. ve Menteş Gürler A. (2009). Eski Anadolu ve Yakınoğu Uygarlıklarında Veteriner Hekimliği ve Hayvanlara İlişkin Yasal Düzenlemeler, *Veteriner Bilimleri Dergisi*, Sayı: 25/1-2, 5-8.
- Osmanov K. (2005). “Bozkır Kavimlerinden Azlar”, Kırgız Türkçesinden (Çev. Mustafa Kalkan), *Türk Bilimi Araştırmaları*, S. 17, 119-133.
- Outram A.K., Stear N.A., Bendrey R., Olsen S., Kasparov A., Zaibert V., Thorpe N. ve Evershed R.P. (2009). The Earliest Horse Harnessing and Milking, *Science*, Vol: 323, 1332-1335.
- Outram A.K., Stear N.A., Kasparov A., Usmanova E., Varfolomeev V. ve Evershed R.P. (2011). Horses for the Dead: funerary foodways in Bronze Age Kazakhstan, *Antiquity*, Vol:85, 116-128.
- Ögel B. (1991). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

- Ögün B. (1978). "Die Urartaischen Bestattungsbräuche", F. K. Dörner vd. (yay.) *Studien Zur Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976*: 639-679 (metin). Brill, Leiden.
- Özbal H., Türkekul Bıyık A., Thissen L., Doğan T., Gerritsen F. ve Özbal R. (2011). Sütçülerin Öncüleri: Barcın Höyük Keramiklerinde Süt Kalıntıları, *XXVI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 307-318.
- Özbaşaran M., Bucak E. ve Molist M. (2007). Akarçay Tepe 2005, *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 187-202.
- Özbaşaran M., Duru G., Buitenhuis H., Kayacan N. ve Christidou R. (2003). Musular 2001 Yılı Kazısı, *XXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 259-268.
- Özbulut Z., Yılmaz H., Yumruk Ş. ve Onar V. (2018). 2012 Yılı Müslüman-tepe Kazı Alanının Faunal Analizi, Demirci, *XXXIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı Cilt: II*, Bursa, 373-378.
- Özcan A. (2010). İlk Tunç Çağ'da Orta Anadolu ve Mezopotamya'da Ölü Gömme Adetleri ve Bunların Karşılaştırılması, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Özgüç T. (1961). Excavations at Altintepe, *Bulletin* 25, 269-290.
- Özgüç T. (1982). *Maşat Höyük II. Bogazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi/A Hittite Center Northeast of Bogazkoy*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Özgüç, T. (1978). *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar/ Excavations at Maşat Hoyuk and Investigations in its Vicinity*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Öztan A. ve Arbuckle B.S. (2011). 2009 Yılı Acemhöyük Kazıları, *XXXII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: III*, Ankara, 216-234.
- Öztan A., Özkan S., Açıkgöz F. ve Arbuckle B.S. (2008). 2006 yılı Köşk Höyük Kazıları Raporu, *XXIX. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: II*, 117-136.

- Öztürk T. (2019). Karşılaştırmalı Harp Tarihi: Napolyon Karşısında Rus Savunması ve İstiklal Savaşı'nda Türk Direnişi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Papadopoulos T. (1987). Anaskaphē Kallitheas Patrōn. *Praktikatēs en Athēnais Archaialogikēs Etairias*, 1987: 69–72.
- Pappi E. ve Isaakidou V. (2015). On the significance of equids in the Late Bronze Age Aegean: New and old finds from the cemetery of Dendra in context, A.L. Schallinand I. Tournavitou (eds), *Mycenaeans upto date: the archaeology of the northeastern Peloponnese – current concepts and new directions*, Stockholm: Svenska Institutet i Athen, 469-481.
- Parducz M. (1952). Le cimetièr hallstattien de Szentes-Vekerzug, *Acta Archaeology Academia Scienty Hungary*, 2, 143–172.
- Pare C. F. E. (1992). *Wagons and Wagon-Graves of the Early Iron Age in Central Europe*, Oxford University Committee for Archaeology, Monogramy, Oxford.
- Parzinger H. (2006). *Diefrühen Völker Eurasiens. Vom Neolithikum biszum Mittelalter*, München: Verlag C. H. Beck.
- Parzinger H. (2013). The Scythians: Nomadic Horsemen of the Eurasian Steppes, *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Mountains*, UNESCO, 19-24.
- Paškvalin V. (2008). Kamenjača, Breza kod Sarajeva– mlađeželjeznodobna i rimskanekropola, Godišnjak Centraza balkanološka ispitivanja, 37/35, Sarajevo 2008, 101-179.
- Payne S. (1990). Appendix: field report on the Dendra horses, [in:] R.Häggand G. Nordquist (edts), *Celebrations of death and divinity in the Bronze Age Argolid*, Stockholm: SvenskaInstitutet i Athens, 103-106.
- Petrenko V. G. (1995). Scythian Culture in the North Caucasus, J. D. Kimball, V. A. Bashilov ve L.T. Yablonsky (edt.) *Nomads of the Eurasian Steppes in The Early Iron Age*, Zinat Pr, Berkeley, 5-27.

- Petrie W. M. F. (1931). *Ancient Gaza I: Tell el-'Ajjul*, London: British School of Archaeology in Egypt.
- Petrie W. M. F. (1932). *Ancient Gaza II: Tell el-'Ajjul*, London: British School of Archaeology in Egypt.
- Petrie W.M. F. (1934). *Ancient Gaza IV: Tell el-'Ajjul*, London: British School of Archaeology in Egypt.
- Petrosyan. L. (1989). *Raskopkipamatnikov Keti i Voskeaska (III–I tys. do n. e.)* [The excavations of monuments of Keti and Voskehask (3rd–1st millennium BC)]. Yerevan: Izdatel'stvo Akademii Nauk Armânskoj SSR [in Russian].
- Peyronel L. (2006). La campagna del 1993: Area L Sud, [in:] F. Baffi (ed.), *Tell Tuqan. Ricerche archeologiche italiane nella regione del Maath (Siria)*, Galatina: Lecce, 178-231.
- Philip G. (2006). *Tell el-Dab 'a XV: Metalwork and Metalworking Evidence of the Late Middle Kingdom and the Second Intermediate Period*. Wien: Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Piatkowska-Małecka J. veWygnańska Z. (2006). Szczatki zwierzece z grobowca chaburskiego na stanowisku Tell Arbid (Syria) jako przejaw wierzeń i rytuałów pogrzebowych [in:] L. Kostuch, K. Ryszewska (eds), *Zwierzęta jako sacrum w pradziejach i starożytności*, Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 77–100.
- Piesl-Trenkwalder H. (1981). Tell Ababra 1978–1979. *Archiv für Orientforschung* 28: 249–252.
- Pinheiro E. (2011). The Sintasta particulars and the origin of the warchariot, *ResAntiq* Vol.2, 149-168.
- Piotrovsky B. (1974). Excavations and discoveries in Scythian lands, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin New Series* Vol:32, No:5, 26-31.
- Piotrovsky B. (1986). *Piotrovsk i Skythishische Kunst*, Leningrad.

- Platte R. (2008). *Horses and Horsemanship in the Oral Poetry of Ancient Greece and the Indo-European World*, Phd Thesis, University of Washington.
- Pogrebova M. (2003). The Emergence of Chariots and Riding in the South Caucasus, *Oxford Journal of Archaeology*, Vol:22 (4), 397-409.
- Polosmak N. (1994). *Stereğişe Zoloto Grifi (Ak-Alahinskie Kurgani)*, Nowosibirsk.
- Polosmak N. (1996). La Pretresse Altaique, *Dossiers Archeologie*, No. 212, 28-35.
- Popham M.R., Calligas P.G. ve Sackett L.H. (1988-89). Further Excavation of the Toumba Cemetery at Lefkandi, 1984 and 1986, a Preliminary Report, *Archaeological Reports*, No. 35, 117-129.
- Porter A. (2002). Communities in conflict: death and the contest for social order in the Euphratesriver valley. *Near Eastern Archaeology* Vol: 65 Issue: 3, 156–73.
- Postgate J.N. (1980). Early Dynastic burial customs at Abu Salabikh. *Sumer* 36: 65–82.
- Postgate J.N. (1982). Abu Salabikh, [in:] J. Curtis (ed.), *Fiftyyears of Mesopotamian discovery*, London: British School of Archaeology in Iraq, 48-61.
- Postgate J.N. (1984). Excavations at Abu Salabikh, 1983. *Iraq* 46 (2): 95–113.
- Postgate J.N. (1985). *Abu Salabikh excavations. Vol. 2: Graves 1 to 99*. London: British School of Archaeology in Iraq.
- Postgate J.N. (1986). The equids of Sumer, again, [in:] R. H. Meadowve H.-P. Uerpmann (edt.), *Equids in the ancient world*, Wiesbaden: Dr. Ludwig ReichertVerlag, 194-204.
- Postgate J.N. ve Moon J.A. (1982). Excavations at Abu Salabikh, 1981. *Iraq* 44 (2): 103–136.
- Postgate J.N. ve Moorey P.R.S. (1976). Excavations at Abu Salabikh, 1975. *Iraq* 38 (2): 133–169.

- Potemkina T.M. (1995). Ofaktorakh, predshestvuyushchikh slozheniyu pamyatnikovtipa Arkaim v uralo-zapadnosibirskom regione. In *Rossiyai Vostok: Problemy v zaimodeystviya*, pt. 5, bk. 1. Chelyabinsk: Chelyabinsk. Gos. University, 144–154.
- Potemkina T.M. (2001). Eneoliticheskie krugloplanovye svyatilishcha Zauraliyav sisteme kultur i modelestepnoi Evrazii. In *Mirovozzreniedrevnego naseleniya Evrazii*. Moscow: IA RAN, 166–256.
- Potts D. T. (2014). *Nomadism in Iran: From Antiquity to the Modern Era*. Oxford University Press, Oxford.
- Propp V. (1985). *Masaln Biçimbilimi*, (çev. Mehmet Rifat, Sema Rifat) Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları, İstanbul.
- Protonotariou-Deilaki E. (1990). The tumuli of Mycenae andDendra, [in:] R. Häggve G. Nordquist (edt.), *Celebrations of death and divinity in the Bronze Age Argolid*, Stockholm: SvenskaInstitutes i Athen, 85-102.
- Puhvel J. (1955). Vedic ásvamedha- and Gaulish IIPOMIIDVOS, *Language*, Vol.31, No.3, 353-354.
- Puhvel J. (1978). Victimal Hierarchies in Indo-European Animal Sacrifice, *The American Journal of Philology*, Vol. 99, No. 3, 354-362.
- Quibell J.E. ve Olver A. (1926). An ancient Egyptian horse, *Lesannaesdu service desantiquités de l'égypte*Vol: 26, 172–179.
- Radloff W. (1976). *Sibirya'dan (Seçmeler)*, (çev. Ahmet Temir) Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Raulwing P. ve Clutton-Brock J. (2009). The Buhen Horse: Fifty Years after its Discovery (1958-2008), *Journal of Egyptian History*, Vol: 2, Issue: 1, 1-106.
- Recht L. (2018). “Asses were buried with him.” Equids as markers of sacred space in the third and second millennia BC in the Eastern Mediterranean. L.D. Nebesick, J. Wawrzeniuk ve K. Zeman-Wiśniewska (Edts.) *Archaeologica Hereditas 13*.Warsaw, 65-94.

- Reese D.S. (1995). Equid sacrifices/burials in Greece and Cyprus: An appendix. *Journal of Prehistoric Religion* 9: 35–42.
- Reese D.S. (2007). Faunal remains from Hala Sultan Tekke tombs, [in:] P. Åström ve K. Nys (edt.), *Hala Sultan Tekke 12*, Sävedalen: Paul Åströms Förlag, 50–52.
- Rice T.T. (1961). *The Scythians*, Published by F.A. Praeger, London.
- Roaf M. (1984). Tell Madhhur: a summary report on the excavations. *Sumer* 43,108–167.
- Roaf M. (2001). Doubts about the Two-Lobed Burial and the Survival of Early dynastic to Late Akkadian Transitional Building Levels in Areawf at Nippur, *Iraq*, Vol. 63, 55-66.
- Roaf M. ve Postgate J.N. (1981). Excavations in Iraq: 1979–80. *Iraq* 43 (2), 167–198.
- Rossel S., Marshall F., Peters J., Pilgram T., Adams M.D. ve O'Connor D. (2008). Domestication of the donkey: Timing, processes, and indicators, *Proceedings of the National Academy of Sciences* Vol: 105 No:10, 3715-3720.
- Roux J.P. (1999). *Eski Çağ ve Orta Çağda Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev.A. Kazancıgil) Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Rudenko S.İ. (1970). *Frozen Tombs of Siberia*, Berleley-Los Angeles, University of California Press.
- Rumega-Irimuş L. (2015). A mass grave other contexts containing human remains discovered in the Hallstatt- period site at Tărtăria –Podu Tărtăriei (AlbaCounty), *Studii de Preistorie* Vol:12, 161-194.
- Rupp D.W. (1988). 'The "Royal Tombs" at Salamis (Cyprus): ideological messages of power and authority', *Journal of Mediterranean Archaeology* Vol.1(1), 111-139.
- Rusk K. A. (2014). Etruscan Animal Bones and their Implications for Sacrificial Studies, *History of Religions*, Vol: 53, No: 3, 269-312.
- Russell N., Mart'in L. ve Twiss K.C. (2009). Building Memories: Commemorative Deposits at Çatalhöyük, *Anthropozoologica*, Sayı. 44, 103-125.

- Rzepka S., Hudec J., Wodzinska A., JArmuzek L., Hulkova L., Dubcova V., Piorun M. ve Šefčáková A. (2014). Tell el-Retaba from the Second Intermediate Period till the Late Period. Results of the Polish-Slovak Archaeological Mission, Seasons 2011-2012, *Ā&L*, Vol: 24, 39-120.
- Sakellarakis Y. (1967). Minoan cemeteries at Arkhanes. *Archaeology* 20 (4): 276–281.
- Sakellarakis Y. ve Sapouna-Sakellaraki E. (1991). *Archanes*. Athens: Ekdotike Athenon.
- Sams G. K. ve Voigt M.M. (2011). In Conclusion, C. B. Rose ve G. Darbyshire (eds.) *The New Chronology of Iron Age Gordion*, Penn Press, Pennsylvania, 155-169.
- Santouso A. (1966). Kadesh Revisited: Reconstructing the Battle Between the Egyptians and the Hittites, *The Journal of Military History*, Vol: 60, No: 3, 423-444.
- Sarianidi W. (2002). *Marguş Turkmenistan-Murgap Deryasının Köne Hanasının Ayağındaki Gadimi Gündoğar Şalugi-Ancient Oriental Kingdom in the Old Delta of the Murghap River*, Aşkabat, Türkmen Devlet Haberleri Yayını.
- Sarianidi W. ve Dubova N.A. (2008). Rol ekvid i drugikh zhivotnykh v zhizni zemledelcheskogo naseleniya yuga Turkmenistana (na primere pamyatnika kontsa III tysyacheletiya do nasheierey Gonur-Depe). In *Drevnie isrednevekovye kochevniki Tsentralnoi Azii*. Barnaul: Azbuka, 149–152.
- Satar Z., Baykara İ., Güleç E. ve Açıkkol A. (2006). Altıntepe/TuşpaNekropolü Faunasının Zooloogik Analizi, *XXI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 51-62.
- Savinov D.G. ve Bobrov V.V. (1978). Titovskii mogilnik: K voprosu o pamyatnikakh epokhipozdnei bronzy na yuge Zapadnoi Sibiri. In *Drevnie kultury Altaya i Zapadnoi Sibiri*. Novosibirsk: Nauka, 47–62.
- Schmiedehelm M. (1955). *Archeologicheskie pamiatnikiperioda razlozhenii arodovogo stroia na severo-vostoke Estonii (V vek do n.e. – V vekn.e.)*. Tallin: Estonskoe gosudarstvennoeizdatel'stvo.

- Schwartz G.M. (2007'a). Status, ideology, and memory in third-millennium Syria: 'royal' tombs at Umm el-Marra, N. Laneri (ed.), *Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*, Oriental Institute, Chicago, 39–68.
- Schwartz G.M. (2007b). Hidden tombs of ancient Syria. *Natural History* Vol: 116 Is: 4, 42–47.
- Schwartz G.M. (2012'a). Archaeology and Sacrifice, M.A. Porter and G.M. Schwartz (eds.) *Sacred Killing Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East*, Winona Lake-Indiana, 1-32.
- Schwartz G.M. (2012b). Era of the living dead: funerary praxis and symbol in third millennium BC Syria, [in:] P. Pfälzner (ed.), *(Re-)constructing funerary rituals in the ancient Near East*, Wiesbaden: Harrassowitz, 59–77.
- Schwartz, G.M., Curvers H.H. ve Stuart B. (2006). A third-millennium B.C. elite mortuary complex at Umm el-Marra, Syria: 2002 and 2004 excavations, *American Journal of Archaeology* 110 (4), 603–641.
- Schwartz, G.M., Curvers H.H., Weber J. ve Dunham S.S. (2012). From urban origins to imperial integration in western Syria: Umm el-Marra 2006, 2008. *American Journal of Archaeology* 116 (1), 157–193.
- Searles P. J. (1924). The Tactics of the Battle of Kadesh, *The Military Engineer*, November-December, Vol: 16, No: 90, 456-457.
- Seeber P.A., Franz M., Dehnhard M., Ganswindt A., Greenwood A.D. ve East M.L. (2018). Plains Zebra (*Equus quagga*) adrenocortical activity increases during times of large aggregations in the Serengeti ecosystem, *Hormones and Behavior*, Vol. 102, 1-9.
- Seeher J. (1998). Die Necropole von Demircihüyük-Sarıket, *Istanbuler Mitteilungen* Vol:48, 135-155.
- Sevim A. ve Kiper Y. (2000). 1998 Yılı Çankırı/Çorakyerler (Elekçiardı) Kazısı, *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 51-54.

- Sevim A. ve Kiper Y. (2001). 1999 Yılı Çankırı/Çorakyerler Kazısı, *XXII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 37-46.
- Sevim A. ve Kiper Y. (2002). 2000 Yılı Çankırı/Çorakyerler Kazısı, *XXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 275-284.
- Sevim A., Pehlevan C., Yiğit A. ve Gözlük Kırmızıoğlu P. (2006). 2005 Yılı Çankırı Çorakyerler Kazısı, *XXVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: II*, Ankara, 419-436.
- Sevim Erol A. ve Yavuz A.Y. (2015). 2013 Yılı Çorakyerler Kazısı, *XXXVI. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: II*, 227-252.
- Sevim Erol A. ve Yiğit A. (2009). 2007 Yılı Çorakyerler Kazısı, *XXX. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: II*, Ankara, 449-470.
- Sevim Erol A. ve Yiğit A. (2011). 2009 Yılı Çankırı Çorakyerler Kazısı, *XXXII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: II*, Ankara, 311-324.
- Sevim Erol A., Özdemir Özbey S., Yavuz A.Y, Yiğit A. ve Gözlük Kırmızıoğlu P., (2014). 2012 Yılı Çankırı Çorakyerler Kazısı, *XXXV. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Muğla, 311-323.
- Sevim Erol A., Yavuz A.Y., Mayda S., Tarhan E., Sönmez Sözer Ç., Mutlu H., Karakütük S. ve Kaya T.T. (2018). Çorakyerler 2016 Yılı Kazı Çalışmaları, *XXXIX. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Bursa, 521-536.
- Sevim Erol A., Yavuz A.Y., Mayda S., Tarhan E., Sönmez Sözer Ç., Mutlu H. ve Aytek A.İ. (2019). Çorakyerler 2017 Yılı Kazı Çalışmaları, *XL. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 311-324.
- Sevim Erol A., Yavuz A.Y., Tarhan E., Mayda S., Kaya T.T., Sönmez Sözer Ç. ve Mutlu H. (2017). 2015 Yılı Çorakyerler Kazısı, *XXXVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 479-496.
- Sevim Erol A., Yavuz A.Y., Tarhan E., MaydaS., Aytek A.İ., Sönmez Sözer Ç., Mutlu H., Alçiçek H. ve Alçiçek C. (2020). Çorakyerler 2018 Yılı Kazı Çalışmaları, *XL. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 285-298.

- Sevim Erol A., Yiğit A., Özdemir S., Gözlük Kırmızıoğlu P. ve Yavuz A.Y, (2013). 2011 Yılı Çankırı Çorakyerler Kazısı, XXXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I, Çorum, 49-64.
- Sevin V. (2003). *Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar Eski Anadolu ve Trakya*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sevin V. (2012). *Van Kalesi Urartu Kral Mezarları ve Altuntepe Halk Mezarlığı*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Seyidof M. (1982). Altın Muharibin Soy-Etnik Talihi Hakkında, *I. Kardas Edebiyatları*, Sayı:2, 31-99.
- Sharma R.S. (1993). The Aryan Problem and the Horse, *Social Scientist*, Vol:21, No:7-8, 3-16.
- Sıddık A.B. (2019). Animal remains of Alaybeyi Höyük, *Turkish Journal of Veterinary and Animal Sciences*, S:43, 767,783.
- Silibolatlaz-Baykara D. (2019). Tatıka Erken Tunç Çağı (I-II) Ritüel Uygulamalarının Zooarkeolojik Açından Değerlendirmesi, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Vol: 18 (1), 549-564.
- Silver M. (2014). Equid Burials in Archeological Contexts in the Amorite, Hurrian and Hyksos Cultural Intercourse, *ARAM* Vol:26, Is: 1-2, 335-355.
- Simpson G.G. (1951). *Horses*, Oxford UnivesityPress, New York.
- SirGavaz Ö. (2016). MÖ 2. Bin Yıl Bazı Gelenek ve Halk Motiflerinin Günümüze Yansıyan Örnekleri, *TÜBA-AR*, Sayı:19, 79-91.
- Sivrioğlu U.T. (2013). Avesta Dilinin Tarihi Coğrafyası, *TurkishStudies*, Vol: 8/8 Summer, 1141-1165.
- Sizdikov B. (2019). MÖ 1. Binde Avrasya Bozkırlarında Yaşayan Atlı-Göçebe Kavimlerin Zırhları, *Bilig*, Yaz 2019, Sayı: 90, 1-19.

- Sloan R.E. ve Duncan M.A. (1978). Zooarchaeology of Nichoria, [in:] G. Rapp Jr. ve S.E. Aschenbrenner (eds.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece. Volume I: Site, environs, and techniques*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 60-77.
- Smirnov K. (1982). Amazonka, IV Veka do n. e. na Donu, SA, C: I, Nauka Yayınevi, Moskova, 120-131.
- Smith B.K. ve Doniger W. (1989). Sacrifice and Substitution: Ritual Mystification and Mythical Demystification, *Numen*, Vol. 36, Fasc. 2, 189-224.
- Snodgrass A.M. (1971). *The Dark Age of Greece*, Edinburgh University Press, Chicago.
- Spalinger A. (2003). The Battle of Kadesh: The Chariot Frieze at Abydos, *Egypt and the Levant*, Vol: 13, 163-199.
- Stais V. 1892, Nauplia. *Praktikatēs en Athēnais Archaïologikēs Etairias*, 52–54.
- Stais V. 1895, Proistorikoi Synoikismoi en Attikē kai Aiginē. *Ephēmeris Archaïologikēs* 198–264.
- Starke F. (1995). Ausbildung und Training von Streitwagenpferden, Eine hippologisch orientierte Interpretation der Kikkuli-Texten, *Studien zu der Boğazköy-Texten* Vol:41, Wiesbaden.
- Stein G.J. (1998). 1996 Excavations at Hacinebi Tepe, XIX. *Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 179-208.
- Stiebing W.H. (1970). Burial Practices in Palestine During the Bronze Age. Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Pennsylvania.
- Stiebing W.H. (1971). Hyksos burials in Palestine: a review of the evidence, *Journal of Near Eastern Studies* 30/2, 110–117.
- Stubbe A., Stubbe M., Batsajchan N. ve Samjaa R. (2012). Long-term ecology of Asiatic wild ass (*Equus h. hemionus* Pallas) in Central Asia, *Erforsch. biol. Ress. Mongolei (Halle/Saale)*, Vol. 12, 61-76.

- Sünnetçioğlu S., Sünnetçioğlu A., Özkök F. ve Çarbuğa Ü. (2019). Dokuz Katmanlı Troya Mutfağı, *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research* Vol. 3, Issue 1, 17-34.
- Şimşek A. ve Yıldız S. (2020). Türklere Özgü İçkilerin Gastronomi Turizmi Açısından İncelenmesi, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, Sayı: 8 (1), 684-699.
- Tagliacozzo A. (1989). “Analisi dei resti faunistici dell’area sacra di S. Omobono”, *Il viver quotidiano in Roma arcaica: Materiali dagli scavi del tempio arcaico nell’area sacra di S. Omobono*, Procom, Rome, 65-69.
- Tanpolat C. (2016). Doğu ve Batı Kùltürlerinde Başlıca Hayvan Mitleri, Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tarhan T. (1969). İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakùltesi Dergisi*, Sayı: 23, 145-169.
- Tarhan, M. T. (2002). Kimmerler ve İskitler, *Türkler Ansiklopedisi Cilt. 1*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 597–609.
- Tasić N. (2014). Some Reflections on the Migrations of Palaeo-Balkan Peoples in Pre-Roman Times, *Balkanica XLV*:15-23.
- Taylor I. (1890). *The Origin of the Aryans*, Scribner&Welford, New York.
- Tekkaya İ. (1992). Panaztepe Kazısında Ele Geçen Hayvan Kemikleri, *VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 43-54.
- Tekkaya İ. (1994). Panaztepe Kazısında Bulunan Hayvan Kemikleri, *IX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 211-224.
- Telban M.K. (2018). The Donkey in the Narrative Culture and Changing Sociohistorical Epistemology, *Studia Mythologica Slavica* Vol: 21, 237-252.
- Tepekule T. (2017). İskitlerin Ölüm Ritüelleri, U. Üren ve D. Çatalkılıç (edt.), *İtil Suvı Aka Turur*, E.Ü. TDAE Türk Tarihi Anabilim Dalı 25. Yıl Armağanı, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 89-102.

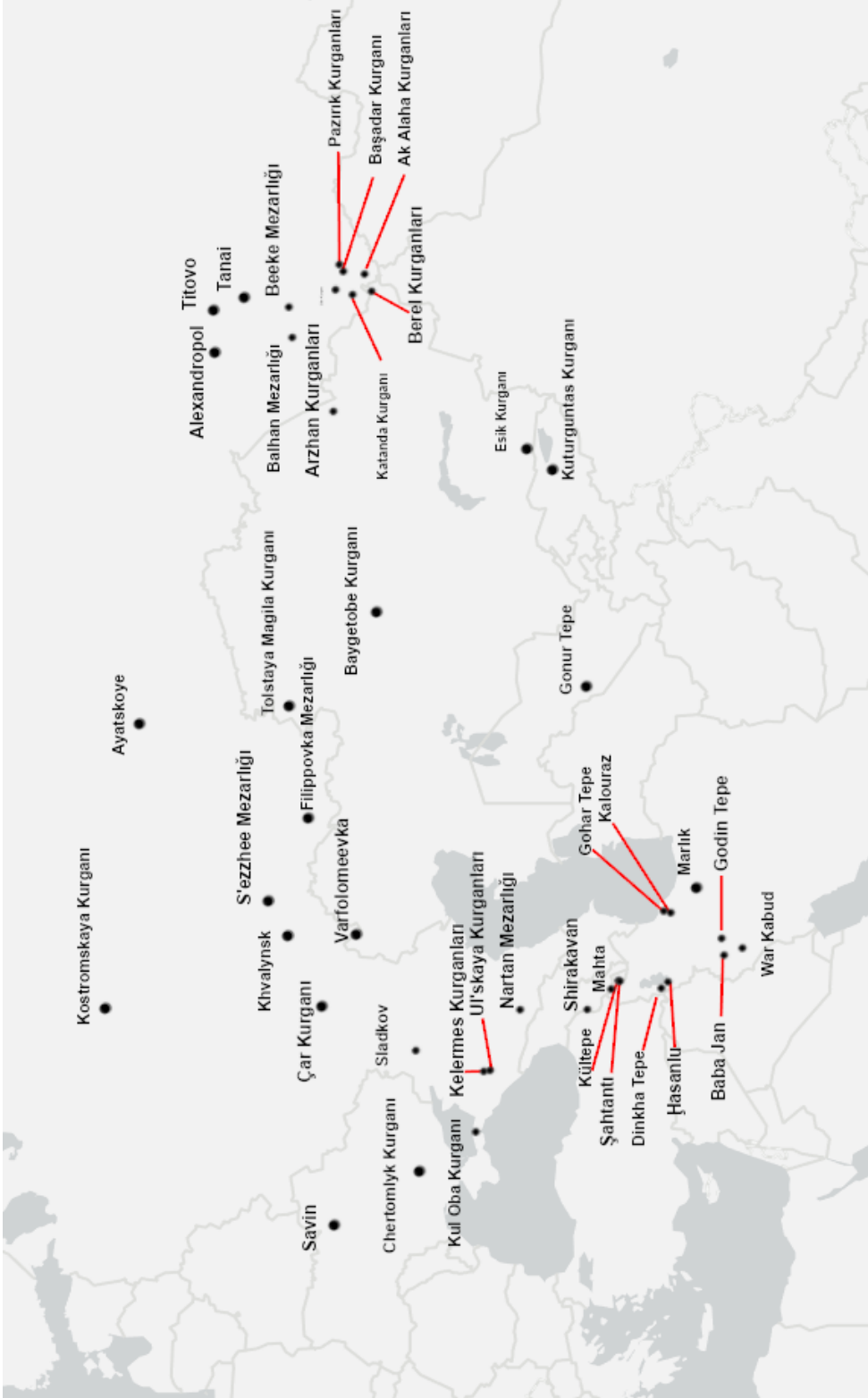
- Tesfai R.T., Owen-Smith N., Parrini F. ve Moehlman P.D. (2019). Viability of the ritically endangered African Wild Ass (*Equus Africanus*) population on Messir Plateau (Eritrea), *Journal of Mammalogy*, Vol. 100 (1), 185-191.
- Tevrat.
- Toraman A. (2018). Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşum Takımları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla kadar) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Kayseri.
- Treal Taylor W.T., Tuvshinjargal T. ve Bayarsaikhan J. (2016). Reconstructing Equine Bridles in the Mongolian Bronze Age, *Journal of Ethnobiology*, Vol. 36 (3), 554-570.
- Tuğlacı P. (1973). *Tıp Sözlüğü*, Güven Kitabevi, Ankara.
- Ünal A. (2020). *Eski Anadolu ve Ön Asya'da At ve Kikkuli'nin Kaleminden Dünyanın En Eski At Eğitim Metinleri*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Ünal F. (2008). Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği, Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilig Dergisi, S. 45, 104-128.
- Ünal V. (1982). Zwei Gräbereurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien, *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie* 4: 65-81.
- Üstüner A.C. (2001). Bozkır Göçebelere Kimmerler ve İskitler, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık 2001, S.135, 189-202.
- Van Dijk J. (2007). Retainer Sacrifice in Egypt and in Nubia, J. N. Bremmer (edt.) *The Strange World of Human Sacrifice*: 1-27. Studies in the History and Anthropology of Religion, Vol. 1, Brill, Leiden.
- Vanderpool E. (1959). News Letter from Greece, *American Journal of Archaeology* 63/3: 279-283.
- VassarA. (1938). Drei Steinkistengräberaus Nordestland, *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat*, S.1, 304.364.

- Velde te H. (1980). A Few Remarks upon the Religious Significance of Animals in Ancient Egypt, *Numen*, Jun., 1980, Vol. 27, Fasc. 1 (Jun., 1980), 76-82.
- Vilà C., Leonard J.A., Götherström A., Marklund S., Sandberg K., Lidén K., Wayne R.K. ve Ellegren H. (2001). Wide spread Origins of Domestic Horse Lineages, *Science*, New Series, Vol. 291, No. 5503, 474-477.
- Vila E. (2005). Desinhumations d'équidés retrouvées a Tell Chuera (Bronzeancien, Syriedu Nord-Est), A. Gardeisen (ed.), *Archéologie des sociétés méditerranéennes: milieux, territoires, civilisations*, Leséquidés dans le monde méditerranéen antique: Actesdu colloque organisé par l'Écolefrançaised'Athenes, le Centre Camille Jullian, etl'UMR 5140 du CNRS Athenes, 26-28 Novembre 2003, Athenes: Publication de l'UMR 5140 du CNRS Édition de l'Associationpour le Développement del'Archéologie en Languedoc-Roussillon Lattes, 197-205.
- Vila, E. (2006). Data on equids from late fourth and third millennium sites in northern Syria, M. Mashkour (ed.), *Equids in Time and Space: Papers in Honour of Vera Eisenmann*, Oxbow Books, Oxford, 101-123.
- Wapnish P. (1997). Middle Bronze equid burials at Tell Jemmehandare examination of a purportedly 'Hyksos' practice, E. D. Oren (edt.), *TheHyksos: New Historical and Archaeological Perspectives*, Philadelphia, The University Museum, 335-367.
- Way K. (2011). *Donkeys in the biblical world: ceremony and symbol*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Way K.C. (2010). Assessing Sacred Asses: Bronze Age Donkey Burials in the Near East, *Levant*, 42:2, 210-225.
- Weber J.A. (2008). Elite equids: Redefining equid burials of themid- tolate 3rd millennium BC fromUmm el-Marra, Syria, E. Vila (edt.), *Archaeozoology of the Near East*, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 499-519.
- Weber J.A. (2012). Restoringorder: death, display, and authority, A. Porterand G.M. Schwartz (edts.), *Sacredkilling: The archaeology of sacrifice in the ancient Near East*, Winona Lake: Eisenbrauns,159-190.

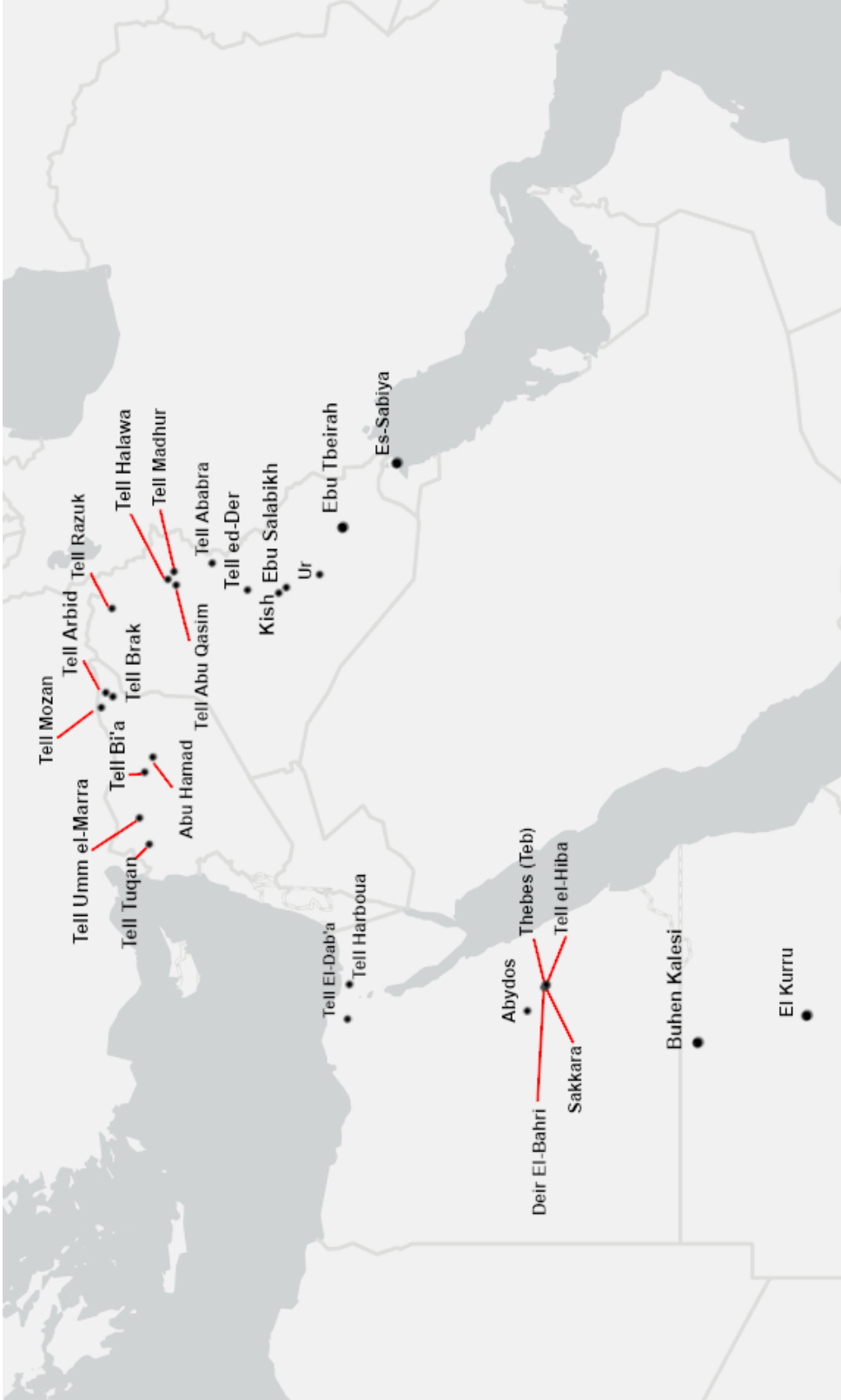
- Wilson J. A. (1927). The Texts of the Battle of Kadesh, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol: 43, 266-287.
- Winther H.C. (1997). 'Princely tombs of the Orientalizing Period in Etruria and *Latium Verus*. in: H. Damgaard Andersen, H.W. Horsnes, A. Houby-Nielsen and A. Rathje (eds), *Urbanization in the Mediterranean in the 9th to 6th Centuries BC (Acta Hyperborea I)*. Copenhagen, 423-446.
- Wynanska Z. (2011). Burial Customs at Tell Arbid (Syria) in the Middle Bronze Age Cultural Interrelations with the Nile Delta and the Levant". *Polish Archaeology in the Mediterranean XX*, 605-618.
- Wynanska Z. (2017). Equid and Young Dog Burials in a Ritual Landscape of Syria during the Bronze Age, *ARAM*, Vol. 29 (1&2), 141-160.
- Yablonsky T.L. (2010). New Excavations of the Early Nomadic Burial Ground at Filippovka (Southern Ural Region, Russia), *American Journal of Archaeology*, Vol. 114, No. 1, 129-143.
- Yalçinkaya I. (1989). 1987 Yılı Karain Kazısı, *X. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 15-36.
- Yalçinkaya I., Taşkiran H., Atıcı A.L., Kösem M.B., Özçelik K., Kartal M. ve Erek C.M. (2001). 1999 Yılı Karain Kazıları, *XXII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 9-20.
- Yalçinkaya I., Taşkiran H., Kösem M.B., Özçelik K. ve Atıcı A.L. (2002). 2000 Yılı Karain Kazısı, *XXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: I*, Ankara, 163-170.
- Yangılar F., Oğuzhan P. ve Çelik P. (2013). Eşsiz Bir İçeceğimiz Kıımız, *EÜFBED*, Cilt: 6, Sayı: 1, 123-134.
- Yılmaz O. ve Ertuğrul M. (2011). Eşeğin (EquusAsinus) Evcilleştirilmesi, *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 1/3, 111-115.
- Yiğitpaşa D. (2010). Urartu Ölü Gömme Gelenekleri ve Ölümle İlgili Ritüeller, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı:25, 177-202.

- Young R. S. (1956). The Campaign of 1955 at Gordion: Preliminary Report, *American Journal of Archaeology* 60/3: 249-266.
- Zaqyan A., Piliposyan A., Iskra M. ve Jakubiak K. (2017). Preliminary report on the 2016 season in Metsamor (Armenia), *Polish Archaeology in the Mediterranean*, XXVI, 557-569.
- Zarins J. (1986). Equids Associated with Human Burials in Third Millennium B.C., *Equids in the Ancient World*, (eds.) R. H. Meadow ve H. P. Uerpmann, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Reihe A 19/1. Wiesbaden: Ludwig Reichert, 164-193.
- Zaroff R. (2005). Asvamedha – A Vedic Horse Sacrifice, *Studia Mythologica Slavica*, Sayı: 8, 75-86.
- Zeder M.A. ve Arter S.R. (1994). Changing Patterns of Animal Utilization at Ancient Gordion, *Paléorient* Vol. 20, No:2, 105-118.
- Zimmer H. (2004). *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, (çev. G. Çağalı Güven) Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Zorlu F. (2009). Urartu Ölü Gömme Adetleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Zvelebil M. (1980). Der Aufstieg der Nomaden in Zentralasien, *Die Cambridge Enzyklopaedie der Archaeologie*, ChristianVerlag, München, 252- 256.
- ГраковБорис Н. (1954). *Каменское городище на Днепре*. (Материалы исследования по археологии СССР (МИА)-36). Москва: Академиинаук СССР.
- МассонВ.М.(1999). ДревниецивилизацииВостока и степныеплемена в светеданныхархеологии, *Stratumplus. Археология и культурнаяантропология* 2, 265-285.
- Синюк А.Г. (1996). *БронзовыйвекбассейнаДона*. Воронеж.

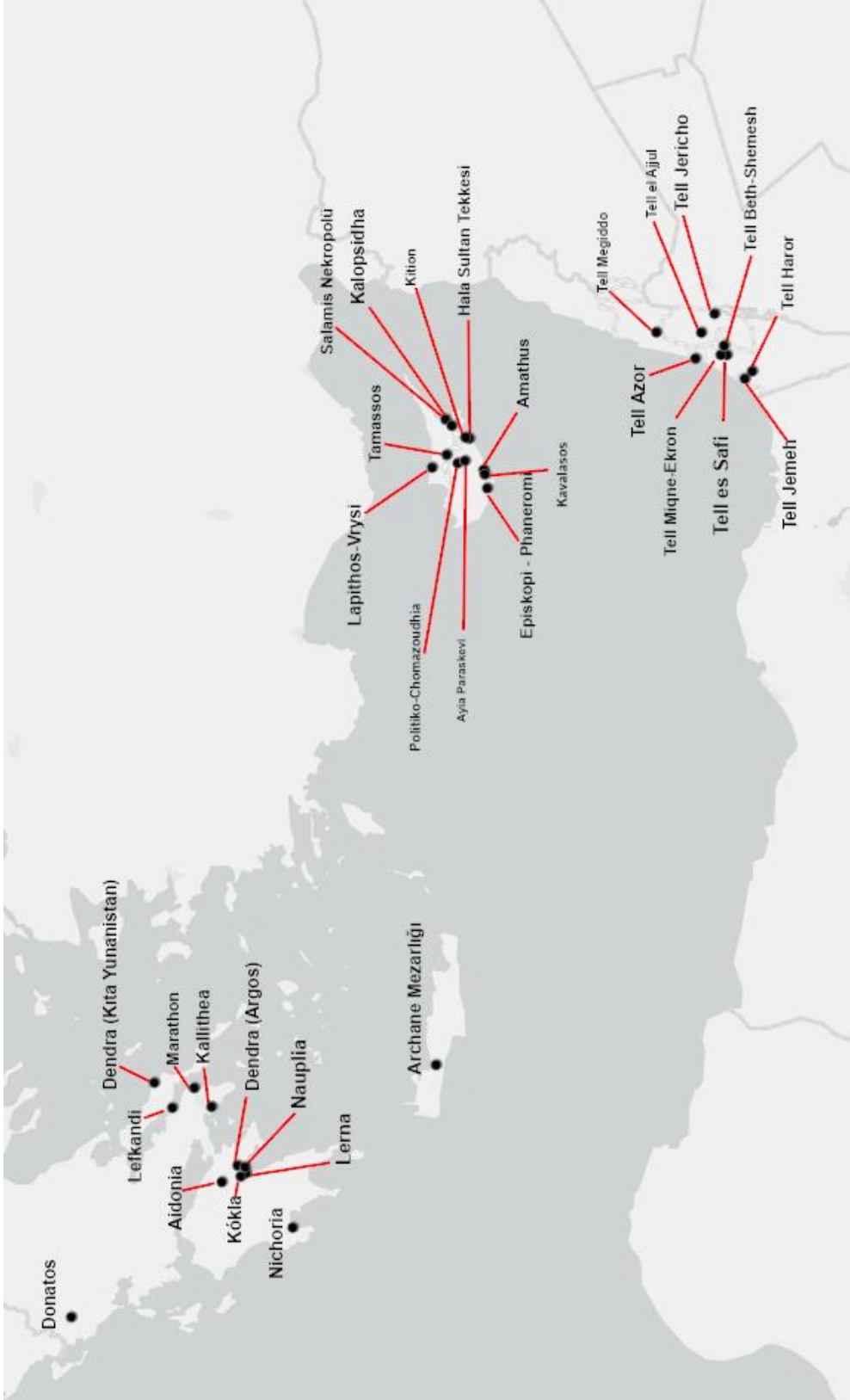
6. HARİTALAR

Harita 1. Asya'da Bulunan Equid Gümü Merkezleri.

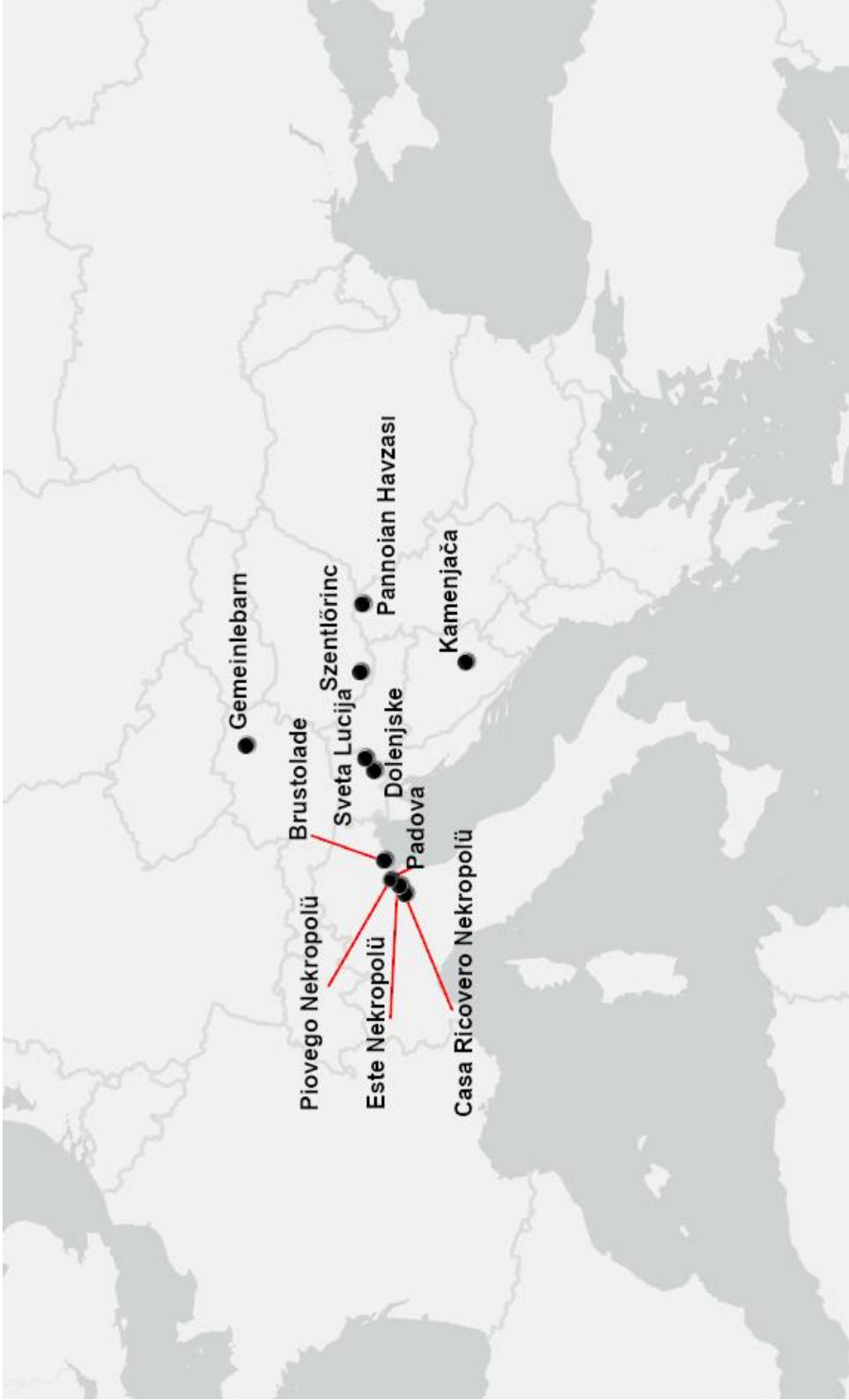
Harita 2. Yakındoğu'da Bulunan Equid Gömüt Merkezleri.

Harita 3. Doğu Akdeniz ve Ege Havzası'nda Bulunan Equid Gömüt Merkezleri.

Harita 4. Anadolu'da Bulunan Equid Gömüt Merkezleri.

Harita 5. Avrupa'da Bulunan Equid Gömüt Merkezleri.

- MÖ VI. Binyıl
- MÖ IV. Binyıl
- MÖ III. Binyıl
- MÖ II. Binyıl
- MÖ I. Binyıl

Harita 6. Equid Gömütlerinin Tarihsel Dağılımı

7. LEVHALAR

LEVHALAR

Levha I

Resim 1: *Equus Africanus*, Tesfai vd., 2019:

Resim 2: *Equus Africanus Asinus*, Moehlman, 2005: 86.

Resim 1: Eguus Grevyi, Moehlman, 2005: 91.

Resim 2: Eguus Zebra, Moehlman, 2005: 93.

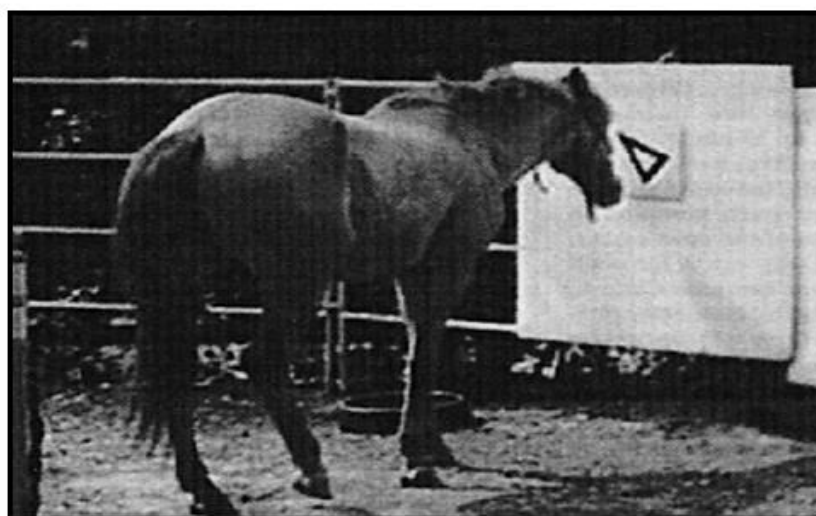
Resim 1: *Equus Quagga* Seeber vd. 2018: 3.

Resim 2: *Equus heminous* Stubbe vd., 2012: 63.

Resim 1: *Equus przewalskii* Gashchak ve Paskevych 2019: 86.

Resim 2: *Equus caballus* Hanggi, 1999: 245.

Resim 1: Altay Atı. Treal Taylor vd., 2016: 567.

Resim 2: Arap Atı, Borden, 1906: 1.

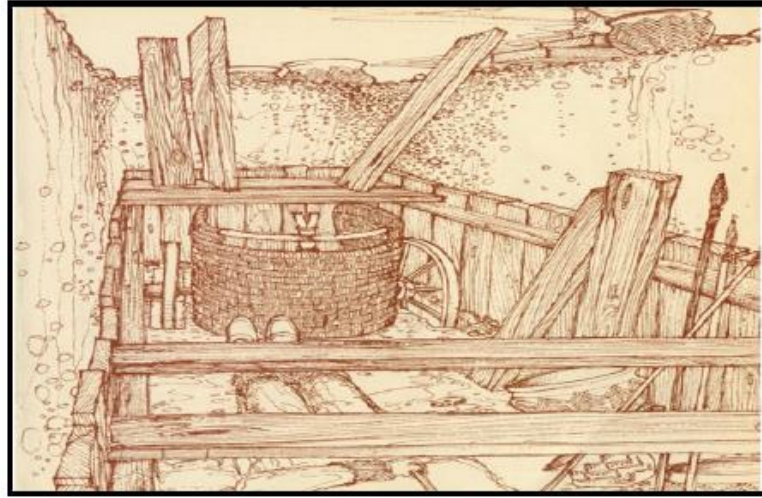
Resim 1: İngiliz Atı. Linnartz ve Meissner, 2014: 19.

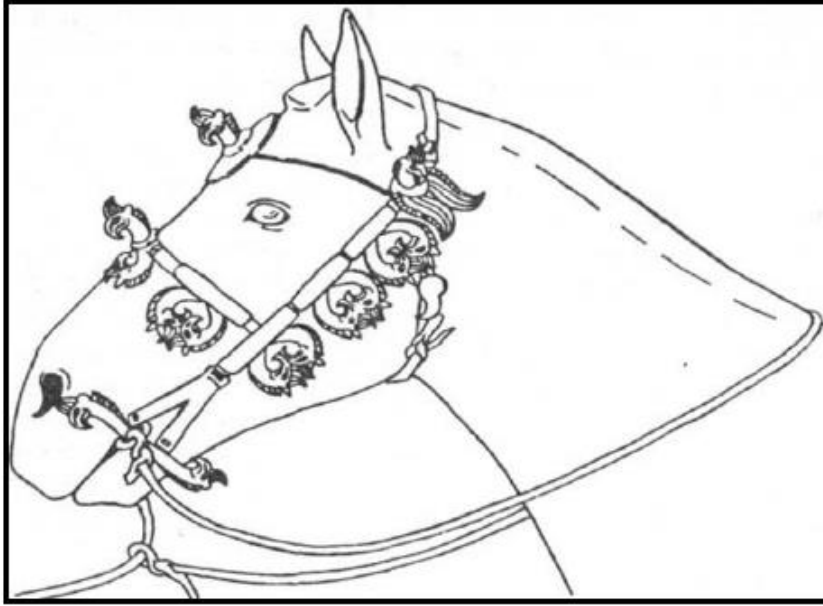
Resim 2: Bir zafer geçit töreni, ilahi standartlara sahip bir savaş arabasını, kesilmiş düşman kafalarıyla yakalamaya çalışan askerlerden ve aslan derileri giymiş figürlerden oluşur. Kuzeybatı Sarayı, Nimrud, MÖ 875–860 BM124550. Collins, 2014: 630.

Resim 1: Teumman ve oğlu; Til-Tuba savaşı sırasında arabalarından düşerek ormana kaçarlardı. Güneybatı Sarayı, Ninova, MÖ 650, Collins, 2014: 633.

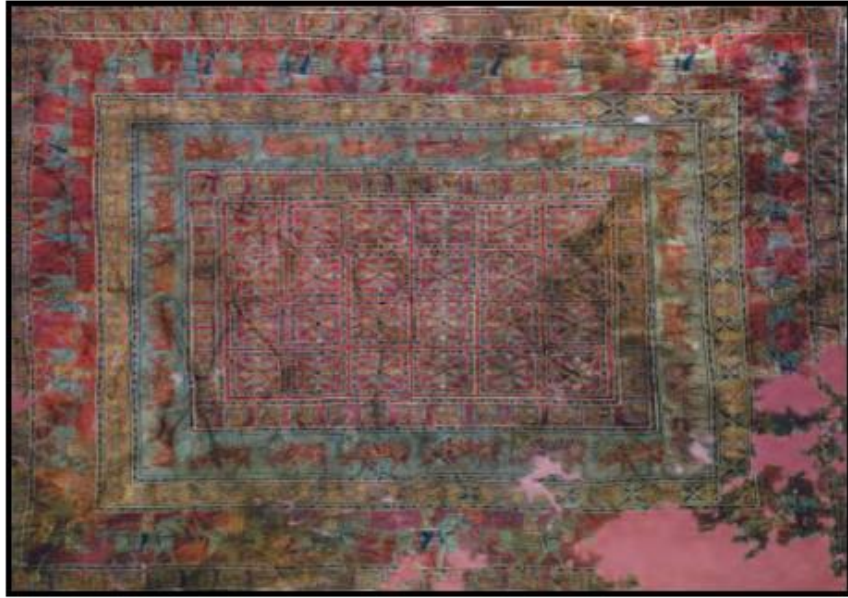
Resim 2: Orta Asya araba gömüsü çizimi, Anthony ve Vigradov, 1995: 41.

Resim 1: Ak Alaha Kurganı 'ndan ele geçen grifon motifli
koşum takımı. Toraman, 2018: 241.

Resim 2: Ak Alaha 3 nolu kurgan 'ın at gömülerinin
çizimi. Levine, vd. 2000: 127.

Resim 1: Pazırık Halısı. Han, 2013: 50.

Resim.2: Berel Kurganı. Francfort, 2013: 38.

Resim I: Kul oba Kurganı'ndan Dört Nala Giden At Üzerindeki İskit'in Yandan Görünüşü, Piotrovski, 1986: Fig.202.

Resim 2: Chertomlyk Vazosu üzerinde bulunan at tasviri.
Bahar, 2017: 8

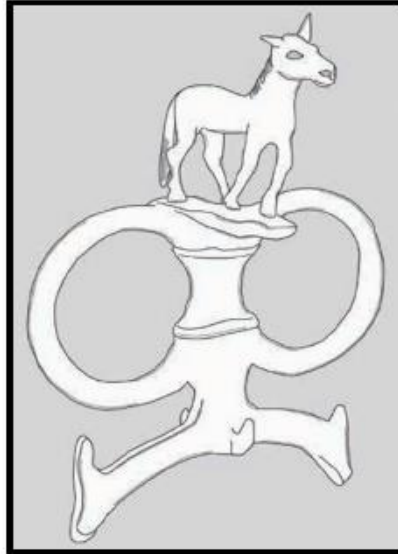
Resim 1: Berel 11 kurganı at kalıntısı. Lepetz, 2013: 313.

Resim 2: Kalouraz at gömüsti. Fallahian, 2013: 3.

Resim 1: Shirkavan kemik buluntuları. Mirzoyan ve Manaseryan, 2008: 524.

Resim 2: EHD IIIA dönemine tarihlenen equid aplikli halka. Recht, 2018: 70.

Resim 1: Tell um-Amra Mezar B. Recht, 2018: 74.

Resim 2: Tell um-Amra B sektörü equid kalıntısı,
Schwartz, 2012: 21.

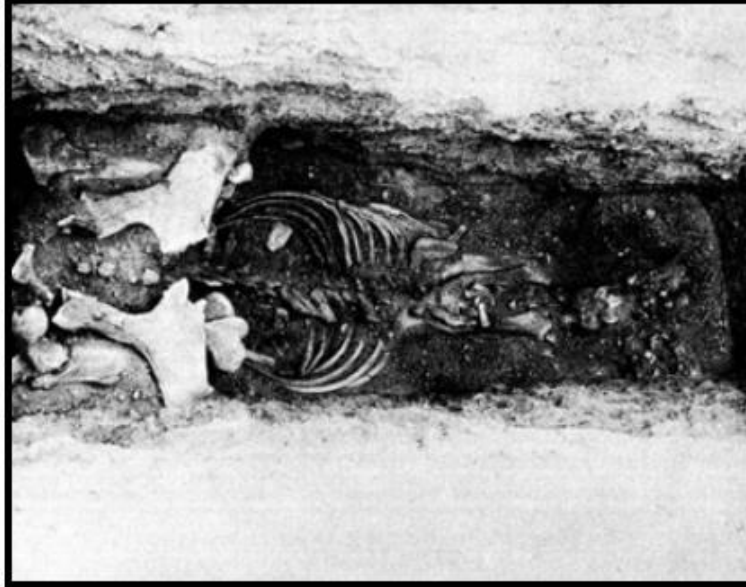
Resim 1: Abydos eşek gömüleri. Rossel vd., 2008: 3716.

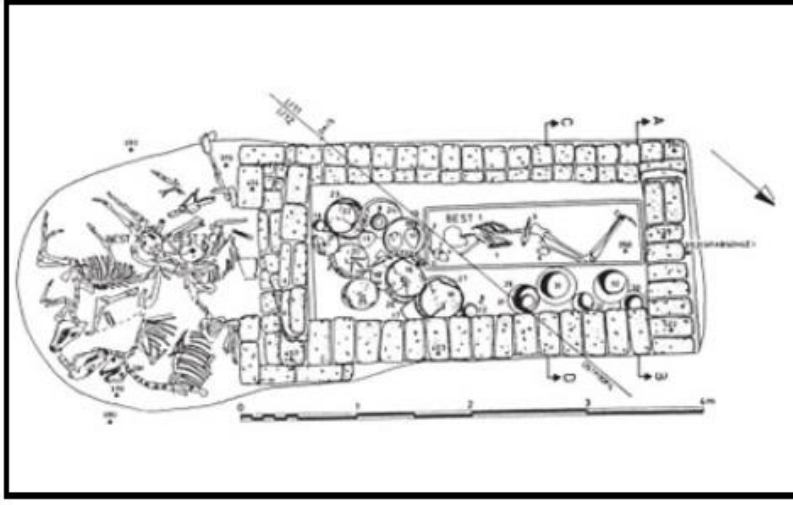
Resim 2: Tell Heboua at iskeleti. Raulwing ve Clutton-Brock, 2009: 49.

Resim 1: Mısır'da bulunan savaş sahnesi tasviri. Anthony ve Vigradov, 1995: 41.

Resim 2: El Kurru at gömüsü, Dunham, 1950: Levha XXIX-A.

Resim 1: Tell el Dab'a da bulunan equid gömülerinin çizimi, Bietak, 1996: 103, Fig: 4.16.

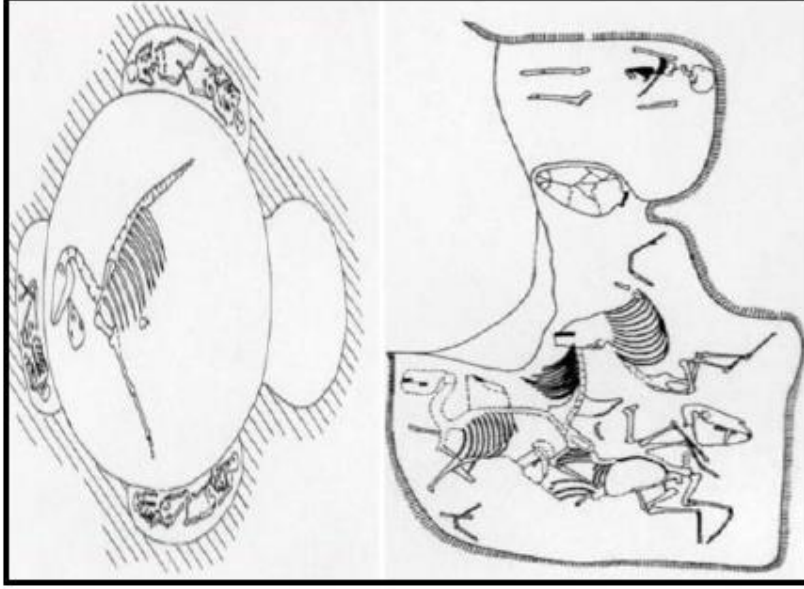
Resim 2: Tell es-Safi eşek gömüsü. Greenfield vd., 2012: 37.

Resim 1: Tell es-Safi eşek gömüsü. Greenfield vd., 2018: 10.

Resim 2: Tell Azor pişmiş topraktan equid figürini. Silver, 2014: 338.

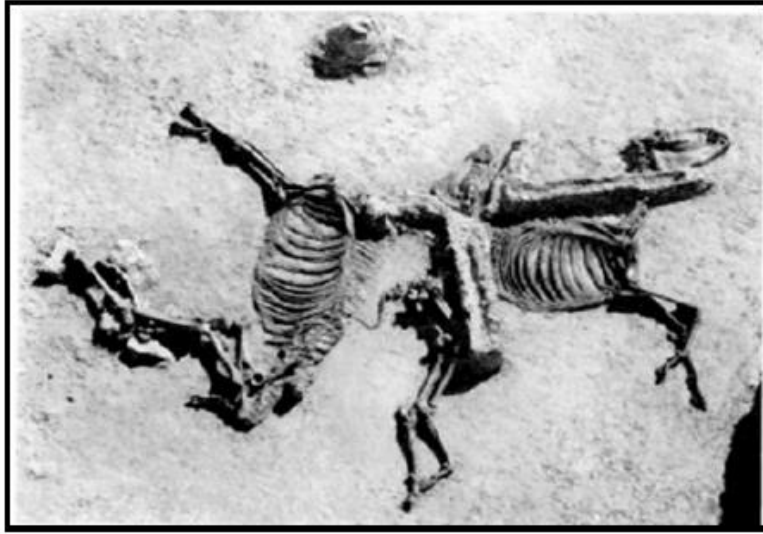
Resim 1: Tell Ajull equid gömüsü çizimleri. Petrie, 1931.

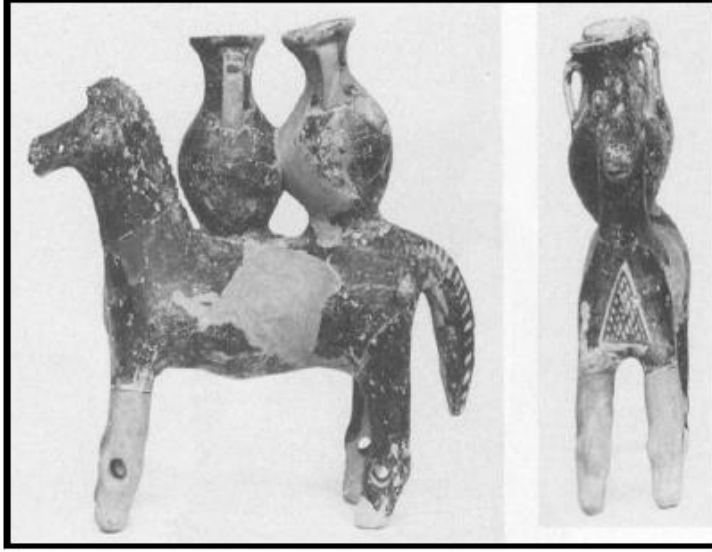
Resim 2: Tell Ajull ata ait kafatası. Raulwing ve Clutton-Brock, 2009: Fig. 8.

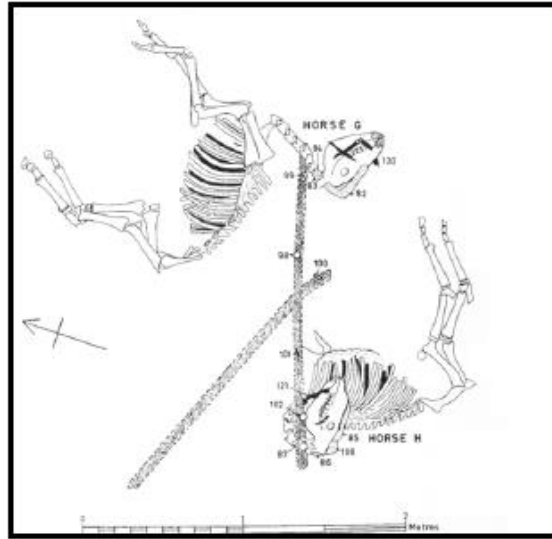
Resim 1: Tell Horror eşek gömütü, Bar-oz vd., 2013: 3.

Resim 2: Salamis Nekropolü gömütleri. Karageorghis, 1966: fig. 127.

Resim 1: Toumba mezarı at figürini (Lefkandi). Pop-
ham vd., 1988-1989: Fig. 16.

Resim 2: Salamis Nekropolü 47 nolu mezarın çizimi, Karage-
orghis 1967, fig. XXIX.

Resim 1: Marathan At Gömütü. Vanderpool,
1959: Levha 71-6.

Resim 2: Dendra At Gömütleri.
Recht, 2018: 72.

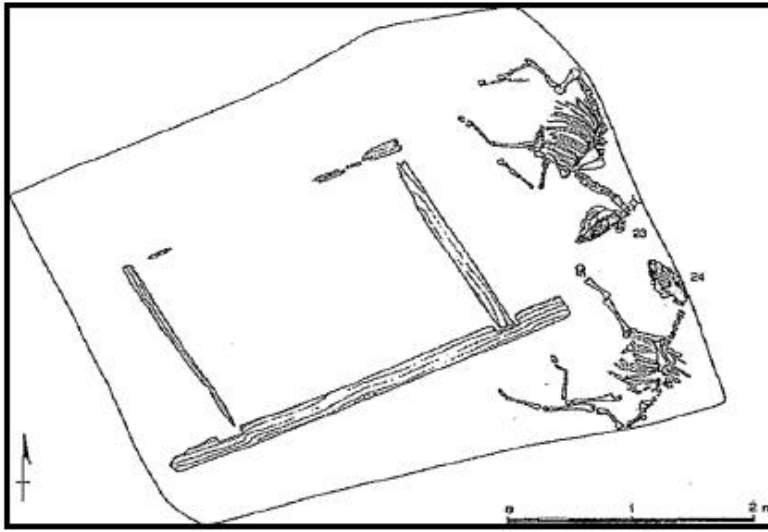
Resim 1: Alaybeyi höyük at kafatası. Sıddıq, 2019: 775.

Resim 2: Osmanlıkaya At Gömütü. Bittel vd., 1958: taf. XI-3

Resim 1: Norşuntepe at gömüsü. Mellink, 1972: Levha 36, Fig. 6.

Resim 2: Gordion KY tümüsü at gömütlerinin çizimi. Carstens, 2005: 70.

Resim 1: Lascaux At Tasviri. Martin-Sanchez vd. ,
2015: 281.

Resim 2: Chauvet Mağarası at tasvirleri. Linnartz ve
Meissner, 2014: 11.

Resim 1: Vogelherd Mağarası'ndan ele geçen At Figürü. Mellars, 2004: fig. 2b.

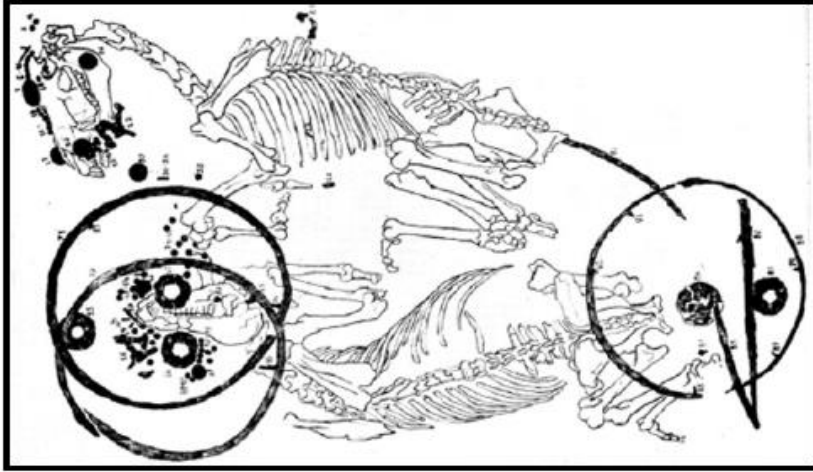

Resim 2: Vekerzug Kültürü'ne ait at gömütü, Kmet'ova, 2017:

96.

Resim 1: Pannonian Havzası'ndan at gömütü, Kmet'ova, 2017: 100.

Resim 2: Hallstatt Kültürü'ne ait araba ile birlikte gömü, Kmet'ova, 2017: 96.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

AdıSoyadı : Fehmi KESKİN

DoğumYeri veTarihi : AYDIN 04/03/1982

EĞİTİM DURUMU

Lisans Öğrenimi : Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Arkeoloji Bölümü

Yüksek LisansÖğrenimi : Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Arkeoloji Bölümü

YabancıDiller : İngilizce

BİLİMSEL FAALİYETLERİ

İLETİŞİM

E-Posta Adresi : fkeskin09@gmail.com

Tarih : 26/01/2021